

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЗАКІРОВ МАРАТ БОРИСОВИЧ

УДК 32:316.65(100=161.1)''1920–1930''(048.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПОЛІТИЧНА ДУМКА РОСІЙСЬКОГО ЗАРУБІЖЖЯ
1920–30-х рр. У КОНТЕКСТІ ОСМИСЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ**

23.00.01 – теорія та історія політичної науки (052 – Політологія)

05 – Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ М. Б. Закіров

Науковий консультант – **Смолянук Володимир Федорович**, доктор
політичних наук, професор

КИЇВ – 2017

АНОТАЦІЯ

Закіров М. Б. Політична думка російського зарубіжжя 1920–30-х рр. у контексті осмислення державної ідентичності. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.01 – «Теорія та історія політичної науки» (політичні науки). – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2017.

У дисертації концептуалізовано феномен політичної думки російського зарубіжжя 1920–30-х рр. у контексті осмислення державної ідентичності, визначено і теоретично обґрунтовано пореволюційний характер, внутрішню ідеологічну цільність та органічність теоретичного надбання російських мислителів-емігрантів, що є важливим чинником формування модерної державної ідентичності на пострадянському просторі.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у розробці авторської концепції пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя як єдиного ідейно-теоретичного масиву, що дозволяє у цілісному політологічному дискурсі осмислити історико-політичні передумови державної самоідентифікації та теоретичні підвалини сучасних геополітичних викликів, які постають перед Україною, розкрити їхнє відображення у політичній свідомості й на практиці.

Уперше запропоновано авторську концепцію феномену пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя 1920–30-х рр. як специфічної сукупності теоретичних моделей державного розвитку, історіософських міркувань та політичних рухів, відправною точкою і каталізатором виникнення яких була революція 1917 р.; встановлено, що незважаючи на внутрішні суперечки та ідейно-теоретичні відмінності пореволюційна політична думка розвивалася у рамках єдиного світогляду – важливого чинника формування пострадянської російської державної

ідентичності, всебічний аналіз якої має вагоме значення для сучасної України у контексті протидії інформаційній агресії та реалізації її євроінтеграційних прагнень.

Розроблено авторську класифікацію пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя, яка включає три основні напрями: політичні концепції, які розвивалися у рамках традиційних ідейно-політичних течій; політичні концепції «третього шляху», що створювалися на основі синтезу традиційних цінностей і нових форм народовладдя; політичні концепції молодіжних організацій російських емігрантів, які виникли внаслідок залучення російської післяреволюційної еміграції в загальноєвропейський політичний процес. Розкрито специфіку теоретичного пошуку авторів пореволюційної політичної думки, які намагалися віднайти нові орієнтири державної самоідентифікації в численних варіаціях оригінальних моделей постбільшовицького політичного розвитку.

Детально визначено взаємозв'язок політичної думки російського зарубіжжя з державною ідентичністю, під якою розуміється унікальний культурно-політичний код, що розкривається у політичних концепціях і представлений в індивідуальній і суспільній свідомості у вигляді політичних міфів, ціннісних орієнтирів і сакральних образів. Встановлено, що у працях мислителів-емігрантів теоретично обґрунтовуються і розвиваються міфи «державної величі» й «месіанського покликання», розкриваються цінності етатизму й патріотизму, сакральні образи «Свята Русь» і «Град Кітеж» тощо, які становлять сукупність орієнтирів державної самоідентифікації. Виявлено особливості визначення та обґрунтування ключових рис державної ідентичності у політичних концепціях і програмах ідейно-політичних течій і політичних партій російського зарубіжжя 1920–30-х рр.

Обґрунтовано положення про виняткову ідеологічну наступність характерної парадигми російської державності, що визначає методологічну єдність пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя і пов'язує її з «русько-православною» ідентичністю Білого руху, імперськими

дореволюційними дискурсами і сучасними геополітичними амбіціями.

У світлі вивчення пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя проведено аналіз ключових рис російської державної ідентичності у контексті виявлення можливих запозичень негативних рис, що можуть увійти до модерної української державної ідентичності як наслідок досвіду сумісного ідейно-політичного і державного конструювання: персоналізація партійної влади, патерналістські стереотипи суспільної свідомості, інертність громадянського суспільства тощо.

Поглиблено обґрунтування доцільності подальшого поширення у вітчизняному політичному дискурсі терміну «державна ідентичність», що дозволить нівелювати історико-семантичну двозначність термінологічних орієнтирів ідентифікації та сприятиме узгодженню вітчизняного розуміння феномену ідентичності з європейським теоретичним контекстом.

Розширено розуміння сутності, особливостей і значення явища інституціоналізації російської післяреволюційної еміграції. Встановлено, що створення емігрантських організацій та установ попередило безслідне розчинення емігрантів у світі й сприяло їх згуртуванню в єдиний соціально-культурний організм – «російське зарубіжжя», який мав певні просторові та часові межі. На основі аналізу політичної думки російського зарубіжжя, яка при значному зовнішньому розпорошенні внутрішньо залишалася цілісним явищем, встановлено, що відмінною рисою феномену російської політичної думки є дотримання певного набору ідеологем, які становлять єдиний комплекс ціннісних і світоглядних орієнтирів формування державної ідентичності, що виконують роль ключових точок самоідентифікації.

У дисертації доповнено характеристику наднаціональної природи російської державної ідентичності. З'ясовано, що наріжним каменем пореволюційної теорії національної трансформації суспільства є ідея політичної консолідації та гомогенізації суспільства, перетворення імперії на наднаціональну державу шляхом утвердження панросійської ідентичності.

Отримало подальшого розвитку осмислення проблеми становлення

модерної української державної ідентичності та державної самоідентифікації України, що крізь призму пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя вирішується у площині однозначного геополітичного і цивілізаційного вибору або європейської, або євразійської інтеграції.

Уточнено визначення основних засад формування сучасної української державної ідентичності, що мають спиратися на усвідомлення державотворчого потенціалу України та українського народу. Осмислюється вивчення політичної практики досягнення суспільної злагоди у поліетнічних державах, зокрема, зміна пріоритетів ідентифікації та створення у громадській свідомості рівного ставлення до усіх громадян сусідніх країн як до «Інших», незалежно від ступеня етнічної спорідненості.

Поглиблено трактування архаїчної природи і надмірного етатизму російської державності як результату дії комплексу об'єктивних природно-історичних факторів. Обґрунтовано спадковий зв'язок російських державницьких традицій з принципами управління імперій Великого Степу, що демонстрували яскравий контраст між сильною всеохоплюючою державною владою і пластичністю державного організму.

Положення дисертації мають *теоретичне і практичне значення*, поповняють джерельну базу для подальших наукових розробок, присвячених осмисленню історії політичної думки, проблем державної ідентичності, геополітичних концепцій, теоретичних моделей соціально-політичних трансформацій. Практична значимість обумовлюється становленням незалежної і суверенної держави України як самодостатнього суб'єкта міжнародних відносин, необхідністю ефективної реалізації відповідних кроків на політико-правовому рівні та досягнення адекватного їх розуміння на рівні масової політичної свідомості. Висновки дисертації можуть бути використані органами державної влади та місцевого самоврядування, політичними лідерами, партіями, політтехнологами, громадськими організаціями, засобами масової інформації в їх практичній діяльності, зокрема з метою активної протидії негативним інформаційним впливам,

подолання штучних бар'єрів міжрегіонального взаєморозуміння, зближення ціннісних установок й орієнтирів суб'єктів політичного життя суспільства. Результати дисертації можуть бути використані при підготовці підручників, навчально-методичних матеріалів до нормативних і спецкурсів з політології, загальної теорії політики, історії політичної думки, історії діаспор та інших.

Ключові слова: ідентичність, політична думка, еміграція, російське зарубіжжя, революція, політична концепція, традиція, політичний міф, ідеологія.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Закіров М. Б. Феномен політичної думки російського зарубіжжя в контексті української державної ідентичності: монографія. Київ, 2016. 564 с.

Статті у наукових фахових виданнях України

2. Закіров М. Б. Русское Зарубежье: опыт осмысления понятия. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* Харків, 2012. Вип. 2 (12). С. 184–192.

3. Закіров М. Б. Теорія демократії І. О. Ільїна в контексті соціально – політичної трансформації на пострадянському просторі. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія, політологія, соціологія.* Дніпропетровськ, 2013. № 9. С. 78–85.

4. Закіров М. Б. Монархічна ідея у політичній теорії І. О. Ільїна. *Науковий журнал «Філософія і політологія в контексті сучасної культури».* Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. 2013. Вип. 5. С. 95–100.

5. Закіров М. Б. Політична теорія І. О. Ільїна у дослідженнях сучасних

російських вчених. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків, 2013. № 2 (16). С. 240–250.

6. Закіров М. Б. Фактори становлення державності і проблема аргументації у теоріях монархії І. О. Ільїна та І. Л. Солоневича. *Порівняльно-правові дослідження*. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. 2013. № 1–2. С. 48–53.

7. Закіров М. Б. П. Б. Струве: свобода еволюції під контролем міри. *Науковий журнал «Філософія і політологія в контексті сучасної культури»*. Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. 2014. Вип. 7. С. 271–278.

8. Закіров М. Б. Народ, влада і демократія у політичній теорії Г. П. Федотова. *Слов'янський вісник: збірник наукових праць*. Серія «Історичні та політичні науки». Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету. 2014. Вип. 18. С. 36–40.

9. Закіров М. Б. Становлення і перспективи російської державності у політичній теорії євразійства. *Вісник Севастопольського національного технічного університету: зб. наук. праць*. Серія: Політологія. Севастополь, 2013. Вип. 145. С. 67–72.

10. Закіров М. Б. Політична аксіологія М. О. Бердяєва. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Філософія, політологія, соціологія. Дніпропетровськ, 2014. Т. 22. Вип. 24 (2). С. 141–147.

11. Закіров М. Б. М. О. Бердяєв: переломлення ідей соціалістичної революції у реаліях російського світосприйняття. *Слов'янський вісник: збірник наукових праць*. Серія «Історичні та політичні науки». Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету. 2014. Вип. 19. С. 115–120.

12. Закіров М. Б. Християнський соціалізм: «позитивне

співвідношення» С. Булгакова і господарська свобода у рамках духовності і права С. Франка. *Наукові праці: науково-методичний журнал. Серія «Політологія»*. Миколаїв: Чорноморський державний університет імені Петра Могили. 2014. Вип. 224. Т. 236. С. 7–12.

13. Закіров М. Б. Націонал-більшовизм: примирення з непримиренним. *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки»*. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету. 2014. Вип. 21. С. 56–67.

14. Закіров М. Б. Політична думка Російського Зарубіжжя: структурування та аналіз досліджень феномену [Електронний ресурс]: *Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки»*. Електронне видання Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2015. №8. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2572 (дата звернення: 26.06.2017.)

15. Закіров М. Б. Молодіжні організації Російського Зарубіжжя у павутинні радикалізму. *Наукові праці: науково-методичний журнал. Серія «Політологія»*. Миколаїв: Чорноморський державний університет імені Петра Могили. 2015. Вип. 248. Т. 260. С. 85–92.

Статті у зарубіжних наукових виданнях

16. Закиров М. Б. Прошлое и будущее российской государственности в теории народной монархии И. Л. Солоневича. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология, Экономика. Информатика*. Белгород, 2013. № 8 (151). Вып. 26. С. 197–202.

17. Закиров М. Б. Концепция геополитического и национально-культурного развития России-Евразии. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология, Экономика.*

Информатика. Белгород, 2014. № 1 (172). С. 192–197.

18. Закиров М. Б. Концепция российской государственности Н. Н. Алексеева. *Вестник Университета «Кайнар»*. Алмати, 2014. №1 . С. 34–40.

19. Закиров М. Б. Концепция российской государственности И. Л. Солоневича: компаративистский поход. *Веснік Гродзенскага Дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя і Археалогія. Філасофія. Паліталогія*. Гродно, 2014. № 2 (174). С. 61–68.

20. Закиров М. Б. Н. А. Бердяев о тайне национальности и миссии России. *Философия права*. Ростов-на-Дону: Ростовский юридический институт. 2014. № 3 (64). С. 25–29.

21. Закиров М. Б. Проблема типології політичної думки Російського Зарубіжжя. *Evropský politický a právní diskurz*. Прага, 2015. Volume 2. Issue 2. P. 108–113.

22. Закиров М. Б. Социальный иерархизм Н. А. Бердяева: политологический аспект. *Политическая экспертиза*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет. 2014. № 1. (том 10). С. 194–207.

23. Закиров М. Б. Интегративный характер политической мысли Русского зарубежья. *Веснік Гродзенскага Дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя і Археалогія. Філасофія. Паліталогія*. Гродно, 2015. № 2 (197). С. 145–150.

24. Закиров М. Б. Проблема формування модерної української державної ідентичності: геополітичний і соціокультурний аспекти. *Evropský politický a právní diskurz*. Прага, 2017. Volume 4. Issue 2. P. 141–149.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати:

25. Закиров М. Б. Русское зарубежье как социально-культурный феномен. *Політична наука в епоху суспільних перетворень: потенціал і його реалізація: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (XXV Харківські політологічні читання). (Харків, 3–4 лютого 2012). Харків, 2012. С. 108–110.*

26. Закіров М. Б. Російське Зарубіжжя як чинник збереження слов'янської духовності. *Багатство духовного мира восточных славян и его воплощение в словесно-художественном творчестве: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 70-летию создания подпольной молодежной организации «Молодая гвардия» (Луганск, 17–18 сентября 2012). Луганск, 2012. С. 52–58.*

27. Закіров М. Б. Концепція народної монархії І. Л. Солоневича. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання: Матеріали Дніпропетровської сесії II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Дніпропетровськ, 22 лютого 2013). Дніпропетровськ, 2013. С. 109–112.*

28. Закіров М. Б. Україна у геополітичній концепції євразійства. *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД: Матеріали VIII міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (Переяслав-Хмельницький, 26–28 лютого 2013). Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 162–164.*

29. Закіров М. Б. Російське Зарубіжжя як історико-політичний і науковий феномен. *Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії держави і права: Матеріали XII міжвузівської наукової конференції (Луганськ, 20–21 березня 2013). Луганськ, 2013. С. 38–40.*

30. Закіров М. Б. Проблеми демократичного розвитку України у світлі політичної теорії І. О. Ільїна. *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД: Матеріали IX міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (Переяслав-Хмельницький, 30–31 березня 2013). Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 172–173.*

31. Закиров М. Б. Актуализация теории демократии И. А. Ильина на рубеже веков. *Культура. Политика. Понимание*: Материалы международного симпозиума молодых ученых. (Белгород, 17 апреля 2013). Белгород, 2013. С. 24–29.

32. Закіров М. Б. Держава у політичній теорії євразійства. *Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні*: Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (Сімферополь, 26 квітня 2013). Дніпропетровськ, 2013. С. 57–59.

33. Закіров М. Б. Эффективность реализации прав людини у перехідних суспільствах в контексті політичної теорії І. О. Ільїна. *Нові виміри прав людини: юридичні, філософські, політологічні аспекти*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 30 травня 2013). Львів, 2013. С. 45–48.

34. Закіров М. Б. П. Б. Струве і російський ліберал-консерватизм. *Науковий діалог «Схід-Захід»*: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. (Кам'янець-Подільський, 10 липня 2013). Дніпропетровськ, 2013. ч. 3. С. 183–186.

35. Закіров М. Б. Народний ідеал «Держава правди» у політичній теорії М. М. Алексєєва. *Науковий діалог «Схід-Захід*: Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. (Бахчисарай, 12 жовтня 2013). Дніпропетровськ, 2013. С. 211–214.

36. Закіров М. Б. Концепція синтезу культур у політичній теорії євразійства. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук*: Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції (Дніпропетровськ, 29–30 листопада 2013). Дніпропетровськ, 2013. С. 108–110.

37. Закиров М. Б. Концепция становления и развития общерусской культуры в работах Н. С. Трубецкого. *Идеи межславянского сближения и объединения славянских народов в общественной мысли России и зарубежных стран*: Материалы научно-практической конференции (Екатеринбург, 30 ноября 2013). Москва, 2014. С. 68–70.

38. Закіров М. Б. Актуалізація політичних концепцій Російського Зарубіжжя у риторичі і політиці сучасної Росії. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук*: Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. (Дніпропетровськ, 20 грудня 2013). Дніпропетровськ, 2013. С. 164–166.

39. Закіров М. Б. Практика сучасної української держави як критерій політичної теорії Г. П. Федотова. *Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії держави і права*: Матеріали XIII міжвузівської наукової конференції (Луганськ, 27 березня 2014). Луганськ, 2014. С. 15–17.

40. Закиров М. Б. Евразийская концепция кризиса русского традиционного общества. *Традиционные общества: неизвестное прошлое*: Материалы X Международной научно-практической конференции (Челябинск 21–22 апреля 2014). Челябинск, 2014. С. 47–50.

41. Закіров М. Б. Політичні процеси в сучасній Україні в світлі концепції взаємовідносин народу і влади Г. П. Федотова. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання*: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (Кіровоград, 16 травня 2014), Дніпропетровськ, 2014. С. 105–108.

42. Закіров М. Б. Українські реалії у світлі політичних концепцій діячів російського зарубіжжя. *XXVII Харківські політологічні читання*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Харків, 5 червня 2014). *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2014. № 4 (23). С. 322–324.

43. Закіров М. Б. Перші кроки політичної інституціоналізації російської післяреволюційної еміграції. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук*. Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. (Дніпропетровськ, 15 липня 2014). Дніпропетровськ, 2014. С. 20–22.

44. Закіров М. Б. Актуальність і наступність політичних концепцій російського зарубіжжя. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання*:

Матеріали Дніпропетровської сесії III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Дніпропетровськ, 29 листопада 2014). Дніпропетровськ, 2014. С. 28–31.

45. Закіров М. Б. Нація, ідентичність і месіанство: за мотивами міркувань мислителів російського зарубіжжя. *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії*: Матеріали XII міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції. (Переяслав-Хмельницький, 30–31 березня 2015). Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 89–90.

46. Закіров М. Б. Витоки і особливості ідейно-політичної доктрини журналу «Новий Град». *Політика: теорія та практика в сучасному суспільстві*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Берегове, 29 квітня 2015). Берегове, 2015. С. 5–9.

47. Закіров М. Б. Зовнішньополітичний імператив євроінтеграції України у світлі політичної думки російського зарубіжжя. *Асоціація Україна – ЄС: історичні та політико-правові аспекти*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 25 лютого 2016). *Історико-політичні студії. Серія «Політичні науки»*. Київ: Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. 2016. № 2 (6). С. 69–76.

SUMMARY

Zakirov M.B. The Political Thought of the Russian Expatriate Community in the 1920's and 1930's in the Context of Comprehension of the State Identity. – The qualifying scientific paper, published as manuscript.

Thesis for a Doctor's Degree in Political Science, Specialty 23.00.01 – The Theory and History of Political Science (Political Science). – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2017.

The Dissertation presents the conceptualization of the phenomenon of the political thought of the Russian expatriate community in the 1920's and 1930's, carried out in the context of comprehension of the state identity, as well as the definition and theoretical justification of the post-revolutionary character, the internal ideological integrity and the organicity of the theoretical advances and heritage of the Russian expatriate thinkers, which are the important factor in the formation of the modern state identity in the post-soviet space.

The scientific novelty of the results obtained consists in the development of the author's concept of the post-revolutionary political thought of the Russian expatriate community as the single ideological and theoretical array, which allows to comprehend the historical and political prerequisites of the self-identification of the state and the theoretical foundations of the actual modern geopolitical challenges facing Ukraine, to reveal their reflection in the political consciousness and in practice within the frames of the holistic politological discourse.

For the first time is presented the author's concept of the phenomenon of the political thought of the Russian expatriate community in the 1920's and 1930's, which considers this phenomenon as a specific set of the theoretical models of development of the state, the historiosophical reflections, and the political movements, the starting point and the catalyst of the emergence of which was the revolution of 1917; it is established that despite the internal controversies and ideological and theoretical differences, the post-revolutionary political thought developed within the framework of the holistic paradigm, which was the important

factor in the formation of the post-Soviet Russian state identity.

The author's classification of the post-revolutionary political thought of the Russian expatriate community is developed, which includes three main directions: the political concepts, developed within the framework of the traditional ideological and political trends; the political concepts of the «third way», developed on the basis of the synthesis of the traditional values and the new forms of the popular rule; the political concepts of the youth organizations of the Russian emigrants, which arose as the result of the involvement of the Russian post-revolutionary emigration in the pan-European political process. The specificity of the theoretical search of the authors of the post-revolutionary political thought, who sought to find the new landmarks of the state self-identification in the numerous variations of the original models of the post-Bolshevik political development, is revealed.

The paper provides the detailed definition of the relationship between the political thought of the Russian expatriate community and the state identity, which implies the unique cultural and political code, that is revealed in the political concepts and is presented in the individual and social consciousness in the form of the political myths, value orientation, and sacred images. It is established that the expatriate thinkers theoretically substantiated and developed in their writings the myths of the «state greatness» and the «messianic vocation», they revealed the values of the etatism and patriotism, the sacred images of the «Holy Russia» and «Kitezh City» and so on, which constitute the set of the guidelines for the state self-identification. The peculiarities of determination and substantiation of the key features of the state identity in the political concepts and programs of the ideological-political currents and political parties of the Russian expatriate community in the 1920's and 1930's are revealed.

The thesis on the exceptional ideological continuity of the characteristic paradigm of the Russian statehood is substantiated, which determines the methodological unity of the post-revolutionary political thought of the Russian expatriate community and relates it to the «Russian Orthodox» identity of the

«White Movement», the imperial pre-revolutionary discourses, and the modern geopolitical ambitions.

In the light of the study of the post-revolutionary political thought of the Russian expatriate community, the analysis of the key features of the Russian state identity is carried out in the context of identification of the possible borrowing (importation) of the negative features that may penetrate into the modern Ukrainian state identity as consequence of the experience of the conjugated ideological, political and state construction: the personalization of the party's power and authority, the paternalistic stereotypes of the social consciousness, the passivism of the civil society, etc.

The substantiation of the expediency of the further extension of the term «state identity» in the domestic political discourse is elucidated, which will make it possible to neutralize the historical and semantic ambiguity of the terminological reference points in the identification and will contribute to the harmonization of the domestic understanding of the phenomenon of the identity with the European theoretical context.

The understanding of the essence, special features and significance of the phenomenon of the institutionalization of the post-revolutionary Russian emigration is extended. It is established that the creation of the emigrants' organizations and institutions has prevented the complete disappearance of the emigrants due to their dissolution in the world, and facilitated their gathering and cohesion into the unified socio-cultural organism – «the Russian expatriate community», which had certain spatial and temporal boundaries. Based on the analysis of the Russian expatriate community's political thought, which, being considerably inconsistent and dissociated at the external level, remained the integral phenomenon at the internal level, it is established that the distinctive feature of the phenomenon of the Russian political thought is the firm observance of the certain set of the ideologemes, which constitute the single set of values and ideological benchmarks in formation of the state identity, which perform the role of the key points in the self-identification.

The Dissertation complements the description of the supranational nature of the Russian state identity. It is defined, that the cornerstone of the post-revolutionary theory of the national transformation of the society is the idea of the political consolidation and homogenization of society, the transformation of the empire into the supranational state through the establishment of the Pan-Russian identity.

Further was developed the comprehension of the problem of formation of the modern Ukrainian state identity and of the state self-identification of Ukraine, which is solved through the prism of the post-revolutionary political thought of the Russian expatriate community in the plane of the unequivocal geopolitical and civilizational choice: European integration or Eurasian integration.

The definition of the basic principles of formation of the modern Ukrainian state identity, which should be based on the awareness of the state-building potential of Ukraine and the Ukrainian people, is specified. In this Dissertation, the study of political practice in achieving the social harmony in the multiethnic states is comprehended, particularly the change of the priorities of identification and the creation of the equal treatment of all citizens of the neighboring countries as «Other» in the public consciousness, regardless of the degree of the ethnic affinity.

The interpretation of the archaic nature and excessive etatism of the Russian statehood as result of the influence of the complex of the objective natural and historical factors is elucidated. The hereditary connection of the Russian state traditions with the principles of governance, developed by the empires of the Great Steppe, which presented the drastic contrast between the strong, comprehensive state power and the plasticity of a state organism, is substantiated.

The theses of the Dissertation have *the theoretical and practical significance*, they will complement and enrich the source base for the further scientific research and developments, dedicated to the comprehension of the history of the political thought, the problems of state identity, the geopolitical concepts, the theoretical models of the socio-political transformations. The practical significance is conditioned by formation of the independent and sovereign

Ukrainian state as a self-sufficient subject of the international relations, by need for the effective implementation of the appropriate steps at the political and legal level, as well as for the achievement of their adequate understanding at the level of the collective political consciousness. The conclusions of this Dissertation can be used by the public authorities and the local self-government bodies, the political leaders, parties, political technologists, public organizations, mass media in their practical activities, in particular with the aim of the active counteraction to the negative informational influences, the overcoming of the artificial barriers hampering the interregional understanding, the convergence of the value systems and benchmarks of the subjects of the society's political life. The results of this Dissertation can be used in the preparation of the textbooks, teaching materials for the normative and special courses in political science, general theory of politics, history of the political thought, the history of diasporas, and others.

Key words: identity, political thought, emigration, Russian expatriate community, revolution, political concept, tradition, political myth, ideology.

LIST OF SCIENTIST'S PUBLICATIONS ON THE DISSERTATION'S THEME

Scientific works, in which the main scientific results of the dissertation are published:

1. Zakirov M.B. Fenomen politychnoi dumky rosiiskoho zarubizhzhia v konteksti ukrainskoi derzhavnoi identychnosti: monohrafiia. Kyiv, 2016. 564 s.

Articles in scientific specialized editions of Ukraine:

2. Zakirov M.B. Russkoe Zarubezh'e: opyt osmyslenija ponjatija. *Visn. Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. Seriia: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia*. 2012. Vyp. 2 (12). S. 184–192.

3. Zakirov M.B. Teoriia demokratii I.O. Ilina v konteksti sotsialno-politychnoi transformatsii na postradianskomu prostori. *Visn. Dnipropetrovskoho universytetu. Serii: Filosofiia, politolohiia, sotsiolohiia*. 2013. № 9. S. 78–85.

4. Zakirov M.B. Monarkhichna ideia u politychnii teorii I.O. Ilina. *Naukovyi zhurnal «Filosofiia i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury»*. 2013. Vyp. 5. S. 95–100.

5. Zakirov M.B. Politychna teoriia I.O. Ilina u doslidzhenniakh suchasnykh rosiiskykh vchenykh. *Visn. Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia. 2013. №2 (16). S. 240–250.

6. Zakirov M.B. Faktory stanovlennia derzhavnosti i problema arhumentatsii u teoriiakh monarkhii I.O. Ilina ta I.L. Solonevycha. *Porivnialno-pravovi doslidzhennia*. 2013. №1–2. S. 48–53.

7. Zakirov M.B. P.B. Struve: svoboda evoliutsii pid kontrolem miry. *Naukovyi zhurnal «Filosofiia i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury»*. 2014. Vyp. 7. S. 271–278.

8. Zakirov M.B. Narod, vlada i demokratiia u politychnii teorii H. P. Fedotova. *Slov'ianskyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats. Serii «Istorychni ta politychni nauky»*. 2014. Vyp. 18. S. 36–40.

9. Zakirov M.B. Stanovlennia i perspektyvy rosiiskoi derzhavnosti u politychnii teorii yevraziistva. *Visn. SevNTU: zb. nauk. prats. Serii: Politolohiia*. 2013. Vyp. 145. S. 67–72.

10. Zakirov M.B. Politychna aksiolohiia M.O. Berdiaieva. *Visn. Dnipropetrovskoho universytetu. Serii: Filosofiia, politolohiia, sotsiolohiia*. 2014. T. 22, Vyp. 24 (2). S. 141–147.

11. Zakirov M.B. M.O. Berdiaiev: perelomlennia idei sotsialistychnoi revoliutsii u realiiakh rosiiskoho svitospryiniattia. *Slov'ianskyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats. Serii «Istorychni ta politychni nauky»*. 2014. Vypusk 19. S. 115–120.

12. Zakirov M.B. Khrystyianskyi sotsializm: «pozytyvne spivvidnoshennia»

S. Bulhakova i hospodarska svoboda u ramkakh dukhovnosti i prava S. Franka. *Naukovi pratsi: naukovu-metodychnyi zhurnal. Seriiia «Politolohiia»*. 2014. Vyp. 224. T. 236. S. 7–12.

13. Zakirov M.B. Natsional-bilshovyzm: prymyrennia z neprymyrennym. *Slov'ianskyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats. Seriiia «Istorychni ta politychni nauky»*. 2014. Vypusk 21. S. 56–67.

14. Zakirov M.B. Politychna dumka Rosiiskoho Zarubizhzhia: strukturuvannia ta analiz doslidzhen fenomenu [Elektroni resurs]. *Mizhnarodni vidnosyny. Seriiia «Politychni nauky»*. Elektronne vydannia Instytutu mizhnarodnykh vidnosyn Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. 2015. №8. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/issue/current (data zvernennia: 10.06.2015.)

15. Zakirov M.B. Molodizhni orhanizatsii Rosiiskoho Zarubizhzhia u pavutynni radykalizmu. *Naukovi pratsi: naukovu-metodychnyi zhurnal. Seriiia «Politolohiia»*. 2015. Vyp. 248. T. 260. S. 85–92.

Articles in foreign scientific magazines:

16. Zakirov M.B. Proshloe i budushhee rossijskoj gosudarstvennosti v teorii narodnoj monarhii I.L. Solonevicha. *Nauchnye vedomosti BelGU. Serija: Istorija. Politologija, Jekonomika. Informatika*. 2013. №8 (151). Vypusk 26. S. 197–202.

17. Zakirov M.B. Konceptija geopoliticheskogo i nacional'no-kul'turnogo razvitija Rossii-Evrazii. *Nauchnye vedomosti BelGU. Serija: Istorija. Politologija, Jekonomika. Informatika*. 2014. №1 (172). S. 192–197.

18. Zakirov M.B. Konceptija rossijskoj gosudarstvennosti N.N. Alekseeva. *Vestnik Universiteta «Kajnar»*. Almaty. №1. 2014. S. 34–40.

19. Zakirov M.B. Konceptija rossijskoj gosudarstvennosti I.L. Solonevicha: komparativistskij podhod. *Vesnik Grodzenskaga Dzjarzhawnaga wniversitjeta imja Janki Kupaly. Seryja 1. Gistoryja i Arheologija. Filosofija. Palitalogija*. 2014. №2 (174). S. 61–68.

20. Zakirov M.B. N.A. Berdjaev o tajne nacional'nosti i missii Rossii. *Filosofija prava*. 2014. №3 (64). S. 25–29.

21. Zakirov M.B. Problema typolohii politychnoi dumky Rosiiskoho Zarubizhzhia. *European political and Law Discourse*. 2015. Volume 2. Issue 2. S. 108–113.

22. Zakirov M.B. Social'nyj ierarhizm N.A. Berdjaeva: politologicheskij aspekt. *POLITJeKS*. SPbGU, 2014. №1. (tom 10). S. 194–207.

23. Zakirov M.B. Integrativnyj harakter politicheskoy mysli Russkogo zarubezh'ja. *Vesnik Grodzenskaga Dzjarzhawnaga wniversitjeta imja Janki Kupaly. Seryja 1. Gistoryja i Arheologija. Filosofija. Palitalogija*. 2015. №2 (197). S. 145–150.

24. Zakirov M.B. Problema formuvannia modernoi ukrainskoi derzhavnoi identychnosti: heopolitychnyi i sotsiokulturnyi aspekty. *European political and Law Discourse*. 2017. Volume 4. Issue 2. S. 141–149.

**Scientific works certifying the testing of the materials of the dissertation
and additionally reflect the received scientific results:**

25. Zakirov M.B. Russkoe zarubezh'e kak social'no-kul'turnyj fenomen. *«Politychna nauka v epokhu suspilnykh peretvoren: potentsial i yoho realizatsiia»*: Materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. (25 Kharkivski politolohichni chytannia). (Kharkiv, 3–4 liutoho 2012). Kharkiv, 2012. S. 108–110.

26. Zakirov M.B. Rosiiske Zarubizhzhia yak chynnyk zberezhenia slov'ianskoi dukhovnosti. *Bogatstvo duhovnogo mira vostochnykh slavjan i ego voploshhenie v slovesno-hudozhestvennom tvorchestve*: Materialy mezhdunar. nauchn.-prakt. konf., posvjashhennoj 70-letiju sozdaniya podpol'noj molodezhnoj organizacii «Molodaja gvardija» (Lugansk, 17–18 sentjabrja 2012). Lugansk, 2012. S. 52–58.

27. Zakirov M.B. Ukraina u heopolitychnii kontseptsii yevraziistva. *Problemy ta perspektyvy rozvytku nauky na pochatku tretoho tysiacholittia u krainakh SND*: Materialy 8 mizhnar. nauk.-prakt. internet-konf. (Pereiaslav-

Khmelnyskyi, 26–28 liutoho 2013). Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2013. S. 162–164.

28. Zakirov M.B. Problemy demokratychnoho rozvytku Ukrainy u svitli politychnoi teorii I.O.Ilina. *Problemy ta perspektyvy rozvytku nauky na pochatku tretoho tysiacholittia u krainakh SND*: Materialy 9 mizhnar. nauk.-prakt. internet-konf. (Pereiaslav-Khmelnyskyi, 28–30 lystopada 2013). Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2013. S. 172–174.

29. Zakirov M.B. Kontsepsiia narodnoi monarkhii I.L. Solonevycha. *Prydniprovski sotsialno-humanitarni chytannia*: Materialy Dnipropetrovskoi sesii 2 Vseukrainskoi nauk.-prakt. konf. z mizh nar. uchastiu (Dnipropetrovsk, 22 liutoho 2013). Dnipropetrovsk, 2013. S. 109–112.

30. Zakirov M.B. Aktualizacija teorii demokratii I.A. Il'ina na rubezhe vekov. *Kul'tura. Politika. Ponimanie*: Materialy mezhdunar. simpoz. molodyh uchenyh. (Belgorod, 17 aprelja 2013). Belgorod, 2013. S. 24–29.

31. Zakirov M.B. Derzhava u politychnii teorii yevraziistva. *Dosiahnennia sotsialno-humanitarnykh nauk v suchasni Ukraini*: Mater. 3 Vseukr. nauk. konf. z mizhnar. uchastiu (m. Simferopol, 26 kvitnia 2013). Dnipropetrovsk, 2013. S. 57–59.

32. Zakirov M.B. Rosiiske Zarubizhzhia yak istoryko-politychnyi i naukovyi fenomen. *Aktualni pytannia vitchyzniano, svitovoi istorii ta istorii derzhavy i prava*: Materialy 12 mizhvuzivskoi nauk. konf. (Luhansk, 20–21 bereznia 2013). Luhansk, 2013. S. 38–40.

33. Zakirov M.B. P.B. Struve i rosiiskyi liberal-konservatyzm. *Naukovyi dialoh «Skhid-Zakhid»*: Mater. vseukr. nauk. konf. z mizhnar. uchastiu. (Kam'ianets-Podilskyi, 10 lypnia 2013). Dnipropetrovsk, 2013. ch. 3. S. 183–186.

34. Zakirov M.B. Narodnyi ideal «Derzhava pravdy» u politychnii teorii M.M. Aleksieieva. *Naukovyi dialoh «Skhid-Zakhid»*: Materialy 2 vseukr. nauk. konf. z mizhnar. uchastiu. (Bakhchysarai, 12 zhovtnia 2013). Dnipropetrovsk, 2013. S. 211–214.

35. Zakirov M.B. Kontsepsiia syntezy kultur u politychnii teorii yevraziistva. *Aktualni problemy sotsialno-humanitarnykh nauk*: Materialy

2 vseukr. nauk. konf. (Dnipropetrovsk, 29–30 lystopada 2013). Dnipropetrovsk, 2013. S. 108–110.

36. Zakirov M.B. Efektyvnist realizatsii prav liudyny u perekhidnykh suspilstvakh v konteksti politychnoi teorii I.O. Ilina. *Novi vymiry prav liudyny: yurydychni, filosofski, politolohichni aspekty*: Materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Lviv, 30 travnia 2013). Lviv, 2013. S. 45–48.

37. Zakirov M.B. Koncepcija stanovlenija i razvitija obshherusskoj kul'tury v rabotah N.S. Trubeckogo. *Idei mezhslovjanskogo sblizhenija i ob#edinenija slovjanskih narodov v obshhestvennoj mysli Rossii i zarubezhnyh stran*: Materialy nauchno-prakt. konf. (Ekaterinburg, 30 nojabrja 2013). Ekaterinburg, 2013. S. 78–81.

38. Zakirov M.B. Aktualizatsiia politychnykh kontseptsii Rosiiskoho Zarubizhzhia u rytorytsi i politytsi suchasnoi Rosii. *Aktualni problemy sotsialno-humanitarnykh nauk*: Materialy 3 vseukr. nauk. konf. z mizhnar. uchastiu. (Dnipropetrovsk, 20 hrudnia 2013). Dnipropetrovsk, 2013. S. 164–166.

39. Zakirov M.B. Praktyka suchasnoi ukrainskoj derzhavy yak kryterii politychnoi teorii H.P. Fedotova. *Aktualni pytannia vitchyznianoj, svitovoi istorii ta istorii derzhavy i prava*: Materialy 13 mizhvuzivskoi nauk. konf. (Luhansk, 27 bereznia 2014). Luhansk, 2014. S. 15–17.

40. Zakirov M.B. I.A. Il'in o duhovno-nravstvennyh osnovah rossijskoj gosudarstvennosti. *Duhovno-nravstvennye osnovy rossijskoj gosudarstvennosti*: Sbornik trudov uchastnikov Mezhdunarodnyh Chtenij, posvjashhennyh 700-letiju so dnja rozhdenija prepodobnogo Sergija Radonezhskogo (Lipeck, 11–12 aprelja 2014). Voronezh, 2014. S. 90–94.

41. Zakirov M.B. Evrazijskaja koncepcija krizisa russkogo tradicionnogo obshhestva. *Tradicionnye obshhestva: neizvestnoe proshloe*: Materialy X Mezhdunarodn. nauchno-prakt. konf. (Cheljabinsk, 21 – 22 aprelja 2014). Cheljabinsk, 2014. S. 47–50.

42. Zakirov M.B. Cennostnye dominanty v politicheskoi koncepcii N.A. Berdjajeva. *Kul'tura. Politika. Ponimanie*: Materialy 2 Mezhdunarod. nauchn.

konf. (Belgorod, 24 – 26 aprelja 2014). Belgorod, 2014. S. 105–107.

43. Zakirov M.B. Politychni protsesy v suchasni Ukraini v svitli kontseptsii vzaiemovidnosyn narodu i vlady H.P. Fedotova. *Prydniprovski sotsialno-humanitarni chytannia*: Materialy 3 vseukr. nauk.-prakt. konf. (Kirovohrad, 16 travnia 2014). Dnipropetrovsk, 2014. S. 105–108.

44. Zakirov M.B. Ukrainski realii u svitli politychnykh kontseptsii diiachiv rosiiskoho zarubizhzhia. 27 *Kharkivski politolohichni chytannia*: Materialy vseukr. nauk.-prakt. konf. (Kharkiv, 5 chervnia 2014). Kharkiv, 2014. S. 322–324.

45. Zakirov M.B. Pershi kroky politychnoi instytutsionalizatsii rosiiskoi pisliarevoliutsiinoi emihratsii. *Aktualni problemy sotsialno-humanitarnykh nauk*. Materialy 4 vseukr. nauk. konfer. z mizhnar. uchastiu. (Dnipropetrovsk, 15 lypnia 2014). Dnipropetrovsk, 2014. S. 20–22.

46. Zakirov M.B. Natsiia, identychnist i mesianstvo: za motyvamy mirkuvan myslyteliv Rosiiskoho Zarubizhzhia. *Problemy ta perspektyvy rozvytku nauky na pochatku tretoho tysiacholittia u krainakh Yevropy ta Azii*: Materialy 12 mizhnar. nauk.-prakt. internet-konf. (Pereiaslav-Khmelnyskyi, 30 – 31 bereznia 2015). Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2015. S. 89–90.

47. Zakirov M.B. Zovnishnopolitychnyi imperatyv yevrointehratsii Ukrainy u svitli politychnoi dumky rosiiskoho zarubizhzhia. *Asotsiatsiia Ukraina–IeS: istorychni ta polityko-pravovi aspekty*: Materialy vseukr. nauk.-prakt. konferentsii (Kyiv, 25 liutoho 2016). Kyiv. 2016. S. 69–76.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	28
 РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ І СТАН ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ РОСІЙСЬКОГО ЗАРУБІЖЖЯ.....	41
1.1. Концептуально-теоретичні та методологічні засади дослідження.....	41
1.2. Джерельна база та стан наукової розробки проблеми	63
1.3. Проблема ідентичності в українському і російському політичному дискурсі.....	79
Висновки до першого розділу.....	101
 РОЗДІЛ 2	
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ІДЕОЛОГІЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ РОСІЙСЬКОГО ЗАРУБІЖЖЯ.....	105
2.1. Інституціоналізація російського зарубіжжя 1920–30-х рр. й ідейно-політичні відмінності російської та української післяреволюційної еміграції.....	105
2.2. Політико-організаційна еволюція дореволюційних російських політичних партій в еміграції.....	124
2.3. Основні напрями пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя і підходи до їх класифікації.....	144
Висновки до другого розділу.....	158

РОЗДІЛ 3

ДЕРЖАВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ І КОНЦЕПТУАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРАДИЦІЙНИХ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИХ ТЕЧІЙ У РОСІЙСЬКОМУ ЗАРУБІЖЖІ.....	161
3.1. Переосмислення концепцій консервативної ідентичності у працях мислителів-емігрантів.....	161
3.2. Розвиток теорії ліберальних цінностей у політичній думці російської післяреволюційної еміграції.....	182
3.3. Політичний ідеал християнської соціалістичної ідентичності в працях емігрантських мислителів.....	203
Висновки до третього розділу.....	219

РОЗДІЛ 4

ЕВОЛЮЦІЯ ТРАДИЦІЙНОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЕМІГРАНТСЬКИХ КОНЦЕПЦІЯХ «ТРЕТЬОГО ШЛЯХУ».....	224
4.1. Історіософські основи ідентичності та українська проблематика в євразійській парадигмі російської державності.....	224
4.2. Пошук шляхів подолання кризи ідентичності та питання самовизначення українців у концепціях авторів журналу «Новий Град».....	245
4.3. Ідеї компромісу і подолання більшовицького спотворення традиційної ідентичності у зміновіхівстві та націонал-більшовизмі.....	264
Висновки до четвертого розділу.....	283

РОЗДІЛ 5**ПОШУКИ ОРІЄНТИРІВ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ****МОЛОДІЖНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ РОСІЙСЬКОГО****ЗАРУБІЖЖЯ.....287**

5.1. Моделювання постбільшовицької державної ідентичності в
політичній програмі партії «Молода Росія».....287

5.2. Праворадикальні тенденції самоідентифікації у теорії та
практиці російських фашистів.....309

5.3. Еволюція державної ідентичності у варіаціях солідаризму
Національно-трудового союзу нового покоління.....330

Висновки до п'ятого розділу.....348

ВИСНОВКИ.....352**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ363****ДОДАТКИ.....417**

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Соціально-політичні й економічні трансформації пострадянського простору сприяли зростанню національної самосвідомості народів колишнього СРСР. Звернення до етнічних коренів спричинило потужні консервативні хвилі, які істотним чином вплинули на формування модерної ідентичності незалежних держав. Суттєвим елементом побудови світоглядної основи демократичного суспільства стала актуалізація теоретичної спадщини еміграції, що є важливою частиною процесу формування ідеології більшості пострадянських країн, які зіткнулися з проблемою визначення нового державного статусу у світовому співтоваристві.

Здебільшого стихійна деструкція радянської ментальності, що призвела до одночасної хаотизації, плюралізації та маргіналізації суспільної свідомості, створила сприятливі умови для відтворення міфологізованої картини світу, заснованої на архаїчних уявленнях і традиційних ідеологемах спільного минулого. Водночас, з розвитком інформаційно-комунікаційних технологій суттєво зросла небезпека зовнішніх деструктивних впливів. У сучасному світі інформація перетворилася на ефективний засіб вирішення геополітичних завдань, створення ідеологічної платформи просування власних інтересів на території інших країн, а також інструментом конструювання відповідної політичної реальності.

Відтак, завдання визначення теоретичної основи модерної державної ідентичності суверенної, незалежної України істотно актуалізують потребу осмислення ідейно-політичного підґрунтя зазначених процесів. Прогностична достовірність, актуальність і затребуваність багатьох політичних ідей, вироблених в еміграції, зумовлюють як теоретичний, так і практичний інтерес до творчої спадщини російського зарубіжжя, визначають її місце в суспільній свідомості як важливого елементу загального суспільно-політичного досвіду. Нехтування цим досвідом або некритичне ставлення до

нього загрожує відтворенням колишніх міфів та політичних моделей, в яких не було місця ані суверенній українській державі, ані українській державній ідентичності.

Нині опублікована велика кількість різнопланових міждисциплінарних досліджень і монографій, які акумулюють наукові уявлення про сутність і специфіку феномену ідентичності, проблеми особистісної, етнічної та державної ідентифікації, взаємозв'язок теорії та соціальної реальності. Чимало тематично близьких наукових розвідок здійснюється в межах філософської, соціологічної, психологічної, історичної, географічної наук (у роботах Р. Брубейкера, Ю. Габермаса, Е. Еріксона, Я. Верменич, С. Павлюка, Д. Скопфліна та інших).

Концептуалізація феномену ідентичності знайшла гідне відображення і в політологічних напрацюваннях українських дослідників О. Андрєєвої, О. Бабкіної, В. Бушанського, І. Варзара, В. Верстюка, О. Воляннюк, В. Горбатенка, Я. Грицака, В. Бебика, О. Дашевської, Б. Дем'яненка, О. Добржанської, В. Євтуха, Г. Зеленько, Ю. Зерній, Р. Кіся, І. Кресіної, В. Котигоренка, В. Лісового, Л. Нагорної, О. Новакової, М. Обушного, М. Остапенко, Ю. Павленка, Г. Палій, Н. Пелагеші, В. Смолянюка, Н. Хоми, М. Рябчука, Ю. Шайгородського, М. Шульги та інших.

Проте, за всієї різноплановості й цінності опублікованих робіт, вивчення державної ідентичності залишається досі актуальним. Існує потреба у подальшому науковому аналізі теоретичних підвалин змісту російської державної ідентичності, яка розкривається у концептуальних засадах пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя і відтворюється у пан-ідеях «місії Росії», «євразійського простору», «збирання земель», «слов'янської єдності», що, на думку деяких політичних сил, мають увійти й у модерну державну ідентичність, стати основою для відродження традиційного обличчя російської державності. У теоретичному аналізі спадщини вчених-емігрантів вбачається й певне підґрунтя для подальшої протидії неоімперським спотворенням їхніх політичних концепцій,

виявлення негативних наслідків сумісного досвіду ідейно-політичного конструювання, запобігання проявам російської державної ідентичності у модерній українській ідентичності, розширення ідейних та ціннісних основ науково-інформаційного середовища в Україні. Окреслені проблеми, а також прагнення автора активізувати дискурс щодо осмислення державної ідентичності зумовили вибір теми та визначили мету й завдання дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано в межах Тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 6 від 26 грудня 2013 р.). Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 7 від 8 грудня 2015 року).

Мета дослідження – концептуалізація феномену політичної думки російського зарубіжжя 1920–30-х рр. у контексті осмислення державної ідентичності; визначення і теоретичне обґрунтування пореволюційного характеру, внутрішньої ідеологічної цільності та органічності теоретичного надбання російських мислителів-емігрантів, що є важливим чинником формування модерної державної ідентичності на пострадянському просторі.

Визначення головної мети дослідження зумовило потребу розв'язання низки взаємопов'язаних **завдань**:

- дослідити основні підходи до проблеми ідентичності, окреслити понятійний апарат дослідження і специфіку осмислення державної ідентичності як конструйованої багаторівневої динамічної структури;
- проаналізувати джерельну базу, стан наукової розробки проблеми, розглянути історичну ретроспективу державної ідентичності крізь призму міфологем історіософської парадигми російської державності;
- встановити особливості українського й російського політичного дискурсу ідентичності, характер і зміст реконструкцій традиційних

міфологем міжетнічної та політичної взаємодії, що можуть здійснювати негативний вплив на формування модерної української державної ідентичності;

- з'ясувати історико-політичні передумови й характерні риси процесу виникнення та організаційно-ідеологічного оформлення політичної думки російського зарубіжжя в окреслений період;

- обґрунтувати поєднання багатопланових політичних течій і теоретичних концепцій, що розроблялися російськими мислителями у 1920–30-х рр., у цілісний комплекс пореволюційної політичної думки;

- розкрити зміст концептуальної трансформації традиційних ідейно-політичних течій консерватизму, лібералізму й соціалізму в творчому доробку мислителів російської пореволюційної політичної думки;

- дослідити особливості втілення традиційних ідей російської державності у геополітичній теорії євразійства та визначити культурно-історичні передумови подолання геополітичних міфів;

- охарактеризувати еволюцію ціннісно-морального, ідеологічного й світоглядного комплексу традиційної державної ідентичності в емігрантських концепціях «третього шляху»;

- виявити особливості пореволюційної політичної думки молодіжних організацій російського зарубіжжя і з'ясувати наступність традиційних міфологем державної ідентичності;

- проаналізувати вплив загальноєвропейського процесу суспільно-політичних та ідеологічних трансформацій на становлення і розвиток політичної думки російського зарубіжжя.

Об'єкт дослідження – концептуалізація суспільно-політичної думки російської еміграції.

Предмет дослідження – політична думка російського зарубіжжя 1920–30-х рр. як цілісний ідейно-теоретичний феномен в контексті осмислення державної ідентичності.

Методологія дослідження ґрунтується на використанні сукупності

філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-політологічних методів і наукових підходів до пізнання політичної думки, її проявів у конкретно-історичних умовах соціально-політичних трансформацій суспільства й держави. Дослідження побудоване на принципах науковості, історизму, комплексності, плюралізму, послідовності, системності.

Герменевтичний підхід важливий для розуміння і тлумачення політичних дискурсів або явищ, які представлені саме у вигляді текстів, що складають основу джерельної бази дослідження політичної думки окресленого періоду. *Синергетичний підхід* дозволив: по-перше, реконструювати історіософський і політичний дискурс державної ідентичності з «динамічного хаосу» думок та поглядів російських мислителів-емігрантів, а також виявити державотворчий потенціал цього дискурсу; по-друге, визначити протилежні, але взаємопов'язані тенденції у формуванні модерних державних ідентичностей на пострадянському просторі; по-третє, виявити параметри самоідентифікації для оптимального проходження точки «біфуркації» у процесі самоорганізації суспільства, що трансформується. Використано *антропологічний підхід*, що сприяє розумінню системи координат творця відповідної політичної концепції та дослідженню світоглядних засад у контексті авторського бачення історичної та соціально-політичної реальності. Методологічно аргументованим є використання *аксіологічного підходу*, евристичний потенціал якого дозволив провести ціннісний аналіз політичної думки російського зарубіжжя, що протистояла тоталітарній утопії та протиставляла більшовицькій абсолютизації раціонального й матеріального власну систему цінностей, значною мірою орієнтовану на примат духовної складової політичного процесу. За допомогою *цивілізаційного підходу* розкриті взаємозв'язки політичної думки і державної ідентичності шляхом виокремлення культурно-історичних рис певного політичного дискурсу, визначення джерела й природи національних традицій державотворення та світоглядних уподобань суспільства.

Історичний метод дозволив розглянути політичну думку російського зарубіжжя як комплексне явище у діалектичній єдності, хронологічній послідовності та еволюції у конкретній соціально-політичній реальності. За допомогою *порівняльного методу* було проведено класифікацію та узагальнення політичних поглядів мислителів-емігрантів шляхом упорядкування даних, виявлення закономірностей і взаємозв'язків між окремими течіями пореволюційної політичної думки. *Системний метод* орієнтував дослідження на розкриття цілісності феномену політичної думки російського зарубіжжя і виявлення зв'язків між окремими ідейно-політичними течіями, що складаються в єдину теоретичну картину. У дисертації використовувалися методи аналізу, синтезу, індукції та дедукції, узагальнення, що дало можливість всебічно й об'єктивно дослідити поняття, функції та особливості державної ідентичності, механізм її формування і зв'язок з політичною думкою.

Емпірична основа дисертації базується на даних збірників документів і матеріалів, спогадах очевидців, матеріалах періодичних видань еміграції 1920–30-х рр., які інтерпретовані у вимірах політичного дискурсу ідентичності. З метою аналізу регіональних проявів впливу імперсько-радянських патернів самоідентифікації громадян України у дисертації частково використані дані всеукраїнських соціологічних опитувань, проведених Соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, «Інститутом масової інформації», українською дослідницькою компанією GfK Ukraine, Інститутом балтійських досліджень Талліннського університету, центром політичних досліджень PRAXIS, іншими соціологічними службами.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у розробці авторської концепції пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя як єдиного ідейно-теоретичного масиву, що дозволяє у цілісному політологічному дискурсі осмислити історико-політичні передумови

державної самоідентифікації та теоретичні підвалини сучасних геополітичних викликів, які постають перед Україною, розкрити їхнє відображення у політичній свідомості й на практиці. Зазначене дозволяє сформулювати низку наукових положень, які визначають сутність і спрямування дисертації.

Уперше:

- запропоновано авторську концепцію феномену пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя 1920–30-х рр. як специфічної сукупності теоретичних моделей державного розвитку, історіософських міркувань та політичних рухів, відправною точкою і каталізатором виникнення яких була революція 1917 р.; встановлено, що, незважаючи на внутрішні суперечки та ідейно-теоретичні відмінності, пореволюційна політична думка розвивалася у рамках єдиного світогляду – важливого чинника формування пострадянської російської державної ідентичності, всебічний аналіз якої має вагоме значення для сучасної України у контексті протидії інформаційній агресії та реалізації її євроінтеграційних прагнень;

- розроблена авторська класифікація пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя, яка включає три основні напрями: політичні концепції, які розвивалися у рамках традиційних ідейно-політичних течій; політичні концепції «третього шляху», що створювалися на основі синтезу традиційних цінностей і нових форм народовладдя; політичні концепції молодіжних організацій російських емігрантів, які виникли внаслідок залучення російської післяреволюційної еміграції в загальноєвропейський політичний процес;

- розкрито специфіку теоретичного пошуку авторів пореволюційної політичної думки, які намагалися віднайти нові орієнтири державної самоідентифікації в численних варіаціях оригінальних моделей постбільшовицького політичного розвитку;

- детально визначено взаємозв'язок політичної думки російського зарубіжжя з державною ідентичністю, під якою розуміється унікальний

культурно-політичний код, що розкривається у політичних концепціях і представлений в індивідуальній і суспільній свідомості у вигляді політичних міфів, ціннісних орієнтирів і сакральних образів; встановлено, що у працях мислителів-емігрантів теоретично обґрунтовуються і розвиваються міфи «державної величі» та «месіанського покликання», розкриваються цінності етатизму й патріотизму, сакральні образи «Свята Русь» і «Град Кітеж» тощо, які становлять сукупність орієнтирів державної самоідентифікації;

- виявлено особливості визначення та обґрунтування ключових рис державної ідентичності у політичних концепціях і програмах ідейно-політичних течій і політичних партій російського зарубіжжя 1920–30-х рр.;

- обґрунтовано положення про виняткову ідеологічну наступність і збереження у часі характерної парадигми російської державності, що визначає методологічну єдність пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя і пов'язує її з «русько-православною» ідентичністю Білого руху, імперськими дореволюційними дискурсами і сучасними геополітичними амбіціями;

- у контексті вивчення пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя проведено аналіз ключових рис російської державної ідентичності, зокрема виявлено й можливі негативні запозичення для модерної української державної ідентичності як наслідок досвіду сумісного ідейно-політичного і державного конструювання та успадкованих від імперської системи цінностей: персоналізація партійної влади, патерналістські стереотипи суспільної свідомості, інертність громадянського суспільства тощо.

Поглиблено:

- обґрунтування доцільності подальшого поширення у вітчизняному політичному дискурсі терміну «державна ідентичність», що дозволить нівелювати історико-семантичну двозначність термінологічних орієнтирів ідентифікації та сприятиме узгодженню вітчизняного розуміння феномену ідентичності з європейським теоретичним контекстом;

- розуміння сутності, особливостей і значення явища інституціоналізації російської післяреволюційної еміграції; встановлено, що створення емігрантських організацій та установ попередило безслідне розчинення емігрантів у світі й сприяло їх згуртуванню в єдиний соціально-культурний організм – «російське зарубіжжя», який мав певні просторові та часові межі;

- аналіз політичної думки російського зарубіжжя, яка при значному своєму зовнішньому розпорошенні внутрішньо залишалася цілісним явищем; встановлено, що відмінною рисою феномену російської політичної думки є дотримання певного набору ясно сформульованих ідеологем, які становлять єдиний комплекс ціннісних і світоглядних орієнтирів формування державної ідентичності, що виконують роль ключових точок самоідентифікації;

- характеристику наднаціональної природи російської державної ідентичності; встановлено, що наріжним каменем пореволюційної теорії національної трансформації суспільства є ідея політичної консолідації та гомогенізації суспільства, перетворення імперії на наднаціональну державу шляхом утвердження панросійської ідентичності.

Отримали подальший розвиток:

- осмислення проблеми становлення модерної української державної ідентичності та державної самоідентифікації України, що крізь призму пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя вирішується у площині однозначного геополітичного й цивілізаційного вибору або європейської, або євразійської інтеграції;

- визначення основних засад формування сучасної української державної ідентичності, що мають опиратися на усвідомлення державотворчого потенціалу України та українського народу;

- вивчення політичної практики досягнення суспільної злагоди у поліетнічних державах, зокрема, зміна пріоритетів ідентифікації та створення у громадській свідомості рівного ставлення до усіх громадян сусідніх країн як до «Інших», незалежно від ступеня етнічної спорідненості;

- трактування архаїчної природи і надмірного етатизму російської державності як результату дії комплексу об'єктивних природно-історичних факторів, що зумовили її оформлення за принципом «держава понад усе» і «держава – самоціль»;

- аналіз спадкових зв'язків російських державницьких традицій з принципами управління і політичною практикою імперій Великого Степу, що демонстрували яскравий контраст між сильною всеохоплюючою державною владою і пластичністю державного організму;

- теза про те, що через визнання й об'єктивне вивчення спільного суспільно-політичного досвіду можна максимально зважено визначити відмінності як орієнтир для формування історично адекватної та органічної української державної ідентичності.

Особистий внесок здобувача. Наукові результати дослідження отримані автором самостійно. Усі наукові праці, опубліковані за темою дисертації, є одноосібними.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів визначається актуальністю, науковою новизною, висновками та можливістю їх застосування у науково-дослідних, навчальних і прикладних цілях. Результати дослідження поповнять джерельну базу для подальших наукових розробок, присвячених осмисленню історії політичної думки, проблем державної ідентичності, геополітичних концепцій, теоретичних моделей соціально-політичних трансформацій. Дослідження може слугувати для поглибленого аналізу процесів формування модерної державної ідентичності в Україні, особливостей наукової та громадсько-політичної комунікації як частини політичної трансформації суспільства.

Практична значимість обумовлюється становленням незалежної і суверенної держави України як самодостатнього суб'єкта міжнародних відносин, необхідністю ефективної реалізації відповідних кроків на політико-правовому рівні та досягнення адекватного їх розуміння на рівні масової політичної свідомості. Висновки дисертації можуть бути використані

органами державної влади та місцевого самоврядування, політичними лідерами, партіями, політтехнологами, громадськими організаціями, засобами масової інформації в їх практичній діяльності, зокрема з метою активної протидії негативним інформаційним впливам, подолання штучних бар'єрів міжрегіонального взаєморозуміння, зближення ціннісних установок й орієнтирів суб'єктів політичного життя суспільства.

Результати дисертації як аналітичне, джерелознавче й історіографічне джерело можуть бути використані при написанні фундаментальних праць, у подальших наукових дослідженнях представленої проблеми, у підготовці підручників, при розробці навчально-методичних матеріалів, навчальних програм до нормативних дисциплін і спецкурсів з політології, загальної теорії політики, історії політичної думки, історії діаспор, політичних вчень тощо.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданні кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, а також пройшли апробацію на Міжнародній науково-практичній конференції (XXV ювілейні Харківські політологічні читання) «Політична наука в епоху суспільних перетворень: потенціал і його реалізація» (Харків, 3–4 лютого 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 70-річчю створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія» (Луганськ, 17–18 вересня 2012 р.); Дніпропетровській сесії II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Дніпропетровськ, 22 лютого 2013 р.); VIII Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» (Переяслав-Хмельницький, 26–28 лютого 2013 р.); Дванадцятій Міжвузівській науковій конференції з актуальних питань вітчизняної, світової історії та історії держави і права (Луганськ, 20–21 березня 2013 р.); IX Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та

перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» (Переяслав-Хмельницький, 30–31 березня 2013 р.); Міжнародному симпозіумі молодих вчених «Культура. Політика. Розуміння» (Белгород, 17 квітня 2013 р.); III Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні» (Сімферополь, 26 квітня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Нові виміри прав людини: юридичні, філософські, політологічні аспекти» (Львів, 30 травня 2013 р.); Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (Кам'янець-Подільський, 10 липня 2013 р.); II Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (Бахчисарай, 12 жовтня 2013 р.); II Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 29–30 листопада 2013 р.); Науково-практичній конференції «Ідеї міжслов'янського зближення та об'єднання слов'янських народів у суспільній думці Росії та зарубіжних країн» (Єкатеринбург, 30 листопада 2013 р.); III Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 20 грудня 2013 р.); XIII Міжвузівській науковій конференції з актуальних питань вітчизняної, світової історії та історії держави і права (Луганськ, 27 березня 2014 р.); X Міжнародній науково-практичній конференції «Традиційні суспільства: невідоме минуле» (Челябінськ, 21–22 квітня 2014 р.); III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Кіровоград, 16 травня 2014 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції (XXVII Харківські політологічні читання) «Україна перед глобальними викликами сучасності» (Харків, 5 червня 2014 р.); IV Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 15 липня 2014 р.); Дніпропетровській сесії III Всеукраїнської науково-практичної конференції з

міжнародної участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Дніпропетровськ, 29 листопада 2014 р.); XII Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (Переяслав-Хмельницький, 30–31 березня 2015 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Політика: теорія та практика в сучасному суспільстві» (Берегове, 29 квітня 2015 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Асоціація Україна – ЄС: історичні та політико-правові аспекти» (Київ, 25 лютого 2016 р.). Усі доповіді та тези опубліковані.

Публікації. За темою дисертації опубліковано 47 одноосібних наукових праць, зокрема: 1 монографію (32,78 д. а.), 14 статей у фахових наукових виданнях України, 9 статей у наукових виданнях інших держав, а також 23 тези наукових конференцій.

Структура роботи. Дисертація є завершеним дослідженням, що складається з анотації, вступу, п'яти розділів, п'ятнадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел, двох додатків. Загальний обсяг дисертації становить 427 сторінок, основний зміст – 335 сторінок, список використаних джерел включає 678 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ І СТАН ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ РОСІЙСЬКОГО ЗАРУБІЖЖЯ

1.1. Концептуально-теоретичні та методологічні засади дослідження

У сучасній гуманітаристиці проблема ідентичності займає важливе місце як у фундаментальних, так і в емпіричних дослідженнях. Вчені сходяться в тому, що, не досягнувши логіку ідентичності та специфіку її трансформацій, неможливо зрозуміти світ. Як вказує британський дослідник Е. Сміт, питання колективної та індивідуальної ідентичності висвітлювалися ще у трагедії давньогрецького драматурга Софокла «Цар Едіп» [502].

Актуалізація ідентичності вже як чинника політичного процесу і об'єкта наукового дискурсу пов'язується із активізацією антиколоніальної боротьби і створенням нових національних держав у Європі і Латинській Америці [522]. У ті самі часи до відповідного наукового напрямку досліджень долучилися і українські вчені. Зокрема, прикладом пошуків відповіді на питання про українську ідентичність може слугувати праця М. Грушевського «Хто такі українці і чого вони хочуть» [127].

Об'єктом цілеспрямованого наукового осмислення «ідентичність» стає у ХХ ст. Першість впровадження поняття «ідентифікації» належить засновнику теорії психоаналізу З. Фрейду. Поглиблення наукових досліджень ідентичності пов'язане з ім'ям американського психолога Е. Еріксона. Вчений підкреслював широту і всеосяжність змісту поняття ідентичності, власне розуміння якого він визначив як: «суб'єктивне натхнення відчуття тотожності і цільності» [641].

У 1950-х роках поняття ідентифікації було вирвано з його вихідного психоаналітичного контексту і пов'язано, завдяки книзі Г. Олпорта «Природа

забобону», з етнічним, а завдяки Н. Футу і Р. Мертону з рольовою теорією і теорією референтної групи в соціології. Проте, на думку Р. Брубейкера, найбільш впливовими популяризаторами поняття «ідентичності» були Е. Гоффман, що працював на периферії традиції символічного інтеракціонізму, і прихильник соціального конструктивізму П. Бергер [69, с. 64–65].

Філософські аспекти проблеми ідентичності і самовизначення особистості у різноманітних соціальних контекстах досліджували З. Бауман [647], П. Бергер [36], Р. Брубейкер [652], П. Бурдьє [78], Е. Гідденс [114; 659; 660], Ю. Габермас [601; 661], Н. Еліас [640], Т. Лукман, П. Рікер [458; 459], Ф. Купер [651], Дж. Снайдер [675], Ч. Тейлор [553], В. Ядов [642]. У психологічній науці дослідження ідентичності з точки зору психоаналізу проводили Д. Марсія [669], А. Фрейд [657], З. Фрейд [600], у межах когнітивного підходу працювали Х. Теджфел [568; 677], Г. Брейкуелл [650], а в гуманістичній психології найбільш відомими є роботи А. Маслоу [344]. Теоретичні основи політичних концепцій проблеми ідентичності досліджували Б. Андерсен [12], З. Бауман [27], С. Гантінгтон [107; 604], Е. Гобсбаум [96], М. Кастельс [653], Т. Рейнджер [664], Е. Геллнер [108; 658], Е. Сміт [502; 674].

Українські вчені також активно долучилися до вивчення феномену ідентичності, і протягом відносно короткого часу світ побачили праці таких науковців як О. Андрєєва [13], В. Бушанський [81], Я. Верменич [93], Я. Грицак [126], О. Дашевська [134], В. Євтух [158], Ю. Зерній [215], І. Кресіна [316], Л. Нагорна [368], М. Обушний [384], М. Остапенко [398], Ю. Павленко [404], Г. Палій [411], Н. Пелагеша [422]. Широке коло питань національної ідентичності та історичної пам'яті досліджено авторами закордонних українознавчих праць: О. Гнатюк [118], З. Когутом [293], Р. Шпорлюком [628].

У сучасній політичній науці існує багато визначень терміну «ідентичність». У виданні «Політична енциклопедія», підготовленому

Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, ідентичність трактується як: «... процес або ж результат ідентифікації (співвіднесення) індивідуума себе, або ж іншими з тією чи тією групою територією, країною, нацією, етнічністю» [434].

У політологічному довіднику, укладеному В. Пічею та Н. Хомою, зазначається: «... під ідентичністю розуміється почуття належності особи до певної групи, згода з певними політичними цінностями, вираз симпатій до певної партії, лідера, надання їм підтримки» [436]. У монографії М. Степико ідентичність розглядається як: «... ототожнення себе людиною з певною спільнотою її символами, цінностями, історією, територією, культурою, державними і правовими інституціями, політичними і економічними інтересами» [522].

У фундаментальній праці «Етнічність без груп» Р. Брубейкер підкреслює: «Ідентичність» як специфічно колективний феномен, означає основне і найважливіше «тотожність» членів групи або категорії. Її можна розуміти об'єктивно, тобто як тотожність «у собі», або суб'єктивно – як пережиту, відчуту або сприйняту тотожність. Така тотожність передбачувано проявляється в солідарності, в однакових настроях і свідомості, у колективних діях [69, с. 76].

Отже, враховуючи зазначену затребуваність, популярність, обсяг досліджень проблеми і багатоманітність визначень ідентичності, констатуємо, що конкретне розуміння терміну «ідентичність» залежить від контексту, в якому він вживається, і від певної теоретичної традиції, з якої впливає дане вживання.

Так, у межах психоаналітичної традиції (Г. Ласуелл, Е. Фромм, Е. Еріксон, Дж. Марсія та ін.) ідентичність розглядається як неодмінна складова особистісного «Я», а зміст явища «ідентичність» пов'язується з потребою самовизначення. Як зауважує Е. Еріксон, «у людей є ще одна потреба ... відчувати, що вони представляють певний особливий рід (клан чи націю, клас або касту, сім'ю, професію або тип), чий відзнаки вони будуть

носити з марнославством і переконаністю та захищати від інших, іноземних, ворожих ... наче не зовсім людських родів» [641, с. 247]. З точки зору психоаналізу, ідентичність розглядається не як довершена конструкція, а як динамічна структура, що включає в себе попередні стадії самоідентифікації «Я» і поточні рольові позиції. «Людина соціальна» стає носієм численних ролей і пов'язаних з ними функцій, і саме у процесі ідентифікації вона отримує відповідну ідентифікаційну матрицю, яка задає моделі соціальної і політичної поведінки особистості [83, с. 80].

У центрі уваги прихильників соціологічного підходу знаходяться особливості формування ідентичності великих соціоісторичних і соціоетнічних спільнот – етносів, націй, страт. Серед найбільш актуальних для нас напрямів дослідження можна виокремити теорію «політичної нації» і конструктивістський напрям, представники якого – Б. Андерсон, Е. Геллнер, Е. Гобсбаум обґрунтовують можливість ефективного конструювання національно-державної ідентичності та впливу на цей процес з боку владних структур і пов'язаних з ними груп інтересів.

Отже, у такому контексті ідентичність виступає вже як політичний об'єкт, здатний змінюватися відповідно до задумів і потреб певних груп впливу або держави у цілому. Не випадково англійський соціолог Е. Гідденс актуалізацію проблем ідентичності пов'язує з глобальними трансформаціями макросоціальних і макрополітичних ідентичностей у сучасному світі [209, с. 143].

Найбільш істотною частиною теоретичних підвалин нашого дослідження є макрополітичний підхід (С. Гантінгтон), орієнтований на аналіз процесів формування геополітичних і цивілізаційних особливостей самоідентифікації. Його витoki знаходять своє відображення в численних історичних школах і дослідженнях, присвячених «місії» тієї чи іншої нації, цивілізації в глобальному масштабі. В основі таких месіанських концепцій, як правило, лежала ідея поділу світу на «своїх» і «чужих» у різних вимірах: цивілізація – варвари; носії божественної ідеї – відступники; центр світу –

околиця [83, с. 81]. Зазначені дихотомії століттями слугували орієнтиром у політичному і культурному обміні, а згодом вплинули і на процес «ідентифікації історичної суб'єктності народу як масштабний культурний проект, яким займалися впродовж майже двох століть більшість європейських національних еліт» [464, с. 18]

Причому, цей «масштабний культурний проект» ще далеко не завершено, і поряд з новими викликами, що постають у зв'язку з процесами глобалізації і масовими міграціями населення, продовжується і теоретична дискусія навколо проблеми національної ідентичності. Так, вагомій розбіжності спостерігаються між представниками наукових течій конструктивізму і примордіалізму.

Конструктивістська концепція формування національної ідентичності розкривається Е. Гобсбаумом і Т. Рейнджером через механізм «винайдення традицій», що являє собою: «низку практик ритуального або символічного характеру ... які намагаються прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично передбачає зв'язок з минулим» [96, с. 13]. Таким чином, історична своєрідність соціальної пам'яті трактується як результат штучного конструювання, спрямованого на формування оптимального алгоритму соціальної взаємодії.

Визнаючи доведену наукову цінність конструктивістської теорії ідентичності, слід відмітити надмірний функціоналізм у аналізі феномену, в якому, за визначенням І. Кресіної, поряд із раціональним присутнє ірраціональне, іманентне [316, с. 61] Навіть сучасні європейські нації, які знаходяться на вістрі процесів політичної, соціально-економічної і культурно-інформаційної глобалізації, продовжують зберігати виразні етнічні ознаки.

Представники ортодоксальної школи примордіалізму, навпаки, схильні завищувати роль етнічних чинників, покладаючи в основу концепції споконвічності і прадавнього характеру нації або біологічну спорідненість (П. Ван ден Берг), або «культурні даності» суспільного буття (Е. Шилз,

К. Гіртц), які продовжують зберігатися навіть у постіндустріальних суспільствах. Незважаючи на переконливу аргументацію примордіалістів, за справедливим зауваженням Ю. Зерній, така абсолютизація етнічного чинника, також є однобоким трактуванням природи нації та національної ідентичності. Погляд на націю як споконвічну природну даність не пояснює всієї складності і різноманітності націогенезу [215, с. 42] Проте, незважаючи на вказані недоліки, і примордіалістська, і конструктивістська теорії, доповнюючи одна одну, дають можливість досягнути і теоретичну основу, і практичну реальність процесів націєтворення і формування національної ідентичності.

Поряд із наведеними загальносвітовими теоретичними розбіжностями у політичному дискурсі існує проблема адекватного визначення поняття «національна ідентичність», пов'язана з конкретно-історичними обставинами еволюції понять: «нація», «національність», «держава». Ю. Габермас зауважує, що історія поняття «нація» своєрідним чином віддзеркалює появу національної держави. Для римлян поняття «Natio», подібно до *gens* і *populus* і на відміну від *civitas*, стосувалося саме людей і племен одного походження, об'єднаних територіально і культурно, але не політично.

Таке розуміння було поширене за часів Середньовіччя. Проте, вже із середини XVIII століття відмінності у значеннях понять «нація» і «*Staatsvolk*», тобто «нації» і «політично організований народ», поступово зникають. Із часів Французької революції нація стає навіть джерелом державного суверенітету, а поняття «нація» починає відігравати засадничу роль у визначенні політичної ідентичності громадянина [103, с. 53].

Відтоді, як зауважує Г. Касьянов, до політичної «нації» включалося все населення країни, незалежно від етнічного походження. «Французька «нація» складалася не лише з етнічних «французів», а й з бретонців, провансальців, пікардійців, ельзасців та ін. Саме у цьому випадку тисячолітня межа між поняттями *natio* та *populus* зникла. «Нація» стала синонімом «народу». Згодом поняття «нація» дедалі частіше стало ототожнюватися з поняттям

«держава». Унаслідок подальшої семантичної «етатизації», слово «нація» (nation) в англійській і французькій мовах часто є відповідником слова «країна» або «держава» [275, с. 36]. Причому зазначене трактування понять закріплювалася і у законодавстві. Зокрема, Р. Брубейкер нагадує: «На початку 1980-х років деякі алжирські іммігранти другого покоління протестували проти того, що при народженні їм автоматично приписувалася французька національність» [69, с. 260]. Отже, в англomовній і франкомовній традиціях і «національність», і, відповідно, «національна ідентичність» однозначно є ознакою громадянства, приналежності людини до держави.

Водночас німецька нація, що розвивалася на інших підвалинах, сформувала іншу традицію. Як зазначає Я. Верменич, на відміну від англomовного світу, поняття «нація» (Nation) там часто ототожнювалося з поняттям «народ» (Volk), але ніколи – з поняттям «держава» (Staat) [93, с. 40].

Саме німецьке значення слова «нація», з наголосом на етнічно-культурних складниках, вплинуло на формування цього поняття в мовах слов'янських й центральноєвропейських народів, які у другій половині XIX ст. вступили у фазу національного відродження, і яким доводилося робити наголос на культурних і мовних компонентах цього відродження за браком міцних політичних та економічних еліт, власної державності чи, скажімо, територіальної єдності. Ера націоналізму принесла з собою й відновлення «етнічного» змісту поняття «нація», яке водночас мало досить чіткий політичний контекст [275, с. 38]. У свою чергу, українська суспільно-політична думка, що у другій половині XIX ст. також розвивалася у загальному історико-політичному контексті національного відродження, наслідувала зазначені лінгвістичні традиції, які не лише впроваджувалися у науковий дискурс і політичні програми, але і закріплювалися у суспільній свідомості.

Після поразки Української революції 1917–1921 років і входження України до складу СРСР, вона залишилася осторонь процесу зміцнення

етатистського значення слова «нація», пов'язаного із розповсюдженням у суспільствознавстві англійської мови. Більш того, «етнічний» зміст поняття навпаки підсилюється за рахунок певної цілеспрямованої політики, яку проводило радянське керівництво.

Так, Р. Брубейкер наголошує, що антинаціоналістичний і брутально репресивний радянський режим зовсім не був антинаціональним. Більш того, він зробив безпрецедентно серйозні кроки до її інституціоналізації і кодифікації: радянську територію було розкрито більш ніж на п'ятдесят нібито автономних національних «батьківщин», кожна з яких «належала» конкретній етнонаціональній групі; кожного громадянина було наділено етнічною «національністю», яка приписувалася йому при народженні на підставі походження, реєструвалася в особистих ідентифікаційних документах і фіксувалася в бюрократичних реєстрах [69, с. 109–110]. Підкреслимо, що в основу зазначеної політики було покладене дополітичне, так би мовити, класичне німецьке, тобто етнічне розуміння термінів «нація» і «національність».

Слід також пам'ятати, що розпад Радянського Союзу відбувся за визначеними ще радянським режимом етнонаціональними кордонами, а важливу роль у створенні нових незалежних держав відігравали націоналістичні рухи. Тому, на думку дослідників, у нових демократіях відбулася своєрідна інституціоналізація етнокультурної концепції національної ідентичності. Зокрема, Д. Скопфлін наголошує, що у низці країн Центральної та Східної Європи саме ідеологічні патерни комунізму призводять до переваги етнічної національної ідентичності [672, с. 40].

Слід зауважити, іноді поняття «український народ» і «українська нація» ототожнюються і в енциклопедичних виданнях. Зокрема, у Малій енциклопедії етнодержавознавства зазначається: «Термін Український народ тотожний терміну українська нація й визначає етнонаціональну спільноту, яка ідентифікує себе як власний самобутній етнокультурний та етнополітичний організм на власній споконвічній етнічній території» [257,

с. 634]. На думку Г. Касьянова, таке розуміння «нації» пов'язане із тим, що воно змішується з поняттями «етнос» і «етнічна спільнота», що є очевидним наслідком категоріальної нерозробленості сучасної української наукової термінології, надмірної заангажованості суспільствознавства в політичних справах ... інерції радянських часів, коли панувала етнологічна концепція нації тощо [275, с. 261].

Узагальнюючи проведений аналіз, зазначимо, що у західноєвропейському і американському суспільствознавстві смислове наповнення терміну «національна ідентичність» має конкретне значення, яке відображає історичну еволюцію понять національність, нація, держава. Натомість механічне перенесення цієї термінології на вітчизняний ґрунт, без урахування конкретно-історичних і семантичних умов, створює ситуацію певної невідповідності контекстів і тому, за справедливим зауваженням Л. Нагорної, характеристика обширу застосування поняття «національна ідентичність» становить непросту справу [366, с. 16].

Саме двозначність у розумінні терміну «національна» зумовлює необхідність постійного уточнення, що міститься у дисертаційних і інших дослідженнях зазначеної проблематики. Зокрема, Г. Палій змушена підкреслювати: «українська національна ідентичність не є тотожною українській етнічній ідентичності ... українська національна ідентичність акцентує насамперед на державно-політичному та громадянському, а не етнічному чинникові». [410, с. 15]. Або час від часу використовувати у дослідженні уточнюючі поняття, на кшталт, «єдина національна ідентичність» або «цілісна національна ідентичність» [410, с.15].

У свою чергу М. Обушний ввів гібридний термін «етнонаціональна ідентичність», яка являє собою сукупність взаємопов'язаних і взаємообумовлених етнічних і національних ідентифікаційних чинників [384]. Цей приклад також вказує на наявні відмінності у традиційному сприйнятті термінології в Україні і в Європі. Як вказує В. Котигоренко: «Термін «етнонаціональні відносини» не властивий європейській мовній

традиції, за якою етнічне стосується культурної, релігійної, мовної та іншої самобутності осіб і груп, а національне зазвичай – громадянства і власне держави» [312, с. 41].

Слід підкреслити, що наведені нами міркування щодо розуміння термінів «нація» і «національне» мають поряд із науково-теоретичним і серйозний політичний зміст. Р. Брубейкер зауважує: «У поліетнічних країнах Центральної та Східної Європи, етнічні групи є автохтонними, або вважають себе такими ... Їх члени ... ідентифікують себе із сусідньою «спорідненою» або «рідною» державою, до якої, на їхню думку, вони «належать» завдяки загальній етнічності або культурі. І головне: вони визначають себе в національних термінах. Вони вважають, що належать не просто до самостійної етнічної групи, але до самостійної нації або національності, яка відрізняється від нації чи національності їх співгромадян. Так що в цій моделі етнічність набуває форми національності, й етнічна різnorodність кодується як національна різnorodність [69, с. 268].

У таких умовах досягнення громадянської єдності в країні потребує визначення і усвідомлення загальних ідентифікаційних орієнтирів, оскільки самого лише факту правового закріплення єдиного громадянства і територіальної цілісності може забракнути бо, за твердженням Е. Дюркгейма: «Зв'язки, викликані сумісним проживанням, не мають у людському серці такого глибокого джерела, як ті, що походять від єдинокровності» [152, с. 178].

Завдання консолідації громадян здатна ефективно виконати держава, яка, за визначенням Р. Брубейкера, «є потужним „ідентифікатором” ... має в своєму розпорядженні матеріали і символічні ресурси, що дозволяють насаджувати категорії, класифікаційні схеми і способи соціального підрахунку і звітності» [69, с. 92]. Отже, держава відіграє важливу роль у процесі формування ідентичності громадянина і тому, з метою детального позначення зв'язків громадянина з державою, статусності для окремого індивіда інституту громадянства, на думку низки вчених, вважається за

необхідне поширення терміну «державна ідентичність». Як вказує В. Ківель: «Державність і державна ідентичність тісно пов'язані і взаємообумовлені». Державність конструює певний тип ідентичності, тоді як «державна ідентичність сама здатна виступати в якості чинника, що конструює політичну реальність» [278].

У свою чергу Л. Угрин підкреслює, що державна ідентичність діалектично взаємопов'язана з національною і громадянською ідентичністю; разом вони виступають основними вимірами макрополітичної ідентичності сучасних суспільств, в межах якої вони структурують і впорядковують соціально-політичну реальність, формують моделі відносин з «Іншими» [570, с. 366]. Таким чином, саме у координатах державної ідентичності виникає можливість позбутися змішування розуміння поняття «нації» з «етносом» і «етнічною спільнотою», подолати інерцію радянських часів і, відповідно до інтеграційних прагнень нашої країни, узгодити вітчизняний політичний дискурс ідентичності із прийнятою у західному суспільствознавстві термінологією.

Разом з тим, враховуючи дискусійний характер пропозиції щодо поширення терміну «державна ідентичність», зауважимо, що крім наведеної вище думки В. Ківеля [278]. застосування терміну «державна ідентичність» обґрунтовує Н. Пеллагеш [423]., використовують термін у своїх дослідженнях О. Дашевська [134], Л. Угрин [570], І. Сопілко [518], Ю. Мєлков [353], експерти Інституту балтійських досліджень, Талліннського університету і центру політичних досліджень PRAXIS [457], а також науковці інших пострадянських країн.

Крім того, термін «державна ідентичність» використовується не лише у науковому співтоваристві, але і у державних документах і офіційних заявах. Зокрема, у 1996 р. розпорядженням президента Республіки Казахстан було затверджено «Концепцію формування державної ідентичності Республіки Казахстан» [454]., а у коментарі департаменту інформаційної політики МЗС України щодо подій у Львові 9 травня 2011 року і заяв російського МЗС

наголошувалося: «Переконані, що Україна і Росія продемонструють усьому світові зразок толерантності та взаємоповаги у таких чутливих питаннях як історична пам'ять і державна ідентичність» [301].

Отже, термін набуває розповсюдження, а науковці у своїх роботах конкретизують зміст і розширюють його інтерпретації. Зокрема, на основі теоретичного аналізу проблеми Л. Угрин визначає державну ідентичність як «... сукупність загальноприйнятих (часто символічних) уявлень про державу, її історичну та сучасну перспективу в контексті відносин з іншими державами і переконаннями про відповідну поведінку, права і обов'язки» [570, с. 367]. О. Дашевська зазначає: «Державна ідентичність це усвідомлення людиною приналежності до певної держави, тобто лояльність до держави» [134, с. 55]. На думку Н. Пелагеші: «Українська державна ідентичність повинна стати «ідеальним типом», до якого на підставі спільних інтересів і цінностей, мають тяжіти індивідуальні та спільнотні ідентичності в суспільстві» [134, с. 117–118].

Особливого значення запровадження терміну «державна ідентичність» набуває на тлі протистояння інформаційно-пропагандистським складовим сучасних форм гібридної агресії. Саме виходячи з реалій сьогодення, О. Дашевська наголошує, що російська політична думка, визнаючи громадянську концепцію, нав'язує Україні етнічний підхід (проект «Новоросія»), тим самим актуалізуючи конфліктогеність всередині країни [134, с. 55].

Аналіз сучасної політичної реальності свідчить, що російська держава як «потужний „ідентифікатор”», поряд з іншими ресурсами, активно використовує теоретичне надбання політичної думки російського зарубіжжя 1920–30-х рр. для конструювання сучасної державної ідентичності. Актуалізація політичних концепцій еміграції зумовлюється тим, що суспільство знов переживає стан аномії, який Е. Дюркгейм визначав як: «ціннісно-нормативний вакуум, притаманний для перехідних кризових періодів і станів у розвитку суспільств, періодів, коли старі соціальні норми і

цінності перестають діяти, а нові ще не встановилися» [152, с. 556]. Як вказує Б. Дем'яненко, стан аномії не може тривати в суспільстві до безкінечності. Масова свідомість змушена шукати ціннісні підпори в історичному минулому [135, с. 317].

Отже, суспільство, яке намагається віднайти точки опори, звертається до перевірених часом і до певної міри усталених, хоча іноді і примарних, уявлень. «Міф завжди поруч з нами і лише ховається в темряві, чекаючи свого часу. Ця година настає тоді, коли всі інші сили, що цементують соціальне життя, з тих чи інших причин втрачають свою міць і більше не можуть стримувати демонічні, міфологічні стихії», – наголошує Е. Кассіерер [274, с. 60]. У свою чергу, Ю. Шайгородський зауважує: «Залишаючись ірраціональною конструкцією, міф, через взаємодію з політичною реальністю, сам раціоналізується, «монтується» в політику і як її інструмент використовується для досягнення цілком прагматичних політичних інтересів і цілей» [620, с. 138].

Тобто, ціннісно-нормативний вакуум, що виникає у перехідні періоди, в залежності від дій комплексу зовнішніх і внутрішніх, як об'єктивних, так суб'єктивних чинників, починає заповнюватися новими міфами або реінкарнаціями старих. Зокрема, вже у сучасну російську державну ідентичність вмонтовуються так звані українські міфи, які обґрунтовуються у роботах мислителів російського зарубіжжя 1920–30-х років: П. Струве, І. Ільїна, М. Бердяєва, І. Солоневича, М. Устрялова.

Виокремлюються наступні характерні риси українського міфу російської свідомості: 1) «не було, немає й бути не може», Україна – вигадка закордонних та місцевих росієненависників; 2) українці – регіональна група росіян із суто обласними особливостями; 3) ніякої української проблематики поза російським контекстом бути не може; 4) існування України поза Росією і окремо від неї – абсурд, нонсенс, щось протиприродне. «Складовою (а деінде центральною) частиною цього міфу є галицький міф, що тісно пов'язаний з ідеєю всесвітньої „змови” проти Росії, коли усі негаразди в

російській політиці й житті пояснюються діяльністю зарубіжних ворожих сил. Галичани в межах цієї політично-психологічної конструкції розглядаються як знаряддя іноземної антиросійської реакції. Саме вони сприймаються як західні, католицькі, чужі решті України, „спокусники” українського народу, „винахідники” українського націоналізму і навіть зовсім не українці, які, на думку багатьох росіян, мають бути налаштовані проросійськи за визначенням» [621, с. 301].

Останні події, на жаль, підтвердили безперечну вірність думки, висловленої свого часу Ю. Шайгородським: «Мало створити міф. Важливо надати стійкості його конструкції, інакше його чекає руйнація. Міф має постійно «підживлюватись» практичними діями, що надаватимуть міфологічній конструкції стійкості і, водночас, гнучкості. Натомість, нерідко відбувається поступове руйнування навіть «гіперміфологізованих» процесів і явищ через оцінку реальної політики» [620, с. 141].

Саме таке поступове руйнування свого часу відбулося зі стратегічним державним міфом радянського проекту. В післясталінський період скільки-небудь істотного розширення зони світового соціалізму Радянському Союзу добитися не вдалось. А традиційна імперсько-державна ідентичність могла підтримуватися тільки в тому випадку, якщо офіційна соціалістична ідентичність її підживлювала шляхом постійного і наочного розширення «соціалістичного табору» за межами країни [20, с. 425].

Сьогодні відбувається не лише відтворення колишніх міфів російської державності, але і відновлення імперсько-державної ідентичності, яка вимагатиме підживлення або буде приречена на руйнацію. Слід підкреслити, що органічне включення міфів про Україну, «місію Росії», цінності етатизму, сакральні образи «Свята Русь» тощо у розроблювану відомими російськими вченими і мислителями політичну думку російського зарубіжжя здатне надати їм наукової достовірності, а цитування міркувань І. Ільїна, М. Бердяєва та інших емігрантів у офіційних виступах керівників держави, підтвердити практичну затребуваність.

Проте, ефективно протистояти зазначеним процесам цілком ймовірно. Як зазначає Е. Кассіер, зруйнувати політичні міфи неможливо, оскільки вони нечутливі до раціональних аргументів. Але вони можуть допомогти нам збагнути мотиви противника. «Зрозуміти міф – означає зрозуміти не тільки його слабкості та уразливі місця, а й усвідомити його силу ... Необхідно ретельно вивчати походження, структуру, техніку і методи політичних міфів. Ми зобов'язані бачити обличчя супротивника, щоб знати, як перемогти його» [274, с. 65].

З огляду на зазначене, вагомим внеском у протидію новітнім викликам може стати комплексні дослідження політичної думки російського зарубіжжя, в якій теоретично обґрунтовуються і формулюються стратегічні цілі та завдання, враховуються світоглядні й історіософські принципи і традиції державотворення.

Політична думка безпосередньо формує ціннісно-емоційний компонент державної ідентичності, який виявляється у почутті гордості або сорому за державу, бажанні бути причетним до її звершень і нести відповідальність за її поразки. Саме з цим пов'язується широко використовуване поняття «патріотизм», в якому знаходить реальне втілення індивідуальна, емоційна і практична складова державної ідентичності, визнання людиною своєї держави не лише як відстороненої, а й особисто значущої цінності.

Як зауважує Ф. Семенченко, розрізняють реальні цінності соціуму від ідеалів, які формулюються у вигляді ідеологічних конструкцій. Останні можуть успішно виконувати функцію консолідації та орієнтації соціальної спільноти лише у тому випадку, коли вони адекватно відтворюють у собі мотивацію її колективної життєдіяльності. Тільки «цінність», саме в значенні «чогоось, що хотіли би мати всі», робить ідею ідеалом» [495, с. 99].

У цьому сенсі саме політична думка виконує завдання розкриття змісту ідеалу політичних цінностей суспільства в їхній сукупності, яку складають об'єкти, явища, ідеї, процеси політичного життя та їх властивості, до яких людина ставиться як до таких, що задовольняють її соціальні потреби,

інтереси і які вона залучає у сферу своєї життєдіяльності. Цінності політичні є невід'ємною частиною політичної культури суспільства і віддзеркалюються в політичній свідомості людей. У системі політичних цінностей наявні соціально-політичні ідеали й цілі, принципи і норми політичного життя, політичні традиції й символи, зразки політичної поведінки тощо [435, с.719]. Формування ціннісної свідомості, яка в подальшому буде визначати та спрямовувати діяльність людини, утворюється на основі уявлень про добро та зло, найбільш важливе й бажане, значиме для індивіда. Ставлення особистості до оточуючої дійсності визначатиме її ставлення до тих чи інших подій та явищ [159].

Отже, важливим компонентом формування державної ідентичності є виявлення і впровадження у суспільну свідомість відповідних політичних цінностей, що, у свою чергу, є одним із ключових завдань політичної думки. Зазначене завдання цілком досягне, оскільки: «Політична ментальність на відміну від національної, що існує, скоріше як даність, дозволяє конструювати реальність у тому числі через запозичення соціально-позитивних цінностей» [159].

Спираючись на зазначену роль політичної думки у формуванні державної ідентичності, визначення її ціннісного компоненту, сполучення індивідуального і колективного виміру самоідентифікації пропонуємо визначити державну ідентичність як унікальний культурно-політичний код, що розкривається у політичних концепціях і представлений в індивідуальній і суспільній свідомості у вигляді політичних міфів, ціннісних орієнтирів і сакральних образів.

Подальше поширення терміну «державна ідентичність» у політичному дискурсі сприятиме ефективному розкриттю особливостей самоідентифікації громадян незалежної України. М. Бахтін наголошував, що зрозуміти і прокоментувати сенс будь-якого образу або символу можливо: «тільки за допомогою іншого (ізоморфного) сенсу (символу або образу)... шляхом розширення далекого контексту ...» [28]. Виходячи із зазначеного ми саме і

ставимо завдання дослідження політичної думки російського зарубіжжя у контексті осмислення державної ідентичності як шлях до об'єктивної оцінки і аналізу сучасної політичної реальності. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови зазначається: «Осмислювати – усвідомлювати, осягати розумом значення сенс чого-небудь» [91].

У філософській думці осмислення виступає в якості складової процесу освоєння світу. Як вказує В. Півоєв: «По-перше, освоєння світу це відповідь на потреби людини; по-друге, освоєння світу є його осмислення; по-третє, осмислення є виявлення ціннісних відносин, побудова ціннісної картини світу, пов'язаної із завданнями задоволення потреб» [428, с. 15]. Причому, освоєння розглядається не стільки як пізнання, скільки як осмислення, виявлення сенсу освоюваної речі, її відношення до потреб людини. Друга сходинка – осмислення, на думку В. Півоєва, є найважливішою в освоєнні світу. Тому він пропонує уточнити визначення М. Бахтіна. «Смисл – це не лише те, що відповідає на яке-небудь питання, але і те, що відповідає на наші потреби» [428, с. 15].

Саме такою відповіддю на актуальний суспільний запит виявилася політична думка російської еміграції. Окремі концепції і навіть ідейно-політичні течії, які розроблялися вченими-емігрантами у міжвоєнний період, отримали сьогодні друге дихання у вигляді розробки економічних і політичних проектів, що не лише виразно відображають тенденції пострадянської самоідентифікації російського суспільства і держави, але безпосередньо проявляються у сфері внутрішньої і зовнішньої політики Російської Федерації та впливають на тенденції самоідентифікації частини населення сходу і півдня України.

Особливе місце у творчій спадщині російської еміграції займає надбання емігрантів першої післяреволюційної хвилі. Масштаби їхніх наукових, культурних, освітніх і організаційних звершень, на думку сучасних дослідників, заслуговують на виокремлення в якості історичного феномену. О. Антропов пропонує із низки понять: «российская эмиграция», «русская

эмиграция», «русское зарубежье», «российское зарубежье», які використовуються у науковій літературі доволіно, як синоніми або неоднозначні поняття, для визначення російської післяреволюційної еміграції виокремити поняття «русское зарубежье», що хронологічно охоплює міжвоєнне двадцятиріччя – 1920–1930 рр. [16, с. 7]. У свою чергу П. Базанов зазначає, що після Другої світової війни відбулися зміни у самій еміграції і перш за все зник той всесвітній, унікальний, культурний феномен, який отримав назву «русское зарубежье» [23, с. 12].

На нашу думку, і такий підхід, і саме визначення цілком виправдані, оскільки адекватно відображають наукове значення, духовно-культурну єдність і організаційну довершеність буття російської еміграції зазначеного періоду. Крім того, це виправдано і з точки зору історичної справедливості, оскільки «русское зарубежье» є самоназвою першої хвилі післяреволюційної еміграції [494]. Саме у такому сенсі ми і використовуємо у дослідженні цей термін, природно в українській транскрипції – «російське зарубіжжя».

Щодо хронології існування феномену також можна погодитися з наведеними вище думками. Після Другої світової війни російські діаспори післяреволюційної еміграції зникли в усіх східноєвропейських країнах і Китаї. Хоча значна маса російських емігрантів продовжувала мешкати в інших країнах, але російське зарубіжжя як єдиний соціально-культурний організм припинило своє існування. Воно розчинилося в нових хвилях еміграції, але залишило по собі значний творчий спадок, вагому частку якого становлять різнопланові як за глибиною, так і за обсягом політичні концепції, теорії та ідеології.

Теоретичне осмислення феномену політичної думки російського зарубіжжя у контексті осмислення державної ідентичності визначило відповідний вибір методів дослідження, безпосередньо пов'язаний з метою дисертації та дослідницькими завданнями. У роботі широко використовувалися герменевтичний, синергетичний, антропологічний, аксіологічний, цивілізаційний підходи, а також загальнонаукові та спеціальні

методи: узагальнення, історичний, системний, порівняльний, аналіз і синтез, індукція та дедукція, верифікації та ін.

Використання антропологічного підходу, який сприяє виявленню у політичних явищах ролі психіки, характерних особливостей мислення, національного характеру людини, дозволило повніше розкрити сутність і актуальність теоретичних конструкцій російських мислителів, які і в еміграції не лише зберігали відданість своїй національній культурі, але продовжували її розвивати у традиціях російського світогляду, звичної історіософської парадигми російської державності і православної етики.

Важливою перевагою антропологічного підходу є погляд на проблему з точки зору культури, що вивчається. Дослідник ставить перед собою завдання зрозуміти явище у системі координат творця відповідної політичної концепції. Такий підхід допомагає досягти необхідного рівня об'єктивності в аналізі політичних феноменів, що суттєво вирізняються за своїми духовними, ціннісними, знаково-символічними аспектами, дозволяє детально дослідити світогляд опонента, поглянувши на життя крізь призму його бачення історичної і соціально-політичної реальності.

Звернення до герменевтичного підходу обумовлено з одного боку тим, що він розкриває можливість ефективного розуміння і тлумачення політичних дискурсів або явищ, які представлені саме у вигляді текстів, що складають основу джерельної бази дослідження політичної думки. З другого боку – висвітлення політичної теорії у контексті державної ідентичності потребує саме герменевтичного підходу, спрямованого на встановлення суб'єктивного, а відтак і нестандартного сенсу існування об'єкту політичної сфери саме через розуміння і тлумачення, що дає змогу проникнення у латентні мотиваційні структури суб'єктів політичного процесу і встановити причинно-наслідкові зв'язки формування певних ідентифікаційних уподобань.

Розкриттю взаємозв'язку політичної думки і державної ідентичності сприяло використання цивілізаційного підходу, який дозволяє виокремити

культурно-історичні риси певного політичного дискурсу і визначити джерело і природу національних традицій державотворення і світоглядних уподобань суспільства.

Прикладом цивілізаційного підходу, що дозволяє розкрити механізм формування державної ідентичності, є психоаналітична концепція, згідно з якою людина завжди знаходиться у пошуках самого себе і здатна бути репрезентована тільки через «Іншого». Саме «Інший» забезпечує стійкість «національного несвідомого», яке проявляється у мові, культурі, традиціях. У психоаналітичній концепції «Інший», що виступає в якості ідентифікаційного «образу», позначається з великої літери як ключовий чинник процесу самоідентифікації індивідуума чи цілої спільноти. Саме через порівняння з «Іншим» суб'єкт здатний знайти «власне позначуване», що забезпечить йому стійкість і певну рівновагу уявного, символічного та реального як складових самоідентифікації.

Застосування інструментарію синергетичного підходу дозволило вирішити низку дослідницьких завдань. По-перше, реконструювати історіософський і політичний дискурс державної ідентичності з «динамічного хаосу» думок та поглядів російських мислителів-емігрантів, а також виявити державотворчий потенціал цього дискурсу. По-друге, визначити відмінні і навіть протилежні, але взаємопов'язані тенденції у формуванні модерних державних ідентичностей на пострадянському просторі. По-третє, виявити параметри самоідентифікації для оптимального проходження точки «біфуркації» у процесі самоорганізації українського суспільства.

Звернення до аксіологічного підходу зумовлено тим, що політична думка російського зарубіжжя, яка протистояла вкрай матеріалістичній більшовицькій тоталітарній утопії, пропонувала власну систему цінностей, значною мірою орієнтовану на примат духовної складової політичного процесу. Крім того, саме аксіологічний підхід дозволяє визначити як трансформувалися, проходячи крізь призму національно-політичного і історичного досвіду мислителів-емігрантів, західні політичні теорії, як вони

наповнювалися оригінальним змістом і набували своєрідного забарвлення.

Історичний метод дозволив розглянути політичну думку російського зарубіжжя як комплексне явище, що ґрунтується на історичній, державній і національно-психологічній традиції. Використання конкретно-історичних і історико-емпіричних форм матеріалів, які характеризують історичний метод, забезпечило проведення аналізу виникнення і розвитку феномену у діалектичній єдності, хронологічній послідовності, з урахуванням взаємозв'язку внутрішніх і зовнішніх чинників, закономірностей і суперечностей, еволюції теорій у конкретній соціально-політичній реальності.

Використання порівняльного методу сприяло співставленню окремих ідейно-політичних течій і теоретичних концепцій. Завдяки визначенню подібних рис і відмінностей вдалося виокремити загальне і особливе у політичній думці російської післяреволюційної еміграції. Порівняльний і ретроспективний аналіз, визначення аналогій дозволило провести класифікацію і узагальнення політичних поглядів російських мислителів-емігрантів. Використання традиційних інтерпретаційних методів до визначення і вивчення якісних ознак і властивостей сприяло упорядкуванню даних і виявленню закономірностей і взаємозв'язків між окремими течіями політичної думки російського зарубіжжя.

Застосування системного методу, що використовується для дослідження складних багаторівневих об'єктів, орієнтувало дослідження на розкриття цілісності феномену політичної думки російського зарубіжжя і багатоманітності зв'язків між окремими ідейно-політичними течіями, що складаються в єдину теоретичну картину. Разом з тим було визначено, що окремі компоненти цілого, які відрізняються одне від одного, можуть викликати напруженість в середині системи. Водночас нетотожність системи як цілого простій сумі її компонентів, надає їй зовсім нових якостей, які відсутні в її елементах і які забезпечують стабільність системи шляхом перенесення деяких властивостей кожного елемента системи до інших

елементів, тим самим нівелюючи ці відмінності. Зазначене у сукупності і забезпечує поєднання теоретичних концепцій, які мають виразні зовнішні відмінності, у внутрішньо цілісний феномен пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя.

Політична думка є відкритою системою, яка з одного боку безпосередньо залежить від середовища, а з іншого боку має вплив на політичну реальність. Виходячи з цього, методологічна концепція дослідження полягає у наступному. Руйнація державності, соціально-політичного устрою і традиційного культурного середовища супроводжується тотальною кризою суспільної свідомості і розмиванням державної ідентичності, що потребує нових орієнтирів.

На тлі боротьби політичних сил відбувається загострення теоретичного протистояння нових ідеологій і традиційних течій. По мірі формування антагоністичного дискурсу комунікацій між представниками нової влади, які ведуть суспільство до ревізії національних цінностей і державних традицій, і тими, що зазнали поразки, виникають теорії, що критикують саму ситуацію, яка призвела до кризи державності та її руйнації. В якості альтернативи протистоянню вони пропонують звернення до органічних форм державності, споконвічних традицій державотворення, відродження інтегруючого потенціалу «національної ідеї» і політичних міфів.

Проте, ці теорії опиняються на вістрі політичної полеміки від обох ворогуючих сторін. Саме на основі такої солідарної критики для опонентів виникає можливість теоретичного зближення, навіть незалежно від того, наскільки вони розділяють ідеї, що були закладені у компромісні теорії. У підсумку створюється підґрунтя для певного структурування політичного дискурсу і виникає ефект опосередкованої політико-культурної взаємодії усіх суб'єктів політичного процесу шляхом обговорення загальних проблем формування нової державної ідентичності на основі національних традицій державотворення.

Політична думка російської післяреволюційної еміграції є яскравим

прикладом реалізації зазначеного механізму. Частина творчих доробок мислителів-емігрантів була реалізована у відтворенні основних засад і традицій російської державності у практиці радянського державотворення. Окремі елементи і навіть цілісні ідейно-політичні концепції вчених російської післяреволюційної еміграції присутні і у сучасних політичних і наукових контактах, безпосередньо корелюються із поточною політичною практикою і продовжують бути важливим елементом у дискурсі політичних комунікацій російського суспільства і політичної еліти.

1.2. Джерельна база та стан наукової розробки проблеми

Формування джерельної бази дослідження спирається на низку принципів. Вивчення політичної думки, що має певні часові і просторові межі, в першу чергу, потребує аналізу творчої спадщини мислителів, які на концептуальному рівні створювали нові політичні моделі. Поряд з тим, важливою ланкою дослідження має бути вивчення теоретичних міркувань і поглядів, які, хоча і не були розвинуті авторами у самостійні концепції, але продовжують викликати суперечки щодо їхньої значущості для розвитку політичної думки. Цілком доречним є також залучення джерел, що розкривають погляди мислителів, які не отримали відповідного і достатнього висвітлення у наявній літературі. Разом з тим, залучення широкого масиву джерел, що максимально охоплюють розмаїття теоретичних позицій, потребує відповідного узагальнення і структурування матеріалу для запобігання надмірної мозаїчності загальної картини.

Відповідно до зазначених принципів джерельну базу дослідження становлять статті і ґрунтовні праці вчених і політичних діячів російського зарубіжжя, матеріали і публікації емігрантських періодичних видань, опубліковані документи, мемуарна література, а також епістолярна спадщина мислителів російського зарубіжжя. Використовувалися також і наукові праці, створені вітчизняними і зарубіжними дослідниками на основі архівних

даних, та фонди деяких інтернет-ресурсів.

Перш ніж перейти до аналізу джерельної бази дослідження зауважимо, що з метою запобігання плутанині і збереження історичної достовірності ми навмисно подаємо назви періодичних друкованих видань еміграції мовою оригіналу.

Загальна характеристика використаних джерел засвідчує неоднорідність їхньої дослідницької значущості. Зі зрозумілих причин мемуари очевидців і безпосередніх учасників подій, листування, а іноді статті в періодичних виданнях емігрантів занадто суб'єктивні, продиктовані кон'юнктурними міркуваннями, особистісними суперечностями і образами. Проте безумовним достоїнством цих джерел є їхня унікальна здатність передати дух епохи, відтворити і оживити політичну палітру російського зарубіжжя, наочно продемонструвати її строкатість і різнобарвність. Додаткової цінності цим джерелам надає наповненість фактичним матеріалом, порівняльний аналіз якого дає змогу створити об'єктивну картину подій, відстежити особливості розвитку окремих ідейно-політичних течій післяреволюційної еміграції і політичної думки російського зарубіжжя в цілому.

Утім, без сумніву, головним, найбільш повним, об'єктивним і теоретично досконалим джерелом дослідження політичної думки російського зарубіжжя є друковані праці російських емігрантів, провідних вчених, філософів і політичних діячів. Аналіз першоджерел політичної думки, зіставлення і порівняння ключових положень політичних концепцій дає підстави виокремити загальне й особливе, визначити характерні спільні риси, що об'єднують ідейно-політичні течії, теорії та ідеї в єдину національно-державну і геополітичну парадигму, і разом з тим вичленити та окреслити оригінальні і самостійні складові окремих напрямів політичної думки російського зарубіжжя.

Слід зауважити, що у цілому розгляд творів діячів російського зарубіжжя виявляє інтегративний характер їхньої праці, який, з одного боку,

був обумовлений складністю і багатогранністю предмета дослідження, а з іншого – забезпечений широтою наукових інтересів дослідників, залучених до вивчення проблем соціально-політичного, державно-правового й історіософського спрямування. Різноманітні політичні концепції стали результатом активної роботи філософів М. Бердяєва, І. Ільїна, С. Франка, Г. Федотова, богослова С. Булгакова, географа і культуролога П. Савицького, економіста і громадського діяча П. Струве, публіциста І. Солоневича, лінгвіста М. Трубецького, правознавця М. Алексєєва, історика Г. Вернадського і багатьох інших. У творчому пошуку й активній полеміці різнобічно обдарованих мислителів кристалізувався оригінальний світогляд, народжувалися концепції державного і світового устрою.

Зауважимо, що з огляду на соціально-політичний запит переважна більшість сучасних дослідників заглиблюється у вивчення лівих і ліберальних напрямів, залишаючи поза увагою монархічне крило еміграції. Проте, актуальна для багатьох пострадянських держав проблема визначення власної державної ідентичності потребує вивчення усього спектру теоретичних підвалин державності частку якого складає саме консервативна думка. Сутність правої ідеології російської еміграції полягала не у сліпому відстоюванні монархічної влади, а у розробці моделі еволюції державності постбільшовицької Росії на основі національних традицій. Важливе місце в консервативній течії політичної думки російського зарубіжжя відігравали філософ І. Ільїн та публіцист І. Солоневич. Кожен з них є автором власної оригінальної монархічної теорії, що по праву заслуговують на увагу дослідників.

На відміну від багатьох мислителів російського зарубіжжя, чиї роздуми представлені в розпорошених по різних збірках і періодичних виданнях, І. Солоневич виклав свою теорію в окремій книзі «Народна монархія» [514]. Мислитель послідовно відстоює ідею своєрідності національного, державного й культурного комплексу Росії, що має виразно органічний характер, оскільки основні його риси проявилися задовго до європейського

впливу чи азійського нашествия. У свою чергу І. Ільїн, який не зосереджувався виключно на вивченні монархії, намагався з консервативних позицій визначити найбільш яскраві сутнісні відмінності й особливості різних форм державного правління та надати людству можливість свідомого вибору. Такий підхід визначив структуру і зміст його праці «Про монархію та республіку» [234] та назки статей, що увійшли до збірника «Наші задачі», [232; 233] в яких пропонується шлях трансформації неприродної моделі західної формальної демократії в органічну демократію [241; 242; 244; 246; 247].

Аналізу політичних концепцій інших діячів російського зарубіжжя і роздумам про долю Росії та її місце у всесвітній історії, про витoki і сенс російської революції, роль національної культури і правосвідомості в розвитку суспільства присвячені роботи П. Струве [537; 541; 543].

Проблемам збереження і розвитку духовного начала, пошуку оптимальної форми соціально-економічного ладу суспільства і взаємовідносин влади і народу, розвитку теорії християнського соціалізму, який використовуючи творчий потенціал православ'я може стати базисом формування ефективної моделі державної ідентичності, присвятили свої роботи С. Булгаков [70], Г. Федотов [584; 585; 587]. Теорія політичних цінностей і проблеми соціальної революції висвітлюються у роботах М. Бердяєва [37; 39; 45; 55; 51].

У працях М. Устрялова розкривається зміст ідеології націонал-більшовизму, який сприймав радянську систему влади як приклад поєднання диктатури прогресу з диктатурою порядку, що відповідає принципам національного демократизму і за умов певної еволюції здатен реалізувати історичну місію Росії [571; 578; 581]. Теоретичні пошуки євразійців у світлі загальних тенденцій класичної геополітичної думки викладено у книзі «Класика геополітики, XX ст.» [285]. Широкий спектр і євразійських авторів, і жанрів їхньої творчості подається у збірнику «Російський вузол євразійства» [475].

Важливим джерелом вивчення політичної думки російського зарубіжжя є тогочасна преса, яка не лише висвітлювала злободенні проблеми емігрантського життя, а й одночасно була майданчиком для наукової полеміки і рупором політичних теорій. Найбільш цінним джерелом для нашого дослідження виявилися журнали «Новый Град» і «Путь», газети «Возрождение», «Россия» та «Россия и славянство». Значний масив опублікованих першоджерел міститься у збірниках документів і матеріалів: «Політична історія російської еміграції» [432], багатотомній серії «Російська військова еміграція 20–40-х років» [473].

Помітне місце серед мемуарної літератури російських емігрантів займають роботи Ф. Степуна [523; 534], В. Зеньковського [214], Н. Кривошеїної [317], трилогія письменника Р. Гуля [129, 130], філософська автобіографія М. Бердяєва «Самопізнання» [50], а також опубліковані дослідниками російської еміграції тексти автобіографічного характеру С. Булгакова [71], І. Ільїна [249]. М. Устрялова [572; 576]. Значний дослідницький матеріал містять спогади безпосередніх учасників емігрантських організацій Б. Прянішнікова [449], В. Варшавського [88], а також листування мислителів-емігрантів [245; 577].

Зібрання журналів «Новый Град» і «Путь», де представлені роботи понад 130 відомих російських емігрантів, а також повнотекстові електронні версії ґрунтовних праць ключових фігур політичної думки російського зарубіжжя, містить електронна бібліотека Одинцовського благочинія Московської єпархії [637], мережеве зібрання «Бібліотека Якова Кротова» [58].

Значний масив накопиченого російським зарубіжжям теоретичного матеріалу і багаторічна праця дослідників російської еміграції сприяли накопиченню значної кількості різнопланових праць. Соціально-політичні трансформації і цивілізаційні зсуви, на тлі яких відбувалося вивчення проблеми, а також багатоманітність громадянського статусу й ідеологічних позицій дослідників зумовила доцільність поділу масиву досліджень на

кілька самостійних груп. Проведений аналіз найбільш типових праць, що рельєфно відображають специфіку кожної групи, з'ясування особливостей і основних тенденцій у дослідженнях політичної думки російського зарубіжжя у різні історичні періоди сприяли створенню цілісної картини стану наукової розробки проблеми.

З точки зору хронології і творчого взаємозв'язку першу групу становлять різнопланові праці, в яких мислителі післяреволюційної еміграції аналізували політичні теорії опонентів, полемізували один з одним, критикували або схвалювали наукові розробки своїх соратників і противників.

З метою більш виразного виявлення еволюції поглядів російської еміграції і ступеня об'єктивності оцінок теоретичного доробку до другої групи слід віднести праці вчених наступних хвиль еміграції. Певна часова відстань, своєрідний життєвий і політичний досвід, відстороненість від участі у створенні феномену російського зарубіжжя надають цим дослідженням іншого характеру, звільняють від зайвої емоційності і суб'єктивізму.

Третя група представлена дослідженнями зарубіжних авторів, потенційно найбільш об'єктивна і врівноважена в аналізі й оцінках. Однак підкреслимо – вагомість зазначеного потенціалу не можна перебільшувати. По-перше, у гуманітарній галузі знання дослідник має справу з комплексом політичних і духовних цінностей, який може бути співзвучним або навпаки дисонувати з його світоглядом. По-друге, вчений, як і будь-яка інша людина, що живе у суспільстві, згідно з класиком «не може бути вільною від суспільства». Тобто вчений, прямо чи опосередковано, вільно чи мимоволі, але включається у політичні процеси, і це відбивається на результатах його інтелектуальної діяльності. По-третє, об'єктивно обумовлена відстороненість іноземця інколи заважає адекватному сприйняттю глибинних мотивів дій і думок представників іншої культурно-етнічної спільноти, оскільки ці мотиви у своїй першооснові мають сакральний характер.

Четверту групу становлять дослідження російської післяреволюційної

еміграції, виконані вченими радянської наукової школи. Слід зазначити, що характер цих праць залежно від еволюції радянського політичного режиму зазнавав певних змін. Сутність і політичну зумовленість цих змін ми розглянемо пізніше. А поки зазначимо, що для аналізу політичної думки російського зарубіжжя радянська суспільна наука використовувала переважно лише сувору критику, ідеологічне неприйняття і тенденційність оцінок, на кшталт вислову «агонія білої еміграції». Крім того, дослідницький інтерес значною мірою стримувався негативним ставленням до еміграції з боку радянської влади, що було причиною відносно незначної кількості праць.

Суттєві зміни, що останнім часом відбулися у характері і змісті досліджень політичної думки, відображають праці, віднесені нами до п'ятої групи досліджень. Це твори як українських, так і російських дослідників, які побачили світ з другої половини 80-х років минулого століття і до сьогодні. Демократизація суспільно-політичного життя, зняття штучних ідеологічних обмежень, впровадження традицій плюралізму у гуманітаристику надали цій групі досліджень масштабності, багатоманітності підходів, оригінальності оцінок, об'єктивності і науковості.

Поряд з тим, слід підкреслити, що політична думка російського зарубіжжя в сучасному світі перестала бути лише об'єктом вивчення. Принаймні у Російській Федерації деякі ідейно-політичні течії російської післяреволюційної еміграції переживають справжній політичний ренесанс. Це в першу чергу стосується євразійського політичного руху та ідей націонал-більшовизму. І саме праці їхніх сучасних послідовників ми і пропонуємо об'єднати у шосту групу. Ці дослідження, можливо, не завжди відрізняються об'єктивністю, але вони істотно урізноманітнюють дослідницький матеріал, допомагають виявити потенційний рівень суспільного визнання, закладений у певні ідеологеми емігрантської політичної думки.

Праці сучасних євразійців, націонал-більшовиків і інших послідовників

емігрантської думки цікаві передусім не з точки зору оцінок минулого російської політичної науки, а як віддзеркалення політичних і геополітичних прагнень істеблішменту сучасної Російської Федерації.

Враховуючи величезний обсяг матеріалу і рамки основного напрямку дослідження, свідомо обмежимося аналізом лише тих праць, які найбільш виразно і яскраво розкривають зміст, сутність і особливості кожної групи праць, присвячених політичній думці російського зарубіжжя. З тієї самої причини ми не ставимо перед собою завдання аналізувати історіографію кожної ідейно-політичної течії або творчості діячів російського зарубіжжя окремо.

Однією з характерних рис політичної думки російського зарубіжжя була її певна наступність. Справа у тому, що багато російських емігрантів-публіцистів, вчених-суспільствознавців і філософів відбулися як дослідники ще у дореволюційний час, тобто з виїздом за кордон їхня робота просто змістилася у просторі. Перші наукові статті і полемічні праці в еміграції з'являються вже на початку 1920-х років. Звісно, еміграція та всі пов'язані з нею негативні, в першу чергу, моральні наслідки відбилися на загальних настроях мислителів, але цінність цих досліджень полягає у тому, що вони демонструють оцінку подій безпосередніми учасниками, дають змогу поглянути на проблеми післяреволюційної еміграції зсередини.

Емігранти зберегли і продовжили традиції російської громадської думки, що сформувалися на рубежі XIX–XX ст. За визначенням А. Медушевського, її вирізняли прагнення до цілісної філософської концепції історичного розвитку, розробка проблем історії взагалі та історії Росії зокрема, порівняно з історією інших країн, усвідомлена потреба; зіставлення Росії і Заходу; високий ступінь політизації суспільної науки [482, с. 155].

Одними з перших оцінити ситуацію в емігрантському середовищі і окреслити завдання вільної від «марксистського ярма» інтелектуальної праці емігрантів спробували Ф. Степун [528] і П. Савицький [486].

Проте захоплені творчою роботою вчені-емігранти все ж таки левову

частку уваги приділяли оприлюдненню власних здобутків і висвітленню своїх думок щодо теорій соратників і опонентів: Г. Федотова [53; 59; 526; 279; 629]; М. Бердяєва [272] та інших.

Гостру критику еміграції викликали політичні й історіософські концепції євразійської ідейно-політичної течії. Деякі дослідники розглядали її навіть як різновид реакційно-націоналістичної ідеології і звинувачували євразійців у «російському расизмі». Саме таку позицію займали історики-емігранти О. Кізеветтер і П. Мілюков [281; 280; 357; 358]. Твердження євразійців про культурно-історичну своєрідність Росії-Євразії викликали протест послідовного «західника» П. Струве [549]. Критикував євразійський ізоляціонізм за намагання сектантськи замкнутися у національній культурі М. Бердяєв [299]. У процесі детального аналізу концепцій і конструктивної критики представники різних політичних течій відшліфовували свої теорії.

Проте, іноді полемісти втрачали академічну чемність і зваженість оцінок і переходили до відкритих образ, як у випадку суперечки М. Бердяєва та І. Ільїна [43; 230] з приводу критики роботи І. Ільїна «Про опір злу силою» [237]. У подальшому в дослідженнях представників наступних хвиль еміграції такі зразки емігрантської полеміки слугували підставою для різко негативних оцінок політичного життя еміграції [452].

Перші спроби цілеспрямовано визначити масштаб і підбити підсумки творчої діяльності мислителів післяреволюційної еміграції були зроблені вже після Другої світової війни. Нові хвилі еміграції і переформатування світового устрою зруйнували російське зарубіжжя як єдиний соціально-культурний організм, що продукував оригінальні політичні концепції. Праця дослідників еміграції з того часу головним чином спрямовується на осмислення історичної долі і творчої спадщини російського зарубіжжя. У творах Г. Агурського, В. Варшавського, В. Зеньковського, Г. Струве висвітлюється широкий спектр досягнень еміграції у царині літератури і філософії, розкриваються окремі аспекти політичної і суспільної діяльності молодіжних організацій [4; 88; 214; 536]. Побачили світ дослідження історії

провідних емігрантських видань [17] і політичної еміграції у цілому [369].

Долучалися до аналізу окремих аспектів ідейно-політичних течій російського зарубіжжя й українські емігранти. Зокрема, відомий український поет і публіцист Є. Маланюк висловив підтримку євразійської ідеї «туранського впливу» на розвиток російської держави [342].

Зарубіжні дослідники активно вивчають життя і творчість С. Булгакова [668], Г. Вернадського [662], Г. Федотова [666], П. Струве [408; 409], С. Франка [676; 649; 655; 656; 665; 638; 639], М. Бердяєва [646; 648; 654; 673; 490].

Чималий обсяг робіт зарубіжних дослідників присвячено дослідженню витоків соціокультурних і політичних концепцій євразійців [57; 327; 340; 602; 644]; пошуків подолання тоталітаризму авторами журналу «Новый Град» [667], творчого надбання російських теоретиків християнського соціалізму [623]; історії та ідейним пошукам організацій младоросів, новопокоління і російських фашистських організацій [259; 346; 533; 663] і російській правій ідеї у цілому [336]; російського націонал-більшовизму та ідеології «зміни віх» [314; 605], а також особливості виникнення, життя і діяльності російської політичної еміграції в окремих країнах [277; 645; 334; 335; 616; 624; 671].

Як вже зазначалося, радянську історіографію післяреволюційної еміграції у цілому характеризує упередженість і надмірна ідеологізація. Водночас можна виокремити і певні відмінності, обумовлені конкретними соціально-політичними обставинами. Праці 1920–1930-х років здебільшого виконані в дусі актуального протистояння з російським зарубіжжям і відображають реальну політичну боротьбу [34; 35; 137; 355; 360; 431; 451; 559].

Гуманітарна наука 1940-х років в основному була присвячена проблемам війни, післявоєнного світового устрою, і тому у дослідженнях проблем еміграції виникла деяка пауза. Цілеспрямоване вивчення російського зарубіжжя відновлюється лише у 1950–1960-х роках. Основні

тенденції і характер праць радянських дослідників продовжують вже відомі довоєнні традиції тенденційного висвітлення ідейно-політичного протистояння з ворогами радянського ладу [109; 343; 381; 561], а для надання більшої вагомості негативних оцінок еміграції використовуються праці зарубіжних авторів [251].

Хрущовська «відлига» сприяла частковому пом'якшенню політичного режиму, деякі емігранти повернулися на батьківщину і навіть отримали можливість опублікувати свої спогади [209, с. 54]. Ознакою тогочасної еволюції радянської історіографічної традиції є виникнення певного плюралізму. Зокрема, частина дослідників продовжує розглядати євразійство як реакційну релігійно-філософську течію [25; 354], а інші подають євразійство як пошук шляхів примирення з радянською дійсністю через намагання зв'язати в єдиний цивілізаційний ланцюг дореволюційну і пореволюційну Росію [253; 300].

З 1970-х років радянські дослідники російської післяреволюційної еміграції розпочинають активно використовувати архівні матеріали, у тому числі фонди Російського зарубіжного історичного архіву у Празі [365; 534]. З'являються і перші системні дослідження російської еміграції [627].

Становлення незалежної і суверенної Української держави створило сприятливі умови для розвитку вітчизняної гуманітаристики. В умовах пошуку нових ідеологічних орієнтирів інтерес до раніше штучно замовчуваних ідейно-політичних концепцій зумовив долучення вітчизняних науковців до започаткованого ще українськими емігрантами вивчення творчого доробку російського зарубіжжя. Українські вчені успішно працюють над дослідженням політико-філософської складової концепції християнського «персоналістського соціалізму», «російської ідеї», духовності і політичного лідерства М. Бердяєва [60; 61; 62; 63; 64; 65; 438; 440; 441].

Значну вагу українських дослідників привернула творча спадщина російських філософів, зокрема: еволюція поглядів С. Булгакова і специфіка

його розуміння господарства як соціокультурного феномену [18; 400]. метод агіографічного аналізу Г. Федотова [443], ідеї соціальної філософії С. Франка [363; 535], критика євразійської «філософії історії» П. Біцилли [303], проблема особистості у релігійно-філософській концепції Л. Карсавіна [307]. Узагальнюючий аналіз праць сучасних російських дослідників творчості І. Ільїна проведено в статті автора дослідження [196]. Ідеї І. Ільїна про право і державу через призму його концепції правосвідомості висвітлює О. Мельничук [352].

У контексті геополітичних реалій сьогодення і проблеми формування модерної державної ідентичності пострадянських країн особливої актуальності набуває ідейна спадщина євразійців. Саме на цю обставину свого часу звернула увагу М. Шульга, яка плідно працює над проблемою російської геополітики [631; 632; 633]. Інтерпретація процесів державотворення класиками євразійства, аналіз євразійського бачення економічних і геополітичних особливостей Росії-Євразії знаходиться у центрі наукового пошуку багатьох українських дослідників [98; 167; 258; 305; 406; 471; 500; 613].

З огляду на те, що наша країна переживає епоху становлення своєї державності та враховуючи наявний суспільно-політичний запит, цілком природною є значна увага вітчизняних дослідників до теоретичних і практичних аспектів проблеми ідентичності. З міркувань запобігання перевантаження історіографічним матеріалом ми свідомо обмежили аналіз стану вивчення проблеми працями, які безпосередньо пов'язані з темою дослідження, методологією політичної науки або розглядають проблеми української ідентичності у взаємозв'язку з російською соціально-політичною думкою.

Методологічні проблеми аналізу політичних трансформацій і порівняльних досліджень вивчають О. Бабкіна [21; 22], Г. Зеленько [213], Н. Хома [608]. Окремі аспекти і особливості формування національної ідентичності досліджують О. Андрєєва [14], М. Остапенко [399], Г. Палій

[411]. Західні та вітчизняні теоретико-методологічні підходи до визначення понять «нація», «ідентичність» та «ідентифікація» аналізують І. Варзар [87], М. Козловець [298]. Питання термінології і особливості трансформації української ідентичності розглядають Н. Пелагеша [422], Л. Угрин [570] Український соціум у контексті його субкультурної диференціації, проблеми національної ідентичності та питання про національну ідею у контексті взаємодії різноманітних історичних, геополітичних і культурно-антропологічних чинників, національного й етнічного складників досліджують В. Бебик [30; 31], І. Варзар [86], В. Горбатенко [124], Б. Дем'яненко [135; 136], В. Котигоренко [312], Л. Нагорна [368], О. Новакова [375; 376], М. Степико [522], М. Рябчук [478; 479], Ю. Павленко [404].

Проблеми становлення української держави в контексті геополітичних інтересів, історіософських і ідеологічних традицій вивчають О. Волянчук [101], А. Гальчинський [106], Р. Кісь [284], В. Смолянчук [503; 504]. Політичні концепції українських мислителів післяреволюційної еміграції досліджують Р. Безсмертний [32], В. Бушанський [79], В. Горбатенко [123], І. Кресіна [315].

Кардинальні суспільно-політичні та соціально-економічні зміни, що відбувалися в Росії на початку 90-х років минулого століття, вивели на новий рівень і дослідження російських вчених, які на основі нових методологічних підходів розпочали дослідження маловідомих аспектів наукового і соціально-культурного життя післяреволюційної еміграції [220; 427; 552; 610; 630;]. Відображенням істотних кількісних і якісних змін досліджень російської еміграції, що відбулися на зламі тисячоліть, є проведення масштабних конференцій з виданням значних за обсягом і змістом збірників статей [5; 211; 256; 323; 324; 467; 468], опублікування узагальнюючих праць [139; 276; 390; 481; 554], зібрань документів і довідкових видань [370; 432; 470; 473; 476] та історіографічних праць [68; 319; 426; 447].

Світ побачила ціла низка ґрунтовних праць, присвячених проблемам

політичного об'єднання, організації видавничої діяльності, висвітленню ідеології, сутності і розмаїття програм окремих ідейно-політичних течій російського зарубіжжя, дослідженням молодіжного руху і російського фашизму [15; 16; 23; 99; 116; 154; 308; 388; 420].

Глобальні й регіональні проблеми посткомуністичної доби певною мірою актуалізували питання визначення геополітичних пріоритетів. В умовах соціально-економічної і політичної трансформації, коли суттєво зріс попит на перегляд і модернізацію світоглядних і державотворчих парадигм, нового звучання набули політичні й ідеологічні концепції євразійства. Рівень і кількість сучасних досліджень творчої спадщини євразійців дає змогу виокремити певні пріоритетні напрями наукового пошуку, а саме: роботи, присвячені аналізу праць засновників євразійства [311; 487; 505; 506; 560; 609]; висвітленню наступності світоглядних і історіософських конструкцій євразійців у сучасній реальності [84; 377; 378; 379; 389; 391]; праці, присвячені аналізу окремих аспектів і політичної теорії «класичного» євразійства у цілому [112; 252; 402; 403; 437; 336].

Однією з ознак змін у ставленні наукового товариства до вивчення проблематики еміграції є істотне збільшення кількості дисертаційних досліджень з широкого спектра сучасної гуманітаристики. Праці безпосередньо присвячені вивченню політичної думки російського зарубіжжя відображають актуальність і розмаїття ідейно-теоретичної спадщини післяреволюційної еміграції [67; 77; 85; 140; 221; 222; 225; 226; 254; 282; 310; 338; 430; 446; 448; 463; 489; 493; 497; 507; 607].

У сучасній російській історіографії достатньо широко представлені і праці, присвячені окремим діячам російського зарубіжжя. [3; 141; 147; 218; 302; 339; 372; 387; 488; 508; 617; 619; 625; 465; 466].

Прикладом регіонального підходу до вивчення російського зарубіжжя є роботи з історії російської післяреволюційної еміграції на Далекому Сході [1; 120; 313; 349; 350; 425; 429]. Зберігається інтерес дослідників до ідейно-організаційної еволюції в еміграції російських дореволюційних партій [66;

268; 269; 320; 371, 569;]. Відображена зазначена проблематика і в енциклопедичних виданнях [385; 386; 433; 474].

Суттєвою особливістю політичної думки російського зарубіжжя є те, що певна частина концепцій і окремих ідейно-політичних течій виходять за межі об'єкту науково-теоретичного пізнання. У теперішній Росії створюються організації наступників євразійства і націонал-більшовизму. Керівники цих організацій ведуть доволі активну публіцистичну і наукову діяльність [195].

Лідер Міжнародного євразійського руху О. Дугін, який розглядає євразійство як світове явище, здатне надати новий напрям глобальному розвитку, поєднує організаторську роботу з активною пропагандою євразійської ідеології [143–146; 148–151; 397]. Ідея, що євразійська ідейно-політична течія може виконати роль стратегії побудови нового світу, в якому Росія посяде гідне місце, відстоюється у роботах і інших російських дослідників [155; 156; 412–417; 421].

Разом з тим деякі російські дослідники вважають, що псевдоєвразійські ідеї О. Дугіна перенасичені провокаційними тезами, кимось ретельно опікувані, профінансовані і виконують цілком певні завдання [219]. Вони наголошують, що євразійство – це світогляд досить цілісний і разом з тим такий, що розвивається, і в якому однаково неприпустимі як відмова від будь-яких фундаментальних положень, так і некритичне наслідування усіх євразійських ідей, серед яких є і вельми спірні, і недостатньо розроблені, і вже застарілі положення.

Водночас автори монографії підкреслюють життєвість та актуальність євразійського світогляду, що виявляється у синтетичності підходів до явищ і процесів, намаганні знайти «третій шлях», вільний від вад капіталізму і соціалізму, і нарешті, евристичність і методологічність євразійської ідеї, яка здатна стати основою російської федеральної і регіональної політики.

Свого часу Л. Гумільов запропонував розглядати євразійство як варіант національно-державної ідеї [131–133]. Його сучасні послідовники активно

пропагують теорію етногенезу як ідеологічну основу становлення суперетнічної системи Росії, що складається з національних організацій, об'єднаних «за умовами історичного і географічного положення», і яка розвиватиметься на основі євразійських ідей автаркії і культурної унікальності Росії-Євразії. [24; 325; 362].

У роботах інших дослідників робиться спроба переосмислення євразійської ідеології у контексті реалій сьогодення [294; 295; 395; 402]. Автори наголошують, що СРСР був лише етапом на шляху історичного розвитку, а не відхиленням від істинного напрямку. «Справжня мета в тому, щоб зростити часи, а не в тому, щоб ще раз, хоч і з іншої «оцінкою», – протиставити історію до 1917 року і після нього» [296, с. 384]. Слід зазначити, що саме намагання «зростити часи» доволі яскраво проявляють себе в сучасній Росії, зокрема у державній символіці, а останнім часом ці тенденції почали проявлятися і в політиці Російської Федерації.

На нашу думку, певною ознакою співзвучності ідейних конструкцій євразійства традиційним емоційним і світоглядним підвалинам самоідентифікації російського суспільства є відзначений вище факт, що деякі з вчених виступають не лише як дослідники, а і як популяризатори євразійської ідеології [388; 421]. Оцінюючи зміст праць своїх колег, В. Сендеров називає їх «дивною сумішшю упередженого вивчення євразійства з його завуальованою під об'єктивність наполегливою пропагандою» [496].

Водночас відзначимо, що з'являються праці, присвячені порівняльній характеристиці євразійства і неоевразійства, а також критиці поглядів одного з ідеологів неоевразійського руху О. Дугіна [95; 321; 498].

Відносно невелику кількість подібних праць можна пояснити тим, що для серйозних дослідників абсолютно очевидною є безглуздість геополітичної концепції Дугіна, яку, на думку Г. Ситнянського, можна виразити словами: «хоч з чортом, але проти атлантистів» [498]. Однак події останніх років засвідчили, що очевидна безглуздість ідей сучасних

інтерпретаторів політичних теорій російського зарубіжжя не стає перешкодою, а навпаки, надихає провідну частину російського інтелекту на реалізацію своїх політичних проєктів.

Завершуючи аналіз стану вивчення політичної думки російського зарубіжжя, можна констатувати, що за майже століття досліджень накопичено чималий обсяг різноманітного матеріалу. Але бракує саме політологічних досліджень творчої спадщини післяреволюційної еміграції, які за кількістю значно поступаються працям філософського, історичного і правознавчого спрямування. Також треба відзначити відсутність узагальнюючих праць, в яких політична думка російського зарубіжжя висвітлюється як цілісний комплекс гуманітарного знання з урахуванням потенційного впливу ідейних концепцій вчених-емігрантів на процеси самоідентифікації країн пострадянського простору.

1.3 Проблема ідентичності в українському і російському політичному дискурсі

Серед основних індикаторів державної ідентичності ключова роль належить національно-історичному чиннику, який визначає основну частину зовнішніх ознак, символів і атрибутів держави. Водночас, з огляду на те, що більшість країн світу не є моноетнічними, надзвичайної ваги у формуванні державної ідентичності набуває певний культурно-політичний код, що об'єднує усіх людей певної держави незалежно від їх етнічного походження. Серед складових зазначеного коду важливе місце займає ціннісно-емоційний компонент, який у процесі самоідентифікації держави як суб'єкта цивілізаційного розвитку оформлюється у вигляді бачення такої собі місії, що має двосторонній зв'язок з унікальними рисами культури, світогляду і державності.

Аналіз політичної думки російського зарубіжжя свідчить саме про наявність подібної ідеї, яка проходить через усю російську історію аж до

комунізму. Початки цієї свідомості були закладені ще в Середньовіччі історіософською концепцією інока Філофея про «Москву – Третій Рим», і, за словами М. Бердяєва, ця ідейна традиція про месіанську роль Росії не перервалася навіть у радянський період, а лише трансформувалася в ідеологію Третього Інтернаціоналу [49, с. 14]. Аналіз орієнтирів державної самоідентифікації, які висуває політичне керівництво сучасної Російської Федерації, підтверджує, що ця ідея не втратила актуальності й сьогодні.

У цьому контексті великого значення набуває наявність чітко визначених реперних точок державної самоідентифікації, які пов'язані з історіософськими, ідейно-теоретичними і культурними традиціями. Британський дослідник феноменів нації та націоналізму Е. Сміт, підкреслюючи роль історичного чинника в процесі ідентифікації, зазначав: «Націям необхідно звертатися до міфів і минулого, щоб виправдати свою відмінність, підтвердити свою колективну «індивідуальність» у кожному поколінні через ритуали, церемонії, політичні міфи і символи, мистецтво та історію» [674, с. 67].

Ідея месіанського покликання Росії й російського народу є одним із таких символів і міфів російської державної самоідентифікації, і тому цілком слушною видається думка Р. Кіся, який наголошує: «Мусимо добре знати цю російську ідею. Адже ідея ця усе ще спроможна не тільки виплоджувати нові ідеологічні химери та нові світоглядні монстри, а й самі стосунки людські перетворювати у щось монструозне» [284, с. 13].

Не менш виразно виявляється у сучасному російському геополітичному дискурсі зазначений Л. Люксом східний ізоляціонізм. Він зауважує: «Євразійці гадали, що Росії немає чого робити в Європі. ... Майбутнє Росії полягає не в тому, аби відродитися як європейська держава, а в тому, аби очолити всесвітній антиєвропейський рух. І саме у цьому пункті виявляється дивовижна схожість поглядів одного з лідерів євразійства М. Трубецького з радянською геополітичною концепцією, як вона склалася після більшовицького перевороту: Росія – центральна сила, що протистоїть

капіталістичному Заходові» [284, с. 302]. Зазначена риторика протистояння міцніє і у сучасних російських медіа, працях російських вчених і лунає у виступах політиків. «Видобута з архіву символіка, – зауважує В. Бушанський, – вельми органічно зрослася зі структурою пострадянських владних відносин. Дискурс глобального протистояння двох суспільно-політичних формацій переріс у дискурс боротьби Росії проти однополярного світу; дискурс засудження буржуазного способу життя – в дискурс критики Постмодерну» [80, с. 251].

У свою чергу Р. Кісь наголошує: «цивілізаційно-культурна ідентичність Росії (СРСР) мислилася не просто як самість, але і як цілковита самодостатність». Проте історія показала, що реалізувати цю самість у СРСР не вдалося, оскільки на практиці ця державна будова виявилася „поверховим і сліпим мавпуванням” ... імітацією поверхового та анемічного. Анемічного – у духовому сенсі. Чим, до речі, була і щонайпласкіша більшовицька варіація на теми західного марксизму» [284, с. 303].

Отже, своєрідний ренесанс політичної думки російської післяреволюційної еміграції, який спостерігається у сучасній російській науці, є намаганням подолати зазначену духовну анемічність за рахунок звернення до органічних ідейно-теоретичних традицій. Саме намаганнями віднайти стійкі і неперервні зв'язки російської державницької парадигми пояснюється звернення до традиційних ідеологем «історичної ролі», «місії Росії», «особливого світу» тощо. Причому слід зауважити, що сучасна рецепція органічних і сакрально пов'язаних з російською державною ідентичністю концепцій мислителів післяреволюційної еміграції може бути більш вдалою за марксистсько-ленінські побудови з усіма загрозливими перспективами, особливо з урахуванням ідей, які відстоювали деякі емігранти і пропагують теперішні їх послідовники на кшталт очолюваних О. Дугінім неоевразійців [176, с. 164–166].

Зазначене відтворення традиційної парадигми російської державності особливо небезпечним виявилось для України, оскільки, за словами

Е. Бояновської, «Україна з її киево-руською спадщиною та іншими елементами історичного символізму залишається ключовим елементом імперської міфології та самоідентифікації, а тому її втрата означає для більшості росіян щось набагато більше, ніж втрату суміжної території, колоніальних ресурсів чи імперського статусу та престижу» [480, с. 119].

Дієвим засобом завчасного визначення намірів політичних опонентів є вивчення інформаційного поля і відповідний аналіз набору метафор, що циркулюють у певному соціумі, і який здатний багато сказати про культивовану в ньому налаштованість на толерантність і співпрацю чи, навпаки, на конфронтацію [368, с. 145].

Порівняння використовуваних мислителями-емігрантами метафор з риторикою сучасних російських авторів підтверджує наявне відтворення і поглиблення конфронтаційного неоімперського мислення. Зокрема, обґрунтована мислителями-емігрантами думка про нерозривну єдність російського світу, невід'ємною частиною якого є Україна, в інтерпретації сучасних російських авторів набуває характеру відвертих звинувачень на кшталт: «„Українці“. Антируський рух сепаратистів у Малоросії в 1847–2009 роках» [462].

Як бачимо, у такій інтерпретації українська державність набуває виразно антиросійського забарвлення, причому характеризується як штучне, неприродне явище, оскільки у подібних політичних дискурсах українцям відмовлено у будь-якій етнічній самостійності. С. Родін зазначає: «етнонімом „український народ“ позначається не такий собі самостійний етнос, а етнічна химера, яка виникла в результаті духовно-психологічної й культурної мутації деякої частини російського народу під тривалим впливом військово-культурної експансії католицького Заходу» [461, с. 86].

Більш того, попереджаючи можливі апеляції до наукових здобутків українських вчених і спираючись на власне твердження про «химерність» українського народу, С. Родін робить висновок про химерність і української науки: «„Історія України” – не наука, а щось середнє між партійною

пропагандою й історикоподібною містифікацією» [461, с. 185].

Підкреслимо, що до негативного зовнішнього інформаційного впливу додаються і складнощі внутрішньоукраїнського дискурсу ідентичності. Як зазначає Л. Нагорна, в Україні проблеми співвідношення мови і влади, вербальних стратегій у політиці, політичній міфотворчості розробляються здебільшого в руслі «навколонукової» публіцистики і тому часто постають у спрощеному, вульгаризованому вигляді. Прикладом може бути метафора «двох Україн», яка перетворилася у модний евфемізм і своєрідну «антицінність», негативно впливаючи на політичний клімат у державі. Побудована на цій міфологемі «магія слів» являє собою стійкий конструкт суспільної свідомості і відчутно блокує раціонально-критичне сприйняття як історичного минулого України, так і сучасних соціокультурних реалій [368, с. 142].

Детальний аналіз факторів, які впливають на ідентифікаційний вибір держави, показує, що дослідники виокремлюють особливості політичної культури конкретного суспільства, зумовлені попереднім соціально-історичним розвитком й особливості самоідентифікації національних політичних еліт, що визначаються їх розумінням свого місця в історії, політичними, культурними уявленнями і моделями поведінки.

Поряд з тим, вибір «ідентичності» серйозним чином обмежений низкою внутрішніх і зовнішніх параметрів. До внутрішніх обмежень може бути віднесений широкий спектр ситуаційних чинників: економічна залежність держави, політичні настрої, що домінують в суспільстві тощо. Зовнішні обмеження можуть мати як об'єктивні підстави (наприклад, інтереси інших акторів світового політичного процесу, конкретні військово-політичні конфігурації, що склалися в регіоні), так і вагому суб'єктивну складову – історично усталене сприймання конкретної держави як «ворога», образ «тоталітарної» держави, держави, «що не відбулася», або лімітрофа [83, с. 82].

Як зауважує О. Дашевська, вітчизняна наука і політикум пропонували

різні варіанти формування української ідентичності та механізмів самопозиціонування країни на міжнародній арені, але протягом 25 років незалежності вони не сприяли консолідації України. Навпаки, зростали дезінтеграційні процеси всередині країни, посилювався поділ на схід та захід, що спровокувало два «майдани» [134, с. 51]. Дуже часто причиною непорозумінь між суб'єктами обговорення проблеми української ідентичності стають переважно формальні образи на перетині понять «національне», «етнічне», «національна держава» тощо.

Як зауважує Г. Палій, «...слабкість „національної” ідентичності порівняно з етнічною породжує небезпеку відмежування представників етносу від решти суспільства, зростає ймовірність міжетнічного та міждержавного конфліктів. Крім того, наявність етнічних „анклавів” за умов слабкості загальнонаціональних зв'язків створює сприятливу ситуацію для використання їх та їхніх суперечностей із державним центром зовнішніми силами» [410, с. 11]. Звісно, з огляду на багатонаціональність більшості держав світу і відповідний рівень політичного розвитку, поняття «національна ідентичність» нібито вже втратило свій етнічний зміст і набуло громадянсько-політичного наповнення, але, на думку вітчизняних вчених, в українських реаліях все ще далеко не так однозначно.

Зокрема, Н. Пелагеша наголошує, що семантична багатозначність терміну «національна ідентичність» та його генетичний зв'язок з поняттям «націоналізм» викликають сумнів у доцільності й коректності його використання в українському політичному дискурсі: «На наше переконання, концепція української національної ідентичності непридатна для використання у загальнодержавному політичному контексті та загальнодержавній політичній риторичі, оскільки в ній закладений величезний, з огляду на етнічну строкатість українського суспільства, конфліктний потенціал» [423, с. 114].

Слід погодитися, що зазначений конфліктний потенціал вкрай негативно впливає як на процес державної самоідентифікації

багатонаціонального населення України, так і значною мірою заважає виробленню системної державної політики створення ефективної моделі самоідентифікації. З огляду на наведену аргументацію, цілком слушним є висновок Н. Пелагеші, що «українська державна ідентичність» повинна стати «ідеальним типом», до якого на підставі спільних інтересів і цінностей мають тяжіти індивідуальні та спільнотні ідентичності в суспільстві [423, с. 118].

Особливого значення саме таке трактування ідентичності – як державної, а не національної – набуває з огляду на численні дискусії навколо поділу України. Як зауважує Я. Грицак, «особливість українського випадку полягає в тому, що вестернізація тут набрала регіонального виміру, котрий – дуже спрощуючи – можна представити як культурний і політичний розкол сучасного українського суспільства на україномовний Захід та російськомовний Схід. Помаранчева революція цього поділу не зліквідувала. Навпаки, подібно до міжвоєнної Німеччини та Росії, переможна демократія, замість об'єднати народ, поглибила його розкол» [126, с. 292].

До зазначеного розколу додалося розчарування від завищених очікувань, що не справдилися. На думку Л. Нагорної, «вони створили ефект поглиблення ідентифікаційної кризи. Ідентифікаційна криза у її сьогоdnішньому вигляді – це, насамперед, розмиті ціннісні й зовнішньополітичні орієнтації, невизначені перспективи, постійний пошук ворогів, безкінечне «перетягування каната» у владних верхах, аномія з паралельним наростанням агресивності на масовому рівні» [367, с. 48].

Слід зауважити, що соціологічні опитування свідчать про збереження зазначених українськими вченими регіональних відмінностей політичних орієнтацій навіть після 2014 р. Так за даними Соціологічної служби Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова вихід України з СНД підтримують більшість жителів Західного регіону, проти виступають більшість жителів Півдня, Сходу та Донбасу, а в Центральному регіоні частки прихильників і супротивників виходу з СНД є

приблизно рівними. Аналогічний розподіл підтримки і у питанні щодо заборони ввезення для продажу на територію України товарів вироблених в Росії. Розрив дипломатичних відносин з Росією підтримує більшість населення Західного регіону, не підтримують більшість жителів Півдня, Сходу та Донбасу та відносна більшість жителів Центрального регіону [456].

Дослідження медіа-уподобань і політичних поглядів шести областей України проведене «Інститутом масової інформації», українською дослідницькою компанією GfK Ukraine показують: у Дніпропетровській і Запорізькій областях 57 % опитаних вважають, що Донбас і Крим слід повернути Україні без жодних компромісів у Харківській – 27 %, у Донецькій – 21 % і у Луганській – 17 % [348].

Результати загальнонаціонального опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України, свідчать, що в Західному регіоні пишаються своїм українським громадянством близько 81 % громадян (не пишаються 7 %), у Центральному регіоні відповідне співвідношення становить близько 67 % та 16 %, у Південному регіоні – 46 % та 28 %, в Східному регіоні – 56 % та 17 %, на Донбасі – 39 % та 27 %. Зберігаються регіональні відмінності й у ставленні до вступу України до НАТО: переважно позитивне ставлення у Західному регіоні (60 % – позитивно і 20 % – негативно) та у Центральному (відповідно, 44 % і 32 %). Негативне ставлення переважає у Південному регіоні (50 % – негативно, 30 % – позитивно), у Східному (45 % – негативно, 31 % – позитивно) та особливо на Донбасі (50 % – негативно і 19 % – позитивно) [138].

До певної міри зазначену регіональність уподобань можна вважати результатом не зовсім вірного розуміння не тільки наявної самоідентифікації населення України, а й остаточної її конфігурації. На думку Я. Грицака, Україну не вдається концептуалізувати суто в категоріях «або–або», завжди залишається бодай мінімальна можливість компромісної формули «і–і». «Модернізаційна» парадигма узагальнює досвід Західної Європи як певну універсальну формулу – «модернізуйся або гинь», чи у місцевий,

східноєвропейський спосіб – «догнати і перегнати Захід». Водночас альтернативна перспектива концептуалізує західний досвід не як правило, а радше як виняток, що постав як переплетіння певних, значною мірою унікальних історичних обставин, а тому не може бути успішно повторений десь поза західним ареалом. Як зауважує Я. Грицак, «у суперечці між цими двома поглядами «або–або» правда лежить десь посередині, тобто у просторі «і–і» [126, с. 294].

Таке бачення сутності процесу внутрішньої модернізації нашої країни, безперечно, є слухним, оскільки спирається на визнання культурно-історичної унікальності, яка, у свою чергу, зумовлюватиме певну варіативність очікуваних результатів перенесення західного досвіду на український ґрунт відповідно до особливостей світогляду і політико-економічного досвіду. Проте щодо зовнішньополітичного аспекту української державної ідентичності питання скоріше за все вирішується саме у площині «або–або».

Як теоретичне підґрунтя нашого припущення використаємо геополітичну концепцію О. Дугіна, згідно з якою паттерном глобалізації в сучасному світі є Захід, проте, «регіональна глобалізація» в особі «віртуальної інтегрованої Євразії» і її потенційне економічне об'єднання може стати головною перепорою для «планетарного глобалізму» [142, с. 113].

У межах «великого простору» Євразії одночасно з європейським центром створюється ще один глобальний проект, центром якого, на думку О. Дугіна, буде саме Росія. За такого сценарію цілком слухним є висновок А. Гальчинського: «...Історичним шансом державотворчого змагання української нації є максимально можливе впровадження європейських стандартів економічного та суспільно-політичного процесу як необхідної противаги російському неоімперському проекту» [106, с. 121].

Логіка світового процесу глобалізації і трагічні події останніх років остаточно розвіяли міфи багатовекторності. За справедливим зауваженням

Н. Пелагеші, «або Україна стає частиною європейського процесу регіональної глобалізації, або неминуче перетворюється на об'єкт створення іншого геополітичного та соціокультурного простору – панросійського» [423, с. 120]. У свою чергу Я. Грицак зазначає: «У світі склався загальний міжнародний консенсус щодо незалежності України. Існує, однак, єдиний виняток. Ним є Росія. Від 1991 року Росія є єдиною країною, від якої українці постійно чують, що українська незалежність є явищем тимчасовим, що українська держава не є життєздатною і що розкол України неминучий» [126, с. 332].

Враховуючи вагомість зазначених проблем для вироблення модерної української державної ідентичності, треба вирішити питання визначення ступеня наявної багатоманітності населення України і віднайти точки дотику, які можуть стати основою для вироблення загальної системи цінностей. Як зауважує С. Павлюк, «стрижневим компонентом усієї політичної будови виступає ідеологія як система цінностей, яку визнає і засвоює суспільство, виступаючи консолідуючою максимою, здатною мобілізувати національну енергію для здійснення найвищої суспільної мети – повноцінного розкриття і правового забезпечення природних задатків людини» [407, с. 7].

Без зайвого оптимістичного засліплення слід визнати, що на шляху до зазначеної «консолідуючої максими» існують доволі серйозні перепони. До вже наведеної вище думки Я. Грицака про регіональний вимір вестернізації приєднується М. Рябчук, який пише про вже згадувані нами «дві України», де існують «різні світи, різні цивілізації», що відрізняються «способом мовлення і способом мислення місцевих жителів», які «орієнтуються на цілком інші культурні моделі, цивілізаційні й географічні центри, сповідують інші, принципово непримиренні й непоєднувані між собою історичні міфи та наративи, бачать не тільки минуле, а й майбутнє краю цілком інакше» [479, с. 10].

Проте, зазначені чинники кризи державної самоідентифікації не мають фатального значення. По-перше, з точки зору позитивної психології, «криза –

це можливість» і, за твердженням автора однойменної книги С. Стейнберга, успіх полягає у готовності змінюватися, використовувати можливості і перспективи [521]. По-друге, Україна у сенсі розділеності зовсім не одинока. Зокрема, у праці «Ідентичність Франції» Ф. Бордель зауважує, що Францію можна розуміти як мереживо різних, відмінних між собою регіонів. Але таке мереживо, додає він, можна знайти всюди в Європі. І наголошує: «кожна нація поділена, але вона існує і розвивається за рахунок цих поділів» [510].

Отже, якщо не акцентувати увагу на проблемах відмінності, а шукати переваги у різноманітності, можна досягати успіху. Слід зазначити, що і вітчизняні дослідники також не схильні надто драматизувати відсутність універсальної ідентифікації, прийнятної як для Заходу, так і для Сходу України. Зокрема, Я. Грицак наголошує: «можна по-різному бути українцем, як, зрештою, існують різноманітні способи бути людиною» [125, с. 8].

Усвідомлення проблеми як комплексу явних і прихованих суперечностей та супутніх чинників дало змогу М. Рябчуку не лише загострити проблему двоподілу України, а й запропонувати продуктивний шлях подолання цієї «ментальної кризи». Він підкреслює: «Лише постколоніальний підхід, як підхід справді діалогічний, дає змогу включити в себе обидва антагоністичні, непримиренні й однаково монологічні підходи – колоніальний та антиколоніальний». Причому вчений застерігає від будь-якого механічного змішування дискурсів. «„Включити” – не означає створити якусь еклектичну суміш русофобії й українофобії, „індоєвропейства” й „малоросійства”. Ідеться про інше – про визнання себе спадкоємцями обох спадщин: колоніальної й антиколоніальної, і про вироблення нової ідентичності не на основі беззастережного схвалення однієї з них, а на основі критичного переосмислення кожної» [510].

На думку Л. Нагорної, концепт «Україна – колонія СРСР» легко прижився тому, що відповідав потаємним структурам української самосвідомості. Так само, як росіянин плекає переконання у месіанському призначенні свого народу, українець втішається усвідомленням власної

«тяжкої долі», відчуває спільноту, до якої належить, жертвою, принесеною на вівтар історії [368, с. 148–149]. Негативні наслідки подібних міфологем для процесів формування модерної державної ідентичності важко перебільшити. У суспільній свідомості формується хибне уявлення минулого української нації, її місця і ролі у розбудові тих держав, до складу яких вона входила. Втрачається належне українцям право на здобутки державотворення, яке беззаперечно визнається світовою наукою.

Зокрема, К. Мацузато наголошує, що Лівобережна Україна разом з колишньою територією Московської держави і Волго-Уральським регіоном була одним із макрорегіонів, які становили територіальне ядро модерної Російської імперії. «Приєднання Лівобережної України супроводилося припливом передових політичних і теологічних течій, які підготували петровську реформу і, у підсумку, перетворили Росію на європейську державу. Без коаліції з Лівобережною Україною Росія не змогла б перемогти у гострій боротьбі з Річчю Посполитою й Османською імперією, а відповідно – лишилася б донині країною південно-східної Європи середнього масштабу» [347, с. 77]. У висновку японського дослідника віддзеркалюється ідея М. Трубецького про вирішальне значення українського впливу на культурно-релігійне оформлення Російської імперії.

Звісно, з огляду на сучасний трагічний етап взаємовідносин між країнами слова П. Толочка про те, що «ідентифікація України на підкресленому негативізмі до Росії й росіян демонструє певну ущербність», звучать не дуже доречно, але слід розглядати їх як заклик до більш спокійного ставлення. Намагання постійно порівнюватися саме з Росією дуже нагадує прояв саме того комплексу меншовартості, від якого ми так намагаємося звільнитися. Треба пам'ятати: «політичну конструкцію російської, а потім радянської імперії значною мірою створювали й українці» [557, с. 129]. А пам'ятаючи про це, слід ретельно аналізувати особливості російської державної ідентичності з метою виявлення цілком можливих підсвідомих запозичень деяких негативних рис, що можуть увійти до

модерної української ідентичності як такий собі «дарунок» від минулого досвіду спільного ідейно-політичного конструювання.

Водночас загальновідомо, що порівняння з іншими є одним із головних шляхів пізнання себе. Будь-яке намагання визначитися зсередини будуть недостатньо повними без відповідного корегування ззовні. Причому для визначення усіх деталей власної унікальної ідентичності, слід обирати найбільш наближені до себе об'єкти з найменш виразною відмінністю. Тому проблему державної ідентичності України у поточних реаліях треба розглядати не лише крізь призму геополітичних, цивілізаційних, економічних проблем та інтересів, а також у порівнянні з іншими країнами пострадянського простору [200, с. 147].

На думку І. Соломадіна, наслідком тоталітарної епохи, помітним у значної частини громадян України й у інших народів колишнього СРСР, є так звана поверхова символічна ідентифікація – комплекс значень, який забезпечував легітимність системи загалом та інтегрував Радянський Союз у цілому [510].

Причому ця символічна ідентифікація не була винаходом радянської системи, а була органічним продовженням історіософської концепції російської державності і місії російського народу. Базові цінності та уявлення радянської людини мають надзвичайну стійкість, і хоча шар «зовнішніх», оперативних механізмів взаємодії і засобів орієнтації змінився, але фундаментальні структури базової соціальної особистості і, відповідно, форми соціальної організації залишаються по суті «радянськими» [128, с. 8].

Приневолення, спрощення, обмеження різноманітності запитів щодо якості життя чи інформаційних інтересів трансформуються в усвідомлення себе «жертвою» історії, ворожих сил, чужих інтриг, визначальних для масового сприйняття подій. Звідси – стійкість функціональної ролі «ворога», «чужого». Чим гірше сьогодні життя, тим потужніший героїчно-аскетичний міф великого минулого, символічних досягнень супердержави – космос, колонізація, наголошування її високих досягнень (реальних або фантомних) –

соборності, духовності, самовідданості, общинності.

Як зауважує І. Соломадін, «негативна ідентифікація» породжує свого «двійника»: замість міфів про всесвітню могутність – міфи пригнобленої нації. Таке явище протиставлення дзеркальних двійників, що унеможливають взаєморозуміння, В. Махлін назвав «альтернативним монологізмом». Саме ці риси «альтернативного монолізму» характерні для згаданих вище типів свідомості, названих М. Рябчуком «колоніальним» та «постколоніальним» [510].

У випадку з Україною ситуація ускладнюється ще більше, оскільки в історичному плані український етнос належить до числа травмованих і потребує відповідних компенсаторних механізмів відновлення історичної справедливості. Проте, на думку Л. Нагорної, кількість втрат на цьому шляху виявляється незрівняною з очікуваними здобутками. Бо механізми історичної пам'яті виразно налаштовуються на «віктимізацію свідомості», що створює похмурий суспільний фон і паралізує енергію творення. Україна постає у вигляді постійної жертви підступних «воріженьків», справжні й уявні травми роз'ятрюються, суспільство привчається до мислення в бінарних, конфронтаційних категоріях [367, с. 50].

Більш того, «віктимізована свідомість» породжує спокусу продовжити пошук зовнішніх негативних чинників, що гальмують процеси розвитку держави, і діяльність «воріженьків» видаватиметься за головну й чи не єдину причину будь-яких негараздів і невдач будь-то у культурній, соціально-економічній чи політичній сфері.

Саме на необхідності конструктивного усвідомлення нинішньої культурної, соціальної, політичної ідентичності України як посттоталітарної за своєю суттю наголошує й О. Гомілко. На її думку, весь процес самоідентифікації в сучасній Україні є фальсифікованим, якщо ігнорує значення тоталітарного минулого і тоталітарної спадщини в нашому житті. «Лише конструктивна рефлексія щодо тоталітаризму, яка набуває форми посттоталітарного дискурсу, може подолати цю ваду сьогоденної

ідентичності ... Суть посттоталітарного дискурсу не зводиться до осуду та розправи. Її визначає рефлексія над власним тоталітарним досвідом, який сприймається не як мертва дійсність, а як можлива та актуальна загроза сьогоdnішньому дню ... Визначення ідентичності невід'ємно пов'язане з процесом емансипації мислення», – підкреслює О. Гомілко [122].

Отже, вкрай необхідним у процесі формування модерної української державної ідентичності є вирішення складної проблеми подолання тоталітарного минулого, уникнувши при цьому рецидивів вад попереднього політичного досвіду, а саме: тенденційності, одноманітності суджень, вірності певній офіційній думці тощо. «Загроза людському мисленню чатує не лише у вигляді тоталітарних привидів ... Відсутність рефлексії над фундаментальними основами нашого минулого спрощує не лише бачення самих себе, але й існуючий погляд на нас „з боку”» [122]. Тож у цьому сенсі ми виходимо вже на рівень формування державної ідентичності, яка включає в себе не лише самоідентифікацію, а й оцінку держави з боку інших суб'єктів історичного процесу.

Деякі дослідники звертають увагу і на наявні цивілізаційні відмінності. Так, Ю. Павленко закликає уникати ілюзій щодо принципової ідентичності нашого ідейно-ціннісно-мотиваційного підґрунтя базовим засадам Західної цивілізації, оскільки Україна у своїй більшості належить до Східнослов'янсько-Православної цивілізації Макрохристиянського світу [405, с. 54].

Не менш суттєво вплинув на уявлення про поділ Європи реальний політичний, ідеологічний, військовий, психологічний кордон, що існував протягом життя кількох останніх поколінь і який самою наочністю своєю провокував спроби концептуалізації «двох світів» як двох чужих цивілізацій. Як вказує О. Толочко, залізна завіса відійшла в минуле, але залишила по собі відчуття упослідженості Східної Європи [555].

Отже, зазначені відмінності мають і морально-релігійне, й історичне підґрунтя, і певним чином впливають на політичне сьогодення. С. Кримський

підкреслює, що нав'язані Заходом форми парламентаризму, при збереженні незахідними країнами традиційних соціальних відносин та орієнтацій, не можуть бути цими країнами адекватно сприйняті. Ці суспільства не пройшли школи Ренесансу, Реформації та Просвітництва, не розробили західного ідеалу громадянина-власника – раціоналіста, індивідуаліста і прагматика. У сутності вони мають з аналогічними західними інститутами лише зовнішню, формальну схожість. Західна форма наповнюється принципово іншим змістом, що особливо виразно спостерігається на прикладах пострадянських держав [611, с. 13].

Погоджуючись із основним змістом наведеної думки, водночас зауважимо, що на відміну від решти пострадянських країн Україна має суттєву перевагу. Цілком слушно з цього приводу висловився Я. Грицак, який вказує на українське козацтво як центральний символ української ідентичності. У свою чергу А. Стріляний зауважив, що можна написати історію Росії без жодної згадки про козаків, але історію України не можна собі без них уявити [126, с. 288].

У конкретних релігійно-культурних і політичних умовах, що склалися в українських землях у XVII ст., саме суміш козацької військової структури зі зреформованим православ'ям слугувала підставою формування української ідентичності. А її символом і опорою після повстання Богдана Хмельницького стала автономна козацька держава, яка у своїх головних державотворчих принципах вже наближалася до провідних європейських зразків.

Як вказує Я. Грицак, проголошений ідеал козацької держави – «Україна без пана, жида і єзуїта» – є відображенням європейської моделі монокультурної держави, моделі, початок якій дала Реконкіста і яка утвердилася під час релігійних воєн XVII ст. в Європі [126, с. 190].

Звісно, наша країна, як і інші колишні частини російської і радянської імперій, успадкувала від них чимало вад, але, як бачимо, вона має і суттєві відмінності, що можна і треба перетворити на переваги. Проте цей процес

дуже непростий і, як вже стало зрозуміло протягом останньої чверті століття, тривалий.

Історична складність долі, як і певна невизначеність вибору моделі розвитку України, чималою мірою полягає у тому, що Україна належить, за твердженням американського політолога С. Гантінгтона, до так званої «зони міжцивілізаційних збуджень» [297, с. 6]. Перебування на стику цивілізацій не могло не вплинути як на генезис української нації, так і на розвиток традицій державотворення, і цей вплив не можна недооцінювати.

Ректор Українського Вільного Університету В. Янів писав: «Ми, належачи в основному до Європи, надто віддалилися від неї, щоб викресати в собі досить волі, необхідної для збудування власної держави, але не наблизилися настільки до Азії, щоб дати вести себе власному деспотові. Духовна межовість виявляється таким чином недержавотворчим чинником» [643, с. 205].

Можна погодитися, що саме зазначена двоїстість відіграла свою негативну роль у процесах державотворення, коли природне прагнення народу до створення власної держави увійшло в суперечність із не меншим за силою прагненням рівноправ'я. У підсумку ж, за іронією долі, відмовившись підкорятися власному національному правителю, довелося йти під руку тих чи інших іноземних володарів.

Отже, перед Україною на шляху кристалізації власної державної ідентичності стоїть подвійно складне завдання. Наявну неоднорідність ідейно-політичної самоідентифікації регіонів країни, яку констатують українські дослідники, доповнюють міжцивілізаційні зіткнення, що впливають на неї як зсередини, так і ззовні.

З цього приводу С. Гантінгтон зауважує: щоб розірвана країна могла визначити наново свою цивілізаційну ідентичність, має бути виконано як мінімум три умови. По-перше, політична та економічна еліта країни повинна з ентузіазмом сприймати і підтримувати цю зміну. По-друге, суспільство повинне принаймні мовчки погоджуватися з перевизначенням ідентичності.

По-третє, переважаючі елементи в цивілізації, до якої приходять (у більшості випадків це Захід), повинні принаймні бажати новонаверненого [107, с. 167].

Зрозуміло, що процес перевизначення ідентичності є тривалим, переривистим і вельми хворобливим у політичному, соціальному, інституційному і культурному вимірах. На жаль, українській політиці протягом тривалого часу явно бракувало системного бачення місця України в сучасному глобалізованому світі, усвідомлення пріоритетних національних інтересів і зовнішніх орієнтацій. Очевидно, що без вироблення інтегральної системи базових цінностей і основоположних принципів, здатних зцементувати соціум, Україна й надалі буде приречена на орієнтаційну роздвоєність, конфронтаційність, кризу ідеалів.

Як писав М. Козловець: «Україні в силу достатньої географічної, історичної, ціннісно-ментальної і навіть частково конфесійної наближеності її народу ... до центральноєвропейського варіанта Західної цивілізації, важко вирішити, в якій мірі вона причетна до останнього, а в якій до Східно-європейсько-Євразійського, а в останні століття – до російсько-радянсько-пострадянського світу» [297, с. 7].

Трагічні події останніх років схиляють до однозначного рішення на користь західного вектору розвитку. Т. Журженко зазначає: «Українська ідентичність, яка тривалий час асоціювалася з етнічністю, мовою та історичною пам'яттю, зробилася раптом територіальною та політичною, а відтак інклюзивною ... Для російськомовного міського середнього класу, як і для представників малого й середнього бізнесу та інтелектуальних еліт на Сході, антидемократичні тенденції сьогоденної Росії, її самоізоляція та дедалі більша ворожість до Заходу полегшили самоідентифікацію з потенційно європейською Україною» [480, с. 125].

Водночас на шляху до відповідної державної самоідентифікації нашої країни слід зберігати пильність, щоб разом із «водою імперсько-тоталітарного минулого» не вихлюпнути «дитину власної культурної і духовної спадщини». Замість втягування у процес «переварювання» сильною

й активною сьогодні культурою Заходу Україна має відновити свою траєкторію розвитку як самодостатньої соціокультурної системи.

Спроби «скопіювати» привабливі риси іншої цивілізації, як зазначав К. Леві-Стросс, зазвичай, закінчуються хаосом і руйнацією власних структур і традицій. Адже навіть у найкращому разі на свій ґрунт переносяться лише поверхневі, зовнішні досягнення іншої цивілізації, які нежиттєздатні без тієї культурної, філософської і релігійної основи, на якій вони зросли. «Україна, справді вірна європейській природі своєї культури, ніколи не буде ані «Малоросією», ані «Великою Україною» на кшталт «Великої Росії» чи «Великої Сербії». Вона отримає, нарешті, історичний шанс бути «Малою Європою», – наголошує О. Пахльовська [297, с. 8].

Віддаючи належне визнанню відомою письменницею європейськості України, треба зазначити, що бути Малою Європою можливо, або навіть безумовно ліпше ніж Малоросією, але чи не краще стати нарешті Україною? Сучасна світова історія має достатньо прикладів, коли країни модернізувалися шляхом запозичення західного досвіду політико-економічного менеджменту з урахуванням власних традицій.

У кожному разі, пише Ю. Павленко, коли ми маємо справу зі справжнім підйомом економіки і всієї соціокультурної системи тієї чи іншої країни, спостерігаємо не механічне перенесення готових, вироблених на Заході, форм і рекомендацій, а творчий процес вибіркової адаптації іноземних досягнень до власних ціннісно-ментально-мотиваційних національно-цивілізаційних основ. Успіх можливий лише за наявності свідомої опори на власне соціокультурне підґрунтя [405, с. 52].

У свою чергу О. Гнатюк зауважує, що нації, котрі перебувають у пошуках нової політичної та культурної ідентичності, по суті, не мусять вибирати між «Сциллою вітчизняної відсталості і Харибдою космополітичного прогресу», бо можливість співіснування старого з новим виявляється незрівнянно більшою, ніж ще донедавна можна було собі уявити [118, с. 46]. Пам'ятаючи відомий євангельський вислів «Немає пророка у

батьківщині своїй», слід нарешті почати прислухатися не до сторонніх осіб, а до своїх близьких, тим більше, що нерідко вони висловлюють не лише розумні, але навіть вічні думки. Такі, як наприклад, порада Т. Шевченка: «І чужому научайтесь й свого не цурайтесь». Отже, процес державної самоідентифікації потребує визнання та утвердження у суспільній свідомості власної суб'єктності. Постколоніальність, почуття меншовартості, інші подібні терміни значною мірою штучно вигадані і нав'язані, ніж дійсні. На нашу думку, визнання України колонією, яке має на меті виправдати її вікове прагнення до незалежності, насправді більше завдає шкоди, ніж дає користі.

Формувати успішну модель державної ідентичності слід на прикладах досягнень і звершень, а не на перманентному згадуванні поразок, образ і гноблення. Звісно, треба пам'ятати і гіркі сторінки історії, в першу чергу, як застереження і як шану величезним жертвам і втратам, яких зазнала наша країна. Проте раз і назавжди позбутися і постколоніального синдрому, і почуття меншовартості можна, визнавши Україну повноправним суб'єктом державотворення за часів і Російської імперії, і Радянського Союзу. Вивчення і активне пропагування участі українців у державотворенні дасть змогу суттєво нівелювати навіть деякі усталені міфологеми і наповнити їх новим, цілком позитивним для української державної ідентичності змістом [200, с. 148].

Зокрема, Е. Кінан, С. Плохій і З. Когут вказують, що українські інтелектуали, яких Петро I масово залучив до розбудови вестернізованої імперії, добре обізнані з тогочасними націоналізованими європейськими історіями, витворили концепт «Малої Русі» і «Великої», з огляду на поширений у добу гуманізму концепт «Малої Греції» як історичного ядра та «Великої Греції» як територій широкої середземноморської колонізації [480, с. 120].

Проте, згодом імперські амбіції разом зі свідомо культивованим історичним невіглаством призвели до того, що і в суспільній свідомості, і в науці «мала» перетворилася на «молодшу», а «велика» – на «старшу» з

відповідними родинно-психологічними стереотипами. Як зауважує М. Рябчук, Велика Русь стала центральною частиною імперії, Мала Русь – її провінційним «малоросійським» додатком, «недо-Росією» [480, с. 122].

Отже, слід наголосити, що саме усвідомлення державотворчого потенціалу України та українського народу, який вже було реалізовано в історії, а не «віктимізована свідомість» має лягти в основу формування модерної української державної ідентичності. Інакше наші опоненти не тільки продовжуватимуть перекручувати минуле задля приниження історичної ролі України, але і вдаватимуться до ревізії спільної історії задля задоволення власних амбіцій.

Одним із інструментів самоідентифікації є визначення «Іншого», з яким відбувається порівняння і вибір цього «Іншого», як правило, обмежується тими об'єктами, що мають найбільшу первісну схожість і є найбільш значущими для суб'єкта самоідентифікації. Як зазначає О. Гнатюк, місце «Іншого» в європейському дискурсі ідентичності часто посідає Росія, яку різними способами вилучають з царини «європейськості». Для Росії саме Європа була тим найважливішим «Іншим», щодо якого вона самоідентифікувалася [118, с. 79].

З розпадом Радянського Союзу відбулася актуалізація державного самовизначення, і для України в її прагненні до Європи вирішального значення набуває визначення «Іншого», на роль якого за історичними і політичними обставинами найбільше підходить саме Росія. Дискусія навколо пошуку відмінностей навіть знайшла певне відображення у промовистій назві відомого твору «Україна – не Росія». Останнім часом дискусія про російську ідентичність відчутно пожвавилася, і неабиякої ваги набула проблема ставлення до Заходу та модерності, знову трактована як внутрішньоросійська проблема [118, с. 79].

В умовах становлення самостійних і суверенних держав, принаймні на європейській частині колишнього СРСР, одним із чинників державної самоідентифікації стало саме ставлення до євроатлантичної інтеграції,

характер і спрямування взаємовідносин та співпраці з ЄС тощо. У дискурсі ідентичності саме культурно-релігійна і мовна схожість, спільні історичні корені народів використовується у політичних спекуляціях, які багато у чому спираються на ідейно-політичну й історіософську спадщину суспільно-політичної думки російського зарубіжжя, яка поряд з іншим активно пропагує міфологему унікального історичного досвіду перебування «між Сходом і Заходом», що несе у собі значну потенційну загрозу ефективній державній самоідентифікації України.

«Унікальність звичайно означає або геніальність, або каліцтво, але в будь-якому разі ненормальність і неприродність ... В тій частині світу, де розташована Україна, треба посідати чітке місце, аби бути «видимим» для решти світу. «Між Європою і Азією» насправді означає «ніде», поза будь-якими орієнтирами, по суті, означає «не бути», – наголошує О. Толочко [555, с. 26].

Підсумовуючи, мусимо наголосити, що проблема визначення чіткого місця України у світі, незважаючи на її безумовну складність, цілком вирішувана, оскільки ідентичність виступає не як даність, а як багаторівнева динамічна структура, що піддається конструюванню у процесі взаємодії суб'єктів. Проблема ідентичності гостро актуалізується у часи трансформацій, народження та формування нових соціальних і політичних конфігурацій. На цьому етапі відбувається переоцінка цінностей, визначення нових орієнтирів і пріоритетів. Ключову роль у цьому процесі відіграє попередній досвід, який визначає рівень толерантності у відношенні до «Іншого», що виступає як відправна точка визначення змісту своєї ідентичності. Але цей досвід треба звільнити від впливу міфологізованої картини світу, яка століттями відтворювала і ретранслявала цінності етатизму, конфронтації, ізоляціонізму, автаркії, утримуючи тим самим штучну єдність імперського Левіафана. Вхідження України у відкритий світ значною мірою залежатиме від ефективності державної самоідентифікації, що відповідає модерним цінностям та адекватна викликам сьогодення.

Висновки до першого розділу

Однією з ключових ознак розвитку сучасної гуманітаристики є зростаючий інтерес до всебічного осмислення феномену ідентичності. Як складова політичного процесу, що відбувається у мінливому світі людства, поняття ідентичності змінює своє змістовне наповнення відповідно до розвитку соціальної теорії, але не втрачає свого значення як чинник соціально-політичного розвитку.

У політичній науці сформувалася низка підходів до розуміння сутності ідентичності. У рамках психоаналітичної традиції, зміст і сутність явища «ідентичність» пов'язується з необхідністю самовизначення. У центрі уваги прихильників соціологічного підходу знаходяться особливості формування ідентичності великих соціоісторичних і соціоетнічних спільнот – етносів, націй, страт в контексті теорій «політичної нації», «винайдення традицій» і формування, так званих, «уявних» спільнот. Макрополітичний підхід, в першу чергу, орієнтований на аналіз процесів формування геополітичних і цивілізаційних особливостей самоідентифікації держави як суб'єкта світової політики.

Проблема наукового осмислення ідентичності значно актуалізувалася на пострадянському просторі у зв'язку із процесами кардинальної економічної і соціально-політичної трансформації. Результатом активної роботи вітчизняних дослідників є вивчення різних аспектів феномену ідентичності, підходів до визначення основних понять з урахуванням специфіки державотворчих, етнічних і культурних традицій. Визначення поняття «національна ідентичність», яке в європейському політичному дискурсі є досить повним, в українських реаліях, з огляду на особливості семантики української мови та історико-політичну традицію, набуває внутрішньої конфліктності. Натомість, запровадження терміну «українська державна ідентичність» нівелюватиме історико-семантичну двозначність термінологічних орієнтирів ідентифікації і забезпечить узгодження

органічного вітчизняного розуміння феномену ідентичності з європейським теоретичним контекстом.

Важливим компонентом формування модерної державної ідентичності є виявлення і впровадження у суспільну свідомість відповідних політичних цінностей. Джерелом необхідного теоретичного матеріалу щодо визначення змісту політичних цінностей, реального наповнення поняття державної ідентичності і попередження можливих ексцесів хибної самоідентифікації є детальне вивчення політичної думки.

Джерельну базу дослідження становлять праці вчених і політичних діячів російського зарубіжжя, матеріали і публікації емігрантських друкованих і періодичних видань, опубліковані документи, що містяться в збірниках матеріалів з політичної історії російської післяреволюційної еміграції, мемуарна література, а також епістолярна спадщина мислителів російського зарубіжжя. Поряд з тим використовувалися і наукові праці, підготовлені вітчизняними і зарубіжними дослідниками на основі архівних даних, та фонди деяких Інтернет-ресурсів.

Соціально-політичні трансформації і цивілізаційні зсуви, на тлі яких відбувалися дослідження російського зарубіжжя, а також багатоманітність громадянського статусу, ідеологічних і світоглядних позицій дослідників, зумовлює доцільність поділу масиву досліджень на шість самостійних груп: дослідницькі і полемічні роботи мислителів післяреволюційної еміграції; праці вчених наступних хвиль еміграції; дослідження зарубіжних авторів; роботи вчених радянської наукової школи; праці вітчизняних і російських дослідників пострадянського періоду; роботи сучасних російських послідовників ідейно-політичних течій російського зарубіжжя.

Політологічні дослідження творчої спадщини післяреволюційної еміграції за кількістю значно поступаються працям філософського, історичного і правознавчого спрямування. Відсутні й узагальнюючі праці, у яких політична думка російського зарубіжжя висвітлюється як єдиний ідейно-теоретичний комплекс з урахуванням реального і потенційного

впливу концепцій вчених-емігрантів на процеси самоідентифікації країн пострадянського простору.

У політичному дискурсі державної ідентичності відображаються орієнтири і реперні точки державної самоідентифікації, які пов'язані з ідейно-теоретичними і культурними традиціями. У російській суспільно-політичній думці, що демонструє виразну наступність і відданість певним схемам, ідеологічним і історіософським конструкціям, превалюють: ідея месіанського покликання Росії й російського народу, східний ізоляціонізм, антизахідництво, автаркія, етатизм. У новітніх інтерпретаціях імперської міфології питання державної самоідентифікації України вирішується саме у площині однозначного вибору: або вона долучається до європейських традицій державотворення, або стає об'єктом неоімперського конфронтаційного геополітичного проекту.

До зовнішнього негативного впливу додається і особливий внутрішньоукраїнський дискурс ідентичності: метафора «двох Україн», застосування схем «метрополії – колонії», дихотомій «імперія – колонія», ідеї народу-жертви, що разом із сучасними проблемами державотворення формує в суспільній свідомості викривлену картину минулого української нації, її місця і ролі у розбудові тих держав, до складу яких вона входила. Процес державної самоідентифікації потребує визнання та утвердження у суспільній свідомості власної суб'єктності. «Постколоніальність», «почуття меншовартості», інші подібні терміни значною мірою штучно вигадані й нав'язані, ніж дійсні. Визнання України колонією, яке має на меті виправдати її вікове прагнення до незалежності, насправді більше завдає шкоди, ніж дає користі.

Перед Україною на шляху кристалізації власної державної ідентичності стоїть подвійно складне завдання. Наявну неоднорідність ідейно-політичної самоідентифікації регіонів країни, доповнюють міжцивілізаційні зіткнення, що впливають на неї як зсередини, так і ззовні. Інтегральна системи базових цінностей здатних зцементувати соціум, усвідомлення державотворчого

потенціалу України та українського народу, а не «віктимізована свідомість», мають закласти основи формування модерної української державної ідентичності. Інакше опоненти продовжуватимуть «перекручувати» минуле, принижувати історичну роль України, надалі вдаватимуться до ревізії спільної історії з метою задоволення власних геополітичних амбіцій.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ІДЕОЛОГІЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ РОСІЙСЬКОГО ЗАРУБІЖЖЯ

2.1. Інституціоналізація російського зарубіжжя 1920–30-х рр. й ідейно-політичні відмінності російської та української післяреволюційної еміграції

У сучасних дослідженнях термін «російська еміграція» використовується для визначення усіх вихідців з Росії незалежно від їхньої етнічної належності. У першу чергу це пояснюється тим, що більшість країн, які приймали переселенців, враховували лише країну походження емігрантів. Як вказує В. Трощинський, згідно з нормами, виробленими Лігою Націй щодо політичних емігрантів з колишньої Російської імперії, українці не розглядалися як окрема категорія політичних емігрантів і зараховувалися до «колишніх російських підданих, які не набули нового громадянства» [562, с. 228].

Отже, у даному контексті до поняття «росіяни» входять одразу кілька груп: етнічні росіяни; корінні народи, які разом зі своїми етнічними територіями входили до складу Російської імперії; представники інших народів і їхні нащадки, які у різні часи опинилися на території Російської імперії та інтегрувалися в її населення. Саме у цьому сенсі термін «російська еміграція» фігурує як в офіційних документах, так і в емігрантських джерелах у західній і здебільшого у сучасній історіографії [383, с. 23–24]. Аналогічним чином склалася практика застосування терміна «біла еміграція», щодо емігрантів, які не визнавали радянську владу, незалежно від ступеня їхньої підтримки власне «білої ідеї». До «білих» відносили усіх, хто виїхав з країни після 7 листопада 1917 р., залишився за кордоном і був потім позбавлений радянського громадянства [627, с. 3].

Надзвичайно широкими були як географія напрямів еміграції, так і

перелік країн розселення. Російська еміграція була в усіх державах, що межували з Росією – як у Європі, так і в країнах Близького і Далекого Сходу. Проте спостерігалася певна нерівнозначність напрямів і країн переселення. Спочатку найбільше російських емігрантів осіли в Німеччині. За даними німецького дослідника Х.-Е. Фолькманна, загальна кількість російських емігрантів у Німеччині у 1922–1923 рр., становила близько 600 тис. осіб [678, с. 5].

У свою чергу для багатьох українських політичних емігрантів центром скупчення стала Польща. І навпаки російські емігранти там, як правило, надовго не затримувалися. Що до українців, які свого часу воювали у білих арміях і чимала частка яких потрапила за кордон із залишками військ барона Врангеля та інших військових частин, вони, за словами В. Трощинського, до української політичної еміграції не належали [562, с. 17].

Німеччина вабила російських емігрантів передусім відносно низькою вартістю життя і можливістю відкривати свої друковані органи. Але, вже невдовзі наростання кризових явищ в економіці та зміцнення позицій нацистів змусили багатьох російських емігрантів виїхати з Німеччини і в 1930 р. російська громада скорочується до 90 тис. осіб [450, с. 6].

Відносно сприятливіший клімат на той час зберігався у Франції, де і суспільство, і держава досить ліберально ставилися до емігрантів. У результаті Париж стає своєрідною столицею, в якій був представлений увесь політичний, соціальний і творчий спектр російської еміграції [174, с. 186].

Особливим районом розселення біженців був Китай, куди емігрували залишки армій адмірала О. Колчака, генерала В. Каппеля, отамана Г. Семенова та ін. Їх адаптація до закордонного життя відбувалася у дещо інших умовах. На той час у Маньчжурії постійно проживав 200-тисячний масив російського населення, яке було пов'язане з експлуатацією Китайсько-Східної залізниці (КСЗ). Новоприбулі емігранти разом з цим, хоча і російським, але водночас, можна сказати, місцевим населенням і склали далекосхідну частину російської еміграції, центром якої спочатку був Харбін,

а потім – Шанхай.

Остання, найбільша група російських емігрантів, які одночасно покинули країну, прибула до Константинополя у листопаді 1920 р. з Криму. У ті дні приблизно на 130 різних військових, пасажирських і вантажних кораблях Росію покинули близько 150 тис. військових і цивільних осіб [369, с. 90]. Військову частину біженців становили залишки армії барона Врангеля.

Слід зауважити, що для визначення загальної чисельності населення, яке опинилося за кордоном після соціально-політичних катаклізмів російських революцій і Громадянської війни, недостатньо лише підрахувати тих, що виїхали. Не останню роль у формуванні російської післяреволюційної еміграції відіграли й процеси перекроювання політичної карти Європи, що відбувалися внаслідок розпаду одразу трьох імперій: Російської, Османської, Австро-Угорської. Відомий вчений-емігрант П. Ковалевський у своєму дослідженні звертає увагу, що понад 8 млн. постійного російського населення опинилося за кордоном, на територіях, які були включені до складу Чехословаччини, Румунії, Польщі, Фінляндії і прибалтійських країн. Отже, підкреслює він, з урахуванням дореволюційних емігрантів до США, Канади і Західної Європи, усього за межами Радянської Росії опинилося майже 10 млн росіян [294, с. 12–13].

Особливо заплутаною була ситуація на Далекому Сході, оскільки після встановлення 31 травня 1924 р. дипломатичних відносин між Китайською республікою та СРСР була підписана угода про паритетне управління КСЗ. Згідно з цією угодою у жовтні 1924 р. на КСЗ прийшла радянська адміністрація, а її працівникам було запропоновано прийняти радянське громадянство [318].

Згодом ті емігранти, які отримали радянські паспорти, починають повертатися на батьківщину. У 1933 р., з початком переговорів про продаж Китайсько-Східної залізниці, коли стало зрозуміло, що радянська присутність у Маньчжурії ось-ось закінчиться, розпочався зворотний процес переходу із радянського громадянства в емігрантський стан [318]. Менш

заплутана, але також непевна, статистика російської еміграції і в Європі. Так, за даними дослідження Міжнародного бюро праці російських біженців у європейських країнах у 1923 р. налічувалося близько 1 млн. осіб. А Х. фон Рідша наводить дані про 2 935 000 російських емігрантів в Європі вже у 1921 р. [482, с. 163]. Власну статистичну оцінку ситуації проводила і радянська влада. Зокрема, на X з'їзді РКП(б) 9 березня 1921 р. було оголошено про два мільйони російських емігрантів, розсіяних по світу [627, с. 3].

Розкол, що стався в політико-правовій свідомості суспільства під час революції і Громадянської війни, зумовив надзвичайно широкий соціальний склад післяреволюційної еміграції [174, с. 186]. Масштабний соціально-політичний конфлікт підірвав культурно-цивілізаційну основу соціальної системи країни і виштовхнув за кордон значну частину російської інтелігенції, яка становила майже половину загальної кількості емігрантів [622, с. 162–163]. Як зазначав Ф. Степун: «Небувало жорстокий характер більшовицької диктатури викинув в еміграцію не лише старорежимну Росію, а й увесь верхній шар російської інтелігенції» [528, с. 15]. Зазначені особливості зумовили провідну роль інтелігенції і визначили головний вектор розвитку післяреволюційної еміграції, спрямований на збереження і розвиток саме тих параметрів культури, за якими суспільство вступило у конфлікт із тоталітарним режимом [203, с. 50–51].

У перші пореволюційні роки зберігалася певна невизначеність у статусі російських біженців, оскільки позиція радянської влади була юридично визначена лише 15 грудня 1921 р. Декретом ВЦВК і Раднаркому «Про позбавлення прав громадянства деяких категорій осіб, що перебувають за кордоном». Згідно з цим Декретом прав громадянства позбавлялися: особи, які мешкали за кордоном безперервно більше п'яти років і які не отримали від радянського уряду закордонних паспортів або відповідних посвідчень до 1 червня 1922 р.; особи, які виїхали з Росії після 7 листопада 1917 р. без дозволу радянської влади; особи, які добровільно служили в арміях, які

воювали проти радянської влади або ті, які брали участь у контрреволюційних організаціях [482, с. 171]. Унаслідок такого широкого трактування умов позбавлення громадянства величезна маса людей втратила змогу законним шляхом і без серйозних наслідків для особистої безпеки повернутися на батьківщину.

Після оприлюднення вказаного Декрету радянського уряду Ліга Націй відмовляється від попередньої політики, спрямованої на повернення російських біженців, і вирішує розселяти емігрантів як осіб без підданства. З 1924 р. їм починають видавати так звані нансенівські паспорти, які дістали свою назву за прізвищем Верховного комісара Ліги Націй зі справ біженців Ф. Нансена. Проте наявність такого документа не покращувала в цілому жалюгідного соціального стану емігрантів. Навіть у відносно сприятливій для біженців, принаймні на перших порах, Німеччині вони не могли отримати громадянства, відповідних прав і соціально-політичних гарантій [678, с. 31].

Лише в 1933 р. Ліга Націй прийняла «Конвенцію про юридичний статус російських і вірменських біженців». Однак унаслідок внутрішніх проблем країн перебування і цілеспрямованої протидії СРСР Конвенція до Другої світової війни так і не була ратифікована [369, с. 120].

Проте й самі російські емігранти добре розуміли, що складні питання, пов'язані з адаптацією біженців у новій країні, не можна вирішити одними зусиллями офіційних органів, тому активно займалися самоорганізацією.

Процеси інституціоналізації російської еміграції відбувалися одночасно за декількома напрямками. Зрозуміло, що першочерговим завданням організаційного оформлення була соціально-економічна адаптація російської еміграції. Перші, неполітичні організації, які мали на меті надання правової і соціальної допомоги російським громадянам, – Російське Товариство Червоного Хреста і Всеросійський земський союз – починають свою діяльність ще в 1919–1920 рр. у Константинополі. На початку своєї закордонної діяльності Головне управління Російського Червоного Хреста

мало значні кошти і змогло налагодити роботу з організації допомоги емігрантам у створених у 22 країнах комітетах і управліннях.

Між 1921 і 1925 рр. Головне управління мало в цих країнах 12 лікарень, 4 табори, 55 амбулаторій, 6 санаторіїв, 23 гуртожитки, 26 їдалень, 35 майстерень тощо. Особливо широко була поставлена робота у Сербії, Румунії, Болгарії, Польщі та Франції, де проживали великі групи російських біженців [291, с. 45]. У лютому 1921 р. в Парижі створюється специфічна російська емігрантська організація – Російський земсько-міський комітет допомоги російським громадянам за кордоном – «Земгор». Одночасно організації «Земгору» було створено в країнах з найбільшим розселенням російських емігрантів – Чехословаччині, Німеччині, Болгарії, Польщі, Греції, Югославії, а дещо пізніше – і в Китаї [482, с. 178].

Створення комітету підтримав французький уряд, що допомогло добитися відмови від репатріації російських біженців до Росії. «Земгор» активно сприяв переселенню великої кількості емігрантів з Константинополя до Сербії, Болгарії, Чехословаччини. Ці країни були готові прийняти їх, а крім того, вихідцям з Росії було відносно легше там адаптуватися з урахуванням їхньої культурної і мовної близькості з місцевим населенням і у цілому прихильного ставлення до біженців з боку влади [174, с. 187].

Другим напрямом інституціоналізації російського зарубіжжя стало відновлення діяльності дореволюційних політичних партій, а по закінченні Громадянської війни і остаточної поразки збройних антибільшовицьких сил емігранти починають пошук нових форм політичного життя. В еміграції настає період активної організаційної роботи і пошуку політичних партнерів. З метою визначення напрямів подальшої роботи в січні 1921 р. у Парижі під керівництвом правих есерів і лівих кадетів відбувся з'їзд колишніх членів «Установчих зборів». Проте традиційні розбіжності їм подолати так і не вдалося.

У червні того ж року було проведено з'їзд «Національного об'єднання», організований правими кадетами, соціалістами і безпартійними

центристами. Аби уникнути можливих розбіжностей, питання про республіку і монархію вивели за дужки. З'їзд «на широкий антибільшовицькій платформі» створив «Національний комітет» з 74 осіб на чолі з останнім обер-прокурором Святішого Синоду А. Карташовим. А в травні – червні 1921 р. у місті Рейхенгалль відбувся з'їзд монархістів, на якому було створено Вищу Монархічну Раду під головуванням М. Маркова [202, с. 39].

Проте на заваді ефективній роботі стояла непримиренна позиція опонентів. Аналізуючи загальну політичну ситуацію в середовищі російської еміграції, П. Струве зазначав: «...З одного боку стоять доктринери-монархісти, що іменують себе легітимістами, які стоять за реставрацію ... на другому кінці стоять доктринери-республіканці, які бачать необхідність встановлення в Росії республіканського ладу; ця група поділяється у свою чергу на дві: буржуазну з П. Мілюковим на чолі й соціалістичну на чолі з О. Керенським». Себе П. Струве зараховував до «величезної маси центру», який становили помірковані люди, що могли бути за монархію або за республіку, але всі вони патріоти, які не обмежені вузькою політичною доктриною [369, с. 170].

Ситуацію могло покращити вироблення спільної для усієї еміграції, надпартійної ідеї, яка мала б об'єднати усі патріотичні сили еміграції. Саме таку думку П. Струве намагався донести до делегатів російського зарубіжного з'їзду, що проходив 4–11 квітня 1926 р. у Парижі. З'їзд увійшов в історію російської післяреволюційної еміграції як масштабна спроба об'єднання і вироблення загальної політичної платформи. Усього у роботі з'їзду взяли участь близько 450 представників від 200 російських організацій з 26 країн [193, с. 21].

Завданням з'їзду П. Струве визначав проголошення ідей і згуртування еміграції навколо тих людей, які ці ідеї впроваджуватимуть і уособлюватимуть. На його думку, головна ідея еміграції – непримиренна боротьба з більшовиками, а людина, яка уособлює її і здатна об'єднати зарубіжжя, – великий князь Микола Миколайович. «З'їзд, – наголошував

П. Струве, – має дати картину об'єднання навколо Вождя і відігнати примару “реставраторства”» [544].

Виходячи з таких настроїв, серед головних завдань з'їзду було визначення і чітке оформлення цілей і завдань політичної діяльності еміграції. Делегати з'їзду рішуче відхрещувалися від звинувачень у корисливості та приватному егоїзмі. Вони наголошували, що зарубіжна Росія відмітає будь-які помисли про майнові вигоди, про зведення особистих рахунків, будь-які мстиві почуття: «Набуття Батьківщини, а ... не повернення майна – мета наших прагнень» [548].

І хоча за своїми практичними результатами з'їзд не мав важливого значення, він продемонстрував рівень самосвідомості еміграції і визначив виникнення особливого політично-культурного феномена. «Зарубіжна Росія існує, – наголосив у своєму виступі секретар Національного комітету Ю. Семенов, – «Зарубіжна Росія» – є внутрішня єдність усієї організованої російської еміграції. Саме намагання оформити цю внутрішню єдність у дещо зовнішньо формальне і створило те, що має назву «Зарубіжна Росія» [494, с. 3–4].

Щодо організаційних результатів з'їзду слід зазначити, що після нього були створені два об'єднання. Праве крило і члени Вищої монархічної ради створили російське зарубіжне Патріотичне об'єднання, яке видавало журнал «Отечество». Центристське крило, що гуртувалося навколо газети «Возрождение», створило Російське центральне об'єднання. Ці організації підтримували Великого князя Миколу Миколайовича, якого вважали своїм головою. Але після його смерті у 1929 р. їхня діяльність зійшла нанівець [369, с. 217].

Третім потужним напрямом інституціоналізації російського зарубіжжя стало створення різноманітних видань і гуртування навколо них однодумців. Численні друковані видання стали справжнім рупором ідей російської еміграції. Російське зарубіжжя у міжвоєнні роки видавало більше трьох тисяч журналів і газет багатоманітної політичної та ідеологічної спрямованості

[450, с. 7]. Деякі з них, а саме: альманах «Русская жизнь», що видавався в Харбіні під редакцією М. Устрялова і Г. Дикого, та журнал «Смена вех», що видавався в Парижі під редакцією Ю. Ключникова, випускалися лише кілька років [173, с. 110]. Інші продовжували виходити протягом більш тривалого часу: «Путь» під редакцією М. Бердяєва видавався в Парижі з 1925 по 1945 р.; «Рубеж» під редакцією М. Рокотова видавався в Харбіні, а потім у Шанхаї з 1927 по 1946 р. [450, с. 345–346].

Серед найвідоміших можна згадати дві щоденні паризькі газети: ліві «Последние новости» (1920–1940 рр.) під редакцією М. Гольдштейна, а потім П. Мілюкова і правоцентристське «Возрождение» (1925–1940 рр.). Слід зауважити, що деякі видання мали доволі великий тираж. Так, тираж «Последних новостей» сягав 40 тис. примірників [130, с. 84].

У політичному спектрі між цими виданнями перебували всі великі щоденні газети: «Руль» (1920–1931 рр.), «За свободу» (1921–1932 рр.), «Сегодня» (1919–1940 рр.). Лівіше від мілюковського видання – есерівська газета «Дни» О. Керенського (1922–1933 рр., у 1933–1936 рр. тижневик «Свобода»). Ще лівіше розташувалися меншовики, які видавали з 1921 р. заснований Ю. Мартовим «Социалистический вестник», що почергово виходив у Берліні, Парижі і Нью-Йорку до 1963 р. [369, с. 175].

Праві, незважаючи на явну чисельну перевагу і більшу популярність у середовищі еміграції, таких успішних видань не мали. Здебільшого їхні видання або видавалися протягом нетривалого часу, як «Призыв» (1919–1920 рр.), або мали виключно місцеве значення, як «Новое время», що видавався у Белграді (1921 – початок 1930-х рр.) Особливе значення мав пов'язаний з Вищою монархічною радою журнал «Двуглавый орел» (1920–1922 рр., 1926–1931 рр.; Берлін, потім Париж) [369, с. 183].

Серед релігійно-філософських журналів найбільш відомі «Путь» М. Бердяєва (61 номер з 1925 по 1939 р.; тираж 1000–1200 пр.); «Вестник РСХД» (тираж якого в 1939 р. сягнув 5000 пр.) [670, с. 137]. Помітний слід у розвитку релігійно-філософської думки залишив журнал «Новый Град» за

редакцією І. Бунакова, Ф. Степуна і Г. Федотова (14 номерів з 1931 по 1939 р.)

Вагомим напрямом інституціоналізації російської еміграції стало формування мережі російської освіти за кордоном, що відбувалося зусиллями представників академічної науки, які у вигнанні продовжували російські освітні традиції. Вже у перші роки становлення російського зарубіжжя у Чехословаччині широку лекційно-просвітницьку роботу розгорнув Російський народний університет.

Усього у Празі було створено п'ять вищих закладів: Російський юридичний факультет, Педагогічний інститут, Інститут сільськогосподарської кооперації, Вище училище техніків шляхів сполучення, Російський інститут комерційних знань. У Харбіні було створено шість навчальних закладів: Юридичний факультет, Політехнічний інститут, Інститут східних і комерційних наук, Педагогічний інститут, Вища богословська школа, Вища медична школа. У Парижі були створені й успішно функціонували вісім закладів: Російське відділення при Паризькому університеті, Франко-Російський інститут, Російський народний університет, Православний богословський інститут, Російський комерційний інститут, Вищий технічний інститут, Російський політехнічний інститут, Російська консерваторія. Крім того, «Російські академічні групи» були майже в усіх великих столицях. А Паризька і Празька групи мали право присудження вчених ступенів [482, с. 122].

Культурний напрям інституціоналізації російського зарубіжжя представлений творчістю співака Ф. Шаляпіна, композиторів І. Стравінського, С. Рахманінова, С. Прокоф'єва. Міжнародний успіх мав хор донських козаків С. Жарова. Картини художників-емігрантів і сьогодні прикрашають музеї Європи й Америки. Окремо слід згадати «Російський балет» С. Дягілева із зірками світового значення (школи А. Павлової, М. Кшесинської, Д. Баланчина, С. Лифаря). У свій час С. Лифарь стверджував: «Світовий балет усієї першої половини XX ст. є створіння

балетних сил російської еміграції» [292, с. 288]. До речі, балет Дягілева – яскравий вияв етнічної строкатості російської післяреволюційної еміграції. Зокрема, Д. Баланчин – грузин, М. Кшесинська – полька, а С. Лифарь – українець з глибоким козацьким корінням.

Але життя російської еміграції не обмежувалося політичною, культурно-освітньою і видавничою діяльністю. Лише у 1922 р. і практично одночасно з СРСР були вислані сто шістдесят вчених, письменників, поетів [248, с. 3]. А у цілому у вигнанні опинились понад дві тисячі російських вчених-емігрантів. Серед них: філософи М. Бердяєв, С. Булгаков, І. Ільїн, С. Франк, економісти М. Вишняк, С. Прокопович, П. Струве, правознавець М. Алексєєв, історики Г. Вернадський, П. Мілюков, географ П. Савицький, соціолог П. Сорокін, лінгвіст С. Трубецькой, і багато інших. Їхніми інтелектуальними зусиллями російська еміграція зуміла перетворитися в єдиний соціально-культурний організм – російське зарубіжжя, яке зберегло і примножило необхідні для відродження державності і традиційної ідентичності ідейні та культурні основи.

Завдяки їхній творчості у російському зарубіжжі відбувається виразна ідейно-теоретична інституціоналізація. Виникають і розвиваються нові, так звані пореволюційні, політичні рухи, що не завжди мали чітке організаційне оформлення, але спиралися на оригінальні й детально розроблені ідейно-політичні платформи. Вони різнилися між собою за багатьма питаннями щодо минулого, сьогодення і майбутнього Росії. Їхні засновники і теоретики вели активну полеміку, в якій народжувалися нові підходи до історії російської державності і програми її майбутнього пострадянського відродження і розвитку.

Проявом певної еволюції світогляду частини російської післяреволюційної еміграції є її поступове повернення до консервативних ідей. Революція, Громадянська війна і еміграція позбавили романтизму ідеї соціальної революції. Тому, якщо у роки революційних подій спостерігався дрейф суспільства у бік лівих поглядів, то в еміграції відбувається

повернення на консервативно-ліберальні позиції. Під впливом цих настроїв отримує поштовх до розвитку російська консервативна політична думка. Вчені-емігранти на основі аналізу і теоретичного усвідомлення соціально-політичного досвіду краху самодержавства і розвалу Російської імперії розробляють оригінальні неомонархічні концепції.

Зокрема, філософ І. Ільїн визначив паралельне існування різного розуміння монархії як історико-філософського та етико-культурного явища і обґрунтував необхідність перегляду традиційної монархічної теорії. Вагомим внеском І. Ільїна у переосмислення монархічного досвіду і розвиток консервативної політичної думки стала оригінальна теорія органічної монархії, що враховувала історичні, геополітичні, культурні, національні і духовні особливості Росії, і, на думку мислителя, могла стати програмою майбутньої оновленої державності.

Оригінальну концепцію народної монархії розробив публіцист і видавець І. Солоневич. Запропонована ним народна монархія мала спиратися не на старий буржуазно-поміщицький шар, а на широкі селянські маси. Ідеал монархії І. Солоневич бачив у Московській Русі, де стійкість національного і державного буття підтримували три фактори: монархія, церква і народ [15, с. 72].

Всупереч тріумфу матеріалістичного соціалізму цілком природним для післяреволюційної еміграції було продовжити розробку теорії християнського соціалізму, основи якого в Росії були закладені слов'янофілами. Релігійні філософи С. Булгаков, Г. Федотов, С. Франк продовжували розвивати органічну теорію суспільства, фундаментальні начала якої були розроблені російськими мислителями XIX ст. К. Аксаковим, І. Кіреєвським, В. Соловйовим, О. Хомяковим. З урахуванням практики реалізації соціалістичних ідей у СРСР вони намагалися пропагувати християнський соціалізм як альтернативу більшовицькій моделі соціалізму, що ліквідує експлуатацію і соціальні контрасти шляхом руху до християнського суспільного ідеалу – соборності.

Активна полеміка у середовищі російської еміграції виникає щодо оцінки більшовизму і ставлення до радянського режиму. Серед тих, хто вбачав у більшовизмі консолідуючу силу, яка сприятиме збереженню російської державності, провідне місце належало зміновіхівству. Оформлення цього руху свідчило про виникнення примиренських настроїв у певної частини еміграції.

Висунуті зміновіхівцями ідеї знайшли жвавий відгук у емігрантському середовищі. Переважна більшість сприйняла його як прояв слабкості й капітуляцію. Проте активна видавнича діяльність і пропаганда ідей зміновіхівства дали свої результати. Частина інтелігенції приймає рішення повернутися на Батьківщину, але доля переважної більшості з них виявилася трагічною. Також трагічною була й доля учасників переселенського руху «За повернення на Батьківщину», який виник під впливом ідей збірника «Смена вех» і основну масу якого становили молодші офіцери-різочинці, козаки і солдати.

Особливе місце серед широкого спектра ідейно-політичних течій російського зарубіжжя займає євразійство. Воно багато в чому продовжило російські ідейно-політичні традиції і в той же час пропонувало нове трактування історії російської держави і народу. Євразійське вчення відрізняє детальна розробка геополітичної моделі розвитку Росії-Євразії як єдиного культурного, політичного та економічного простору.

Цілком очікувано частина російської післяреволюційної еміграції, переважно молодь, не уникнула притаманного Європі 1920–1930-х років захоплення ідеями фашизму і націонал-соціалізму. Вже у 1920-х роках у середовищі російської еміграції в Європі, на Далекому Сході і у США починають виникати фашистські групи, які пізніше перетворюються у політичні партії. [209, с. 99].

Проте, далеко не всі молодіжні організації російського зарубіжжя за своєю ідеологією були настільки прямолінійні й однозначні. Особливе місце серед них по праву належить створеному в Югославії наприкінці 1920-х

років емігрантською молоддю Національному союзу нового покоління (НСНП). Своє головне завдання новопокоління бачили у продовженні боротьби за «білу ідею», але дещо іншими, ніж у старшого покоління, методами.

Одним із найбільших, ідейно оригінальних молодіжних рухів у російському зарубіжжі був створений у 1923 р. в Мюнхені союз «Молода Росія». Младороси не виправдовували варварських методів радянського режиму, але вітали успіхи індустріалізації, створення Червоної Армії і сталінську Конституцію. В оцінках младоросами революційного минулого і радянського будівництва ясно відчувалася спорідненість з поглядами змінюючих і націонал-більшовизмом. Проте, майбутнє Росії вони пов'язували з відновленням монархії у поєднанні з Радами. Оригінальність ідеології, захоплення зовнішніми фашистськими атрибутами викликали неоднозначне ставлення до младоросів з боку сучасників і розбіжності в оцінках дослідників.

Проте, слід підкреслити, що незважаючи на наведену строкатість і різноманітність політичної думки російської післяреволюційної еміграції в основі абсолютної більшості розроблюваних концепцій знаходилася ідея відновлення російської держави якщо не у дореволюційних кордонах, то принаймні як держави, що неодмінно включатиме (за традицією російської імперської самоідентифікації) усі «три гілки єдиного російського народу».

Саме у різному баченні майбутнього пострадянського розвитку полягала головна причина відчуження між російською та українською післяреволюційною еміграцією. В. Горбатенко зазначає: «На відміну від російської соціально-політичної еміграції, для якої більшовики були ворогом лише соціальним, українська еміграція мала національно-політичний характер ... Важливою об'єднуючою особливістю української політичної еміграції стала консолідація всіх політичних сил довкола ідеї відновлення національної державності» [123, с. 72–73].

Вагомий внесок у розвиток української політичної думки міжвоєнного

періоду внесли Д. Донцов і В. Липинський, які розробляли відповідно націоналістичну і консервативну концепції української державності. За словами О. Ситника, у зазначений період виявилася ідейна вичерпність та цілковита ідейна неспроможність українських державницьких концепцій, побудованих на дотеперішніх, ще з ХІХ ст., способах політичного мислення [499, с. 108]. З аналогічною проблемою стикнулися і мислителі російського зарубіжжя 1920–30-х рр., що спонукало їх до вироблення нового пореволюційного підходу до аналізу політичного процесу і моделювання пострадянської державності.

Отже, порівняння змісту наукового пошуку російських і українських мислителів, які знаходилися у схожих умовах і мали значною мірою однакові мотиви і передумови теоретичного конструювання, допоможе виявити методологічні відмінності у підходах до проблем державотворення і виокремити особливості політичного дискурсу ідентичності.

Аналіз наукових досліджень і праць Д. Донцова і В. Липинського свідчить про наявність певних точок перетину з думками деяких діячів російського зарубіжжя. Зокрема, Р. Безсмертний у своєму дослідженні зазначає: «Донцов розвинув на українському ґрунті ідеологію так званого інтегрального націоналізму, відкидаючи демократію, концепцію народоправства і пропонуючи антидемократичну систему політичного і соціального ієрархизму на чолі з правлячою кастою як єдиного і виключного виразника національної волі» [32, с. 38]. Схожі мотиви знаходимо в євразійській концепції ідеократії М. Трубецького, де відстоюється концепція «керуючого шару», об'єднаного в єдину державно-ідеологічну організацію. Створення нового керуючого шару згадується і в теорії органічної демократії І. Ільїна.

До певної міри схожі міркування знаходимо і в роботах В. Липинського, який зауважував: «Скрізь і завжди є активна меншість, яка організує, дає провід і править – і є пасивна більшість, яку організовують, якій дають провід і якою правлять» [32, с. 101]. У наведеній цитаті

українського мислителя знаходимо співзвучність із теорією ієрархізму М. Бердяєва, згідно якої ієрархія є всезагальною об'єктивною даністю і існує як у природі, так і у будь-яких суспільствах незалежно від декларованих гасел про загальну рівність.

Як слушно вказує В. Горбатенко: «Характеризуючи «демократію», В. Липинський зауважує, що державна влада в її умовах або ж потрапляє безпосередньо до рук «багатіїв-плутократів», або до рук найнятих ними політиків-професіоналів з-поміж інтелігенції. Внаслідок цього державна влада стає знаряддям реалізації не народних, а приватних інтересів окремих осіб чи угруповань. Розмежування в умовах демократії політичних партій позбавляє їх відчуття політичної відповідальності, а необмежений демократичний індивідуалізм підриває в суспільстві основи дисципліни і правопорядку» [123, с. 73].

У свою чергу російські мислителі-емігранти стверджували, що значення західної моделі демократії багато у чому завищене. Її ключовою проблемою є пріоритет зовнішніх формальних ознак над внутрішньою суттю. На їхню думку, демократія зазвичай відкриває шлях до влади авантюристам і демагогам, а вибори часто перетворюються на змагання капіталів. Критикуючи формальну демократію, Г. Федотов підкреслював, що політичні партії не бачать іншого сенсу своєї роботи, крім підготовки і проведення чергових або позачергових виборів.

Поряд із проблемою пошуку нових, більш ефективних політичних моделей розвитку суспільства перед еміграцією постала проблема осмислення феномену більшовизму, що суттєвим чином визначило напрямки наукового пошуку пореволюційної думки російського зарубіжжя. У свою чергу дослідники творчості Д. Донцова також звертають увагу на те, що більшовизм і створення СРСР значно вплинули на зміну його світогляду [32, с. 39].

Таким чином, цілком логічним виглядає схожість висновків Д. Донцова з міркуваннями засновника російського націонал-більшовизму М. Устрялова,

який стверджував, що більшовизм є суто російським явищем. Як вказує Р. Безсмертний, Д. Донцов наголошував: «Більшовизм, це явище російське, і тому внутрішня і зовнішня політика більшовицького режиму є тільки продовженням традиційної російської політики, а не політикою яка б керувалася інтересами світового пролетаряту ... Зовнішню політику більшовизм формулює ... з точки зору противенства між Росією, як авангардом Азії, з одного боку, і Європою, як цілісності, з другого» [32, с. 40].

Проте, незважаючи на зазначену схожість оцінок, підсумок аналізу більшовизму у вчених суттєво відрізняється. Для Д. Донцова його висновок про органічну природу більшовизму є кроком до розуміння наступності російської державницької традиції. У свою чергу М. Устрялову визнання органічної природи явища більшовизму спочатку дозволило прийняти більшовизм як закономірний етап розвитку російської державності, а згодом і обґрунтувати ідею його перетворення під прапором націонал-більшовизму в інструмент реалізації історичного завдання Росії як великої держави.

Дослідник історії української політології В. Потульницький зауважує: «... основним пунктом українського державного будівництва Липинський вважав встановлення правової монархії у традиційній формі гетьманату» [499, с. 109]. Тракткування майбутньої державності у формі монархії, що поєднуватиме у собі традиційні форми єдиновладдя із правовим характером влади, наближає його розмірковування із концепціями представників монархічного крила російської пореволюційної політичної думки І. Ільїна і І. Солоневича. Вони також намагалися розвинути монархічну ідею за рахунок поєднання досягнень суспільної думки і досвіду державного будівництва початку XX ст. із давніми традиціями національного державотворення.

В. Липинський характеризує пропоновану ним форму гетьманату не як традиційну форму феодальної монархії, а як творче продовження кращих елементів монархії. До яких він відносив: незалежність від соціально-

політичних сил та напрямів; незалежність від «маси» – невиборчий шлях формування звільняє від необхідності «потурати» виборцям і «загравати» з масами чи окремими верствами населення; можливість ігнорувати інтереси недержавницьки налаштованих груп заради забезпечення державних інтересів (в силу незалежності монарха – гетьмана від цих груп); опора на аристократію (еліту) як найкращу в даний історичний момент частину нації. На його думку, гетьманство є найбільш доцільною й історично виправданою формою державного управління в Україні. Гетьманство – це трудова національна монархія, яка в гетьмані персоніфікує єдиновладдя (абсолютну владу), ідеї нації над усім народом і його класами (а не єдиновладдя якоїсь касты аристократів, бюрократів чи комуністів – над рештою народу) [499, с. 109].

Аналогічні думки щодо творчого характеру монархії, її глибинний зв'язок із національними традиціями, персоніфікацію влади і незалежність монарха від приватних інтересів окремих груп обґрунтовував у теорії органічної монархії І. Ільїн. Як і В. Липинський, І. Ільїн схвалював спадковий характер влади і наголошував, що монархія вигідно вирізняється цим від формальної демократії. Монарх може приймати відповідальні і необхідні рішення, не шукаючи схвалення і не озираючись у пошуках прихильності виборців на наступних виборах. У свою чергу у концепції народної монархії І. Солоневича простежуються пропоновані В. Липинським ідеї «трудової національної монархії». Схожі з міркуваннями В. Липинського ідеї про спроможність і право влади ігнорувати інтереси недержавницьки налаштованих груп заради забезпечення державних інтересів відстоював у своїх роботах П. Струве.

Проте, незважаючи на наведені приклади співзвучностей теоретичних концепцій представників політичної думки російського зарубіжжя 1920–30-х рр. із політичними концепціями українських мислителів, слід наголосити, що в цілому вони методологічно різні. На відміну від більшості російських мислителів, що відстоювали ідею слов'янської або євразійської єдності,

розробник інтегрального націоналізму Д. Донцов, а тим більше поміркований В. Липинський не прагнули обґрунтовувати теорії утвердження української держави на основі трансконтинентальних зазіхань.

Як зауважує В. Бушанський, територіальний, а не національний підхід В. Липинського до побудови України стверджував її саме в етнічних кордонах. «Метою нашою єсть об'єднання в однім українським державнім організмі всіх тих земель наших, де тепер в межах австрійської і російської держав живе суцільною масою народ український», – писав В. Липинський [79, с. 178]. Отже, українські мислителі ставили за мету відстоювання інтересів українського народу і української держави виключно на власній етнічній території. Стверджуючи право українського народу на самовизначення, Д. Донцов і В. Липинський не пропонували зміцнювати соціально-економічну і культурну базу цього самовизначення за рахунок пропагування різного роду пан-ідей.

І ворожість Д. Донцова до Росії, і віра В. Липинського, що співпраця українців з Росією не тільки необхідна з історичних і географічних причин, але й бажана [499, с. 108], рівною мірою позбавлена як міфів експансіонізму, так і міфів штучного братерства. В. Бушанський наголошує, що загальна і найпростіша суть державництва В. Липинського в його спробі піднятися над класовим, національним і релігійним егоїзмом. І без жодного перебільшення – це єдина позиція, яку з повним правом можна назвати державницькою [79, с. 179].

Таким чином, аналіз і співставлення праць російських і українських мислителів свідчить, що українські автори значною мірою намагалися слідувати традиціям західного раціоналізму, а російські мислителі продовжували вибудовувати ірраціональну міфологізовану картину світу, засновану на ідеях панрусизму та євразійської єдності.

2.2. Політико-організаційна еволюція дореволюційних російських політичних партій в еміграції

Непримиренна і вкрай агресивна позиція більшовиків щодо своїх опонентів відкинула за межі країни без перебільшення весь тогочасний масив ідейно-політичних течій – від монархістів до меншовиків та есерів.

В еміграції строката маса політичних партій, рухів і угруповань поділилася на табори за двома підвалинами. Перша – це тактика дій і ставлення до більшовизму та радянської влади, які визначали зміст і сутність політичних програм організацій і політичних течій. Праві і наближені до них виступали за організацію всебічної зовнішньої ізоляції СРСР, військового вторгнення і підривної роботи всередині країни. Ліберальні кола наголошували на невідворотній еволюції більшовизму під впливом об'єктивних економічних і політичних процесів.

Другою підвалиною було ставлення до проблеми визначення форми державної влади і політичного режиму постбільшовицької Росії. За цією підвалиною еміграція поділялася на тих, хто вважав за необхідне виробити конкретні форми майбутньої державності, і тих, хто наголошував, що рішення має прийняти російський народ, а нав'язувати ззовні готові рецепти недоречно і небезпечно.

Переважна більшість тих емігрантів, які активно боролися з більшовиками, продовжували зберігати вірність «Білій ідеї» і залишалися переконаними монархістами. Саме серед них було чимало прихильників ідеї реставрації дореволюційної Росії. Значна частина реставраторів заперечували органічний характер російської революції, вважали її випадковим збігом обставин і тому були переконані, що цю сторінку російської історії можна не лише перегорнути, а навіть і вирвати без залишку. Наслідком таких ідей було своєрідне світосприйняття, в якому реальність перебування на чужині сприймалася як щось тимчасове, що має незабаром завершитись поверненням у омріяне минуле.

У результаті такої не досить об'єктивної оцінки політичної ситуації більшість емігрантських організацій, які в основній своїй масі являли собою дореволюційні російські партії, на чужині перетворилися у клуби ветеранів. За великим рахунком, саме таким клубом, який складався з колишніх бійців різних Білих армій, став Російський загальновійськовий союз. Як зауважує С. Лебедев, для РЗВС, що нараховував на початку 1920-х років понад 100 тис. осіб і був наймасовішим об'єднанням російської еміграції, характерні усі особливості Білого руху – аполітизм, покладання надії на російський народ у визначенні форми державної влади, обмеження на політичну діяльність своїх членів тощо, тому його взагалі важко віднести до ідеологічних організацій [328, с. 188].

Проте, відчуваючи постійні намагання різноманітних емігрантських організацій залучити РЗВС до своєї діяльності, його лідери були змушені визначати свою політичну позицію. Так, незважаючи на заяви керівництва РЗВС про проголошення принципу неучасті в політиці, військові відіграли не останню роль у династичному конфлікті. Головнокомандувач російської армії П. Врангель 16 грудня 1923 р. видав припис, у якому наголошувалося, що «армія віднині перебуває під заступництвом Великого князя Миколи Миколайовича» [26]. Що значно підсилило позиції опонентів Великого князя Кирила Володимировича.

Значно більшу політичну активність майже з перших днів еміграції розгорнули політичні партії, які діяли в дореволюційній Росії. Лідери політичних організацій розуміли, що відновлення колишньої партійної структури означатиме і відновлення міжпартійної боротьби, а ситуація, навпаки, вимагає впровадження суттєвих змін у принципи організації політичної роботи. Ознакою еволюції, що намітилася в діяльності російських партій в еміграції, стали спроби створення загальнонаціонального, надпартійного і позакласового політичного об'єднання. Улітку 1921 р. в Парижі відбувся з'їзд кадетських груп Берліна, Белграда, Константинополя, Софії, різноманітних комітетів і «братств» за «звільнення Росії», Товариства

російських офіцерів Генштабу (Константинополь), Російського комітету (Варшава) тощо [627, с. 30].

На з'їзді було прийнято рішення про створення Російського національного союзу (РНС) та обрано його центральний орган – Російський національний комітет. Проте, подолати політичні суперечки й узгодити різні погляди як на минуле, так і на майбутнє, зарубіжна Росія не спромоглась. На момент скликання з'їзду в еміграції вже існував системний розкол. Праві і ліві були до кінця непримиренні та агресивно налаштовані, а центр був традиційно слабкий і недостатньо рішучий.

У резолюції з'їзду підкреслювалася відданість збройній боротьбі і, відповідно, збереженню зв'язків з російською армією як засобу і основи для відродження державності. Як Головнокомандувача, а в разі перенесення боротьби на російську територію – диктатора, Російський національний комітет бачив Великого князя Миколу Миколайовича. Це положення, безперечно, мало задовольняти політичні настрої монархічно налаштованої частини Російського національного союзу. Разом з тим ознакою певної еволюції політичних орієнтирів стало заперечення реставраторства [209, с. 104].

Учасники з'їзду одними з перших в еміграції сформулювали ідею «непередрішенства» [270, с. 290] як відмови від спроб нав'язати ззовні готову модель постбільшовицької Росії. Головним підсумком роботи з'їзду, що планувався як об'єднання усіх антибільшовицьких сил російської еміграції, стало створення організації право-кадетського ідеологічного спрямування. Політична платформа Російського національного союзу, яка була сформульована у «Зведенні програмних положень РНС», передбачала звільнення Росії від влади Третього Інтернаціоналу, знищення політичного і соціального ладу, що призвів до поневолення російського народу в інтересах комуністичної партії, відновлення російської державності на демократичних засадах, що забезпечують громадянське рівноправ'я, політичну свободу, захист інтересів Росії та її громадян.

Аналіз політичних тез і виступів лідерів організації свідчить про суттєвий ідеологічний зсув кадетів управо від класичного лібералізму до ліберал-екстремізму. Голова Російського національного комітету А. Карташов наголошував: «Ми надаємо началу збройної сили особливе ... виключно високе значення. Комунізм як система принципово нездатний ні до якого еволюційного переходу до форми нормальної національно-правової державності ... Влада після повалення комуністів у Росії має бути тільки військово-диктаторською, а не мітинговою» [16, с. 223].

Отже, кадети зробили серйозні висновки з подій Жовтневої революції і навіть взяли на озброєння досвід своїх супротивників. Утім вони не були в цьому оригінальними. Переважна більшість емігрантських організацій та ідейно-політичних течій російського зарубіжжя у різних інтерпретаціях використовували ленінську ідею встановлення диктатури у перехідний період.

У суперечці щодо іноземної інтервенції проти Радянської Росії праві кадети виступали з позицій так званих «оборонців». А. Карташов наголошував, що будь-яка іноземна військова інтервенція лише зміцнить радянську владу, а іноземні держави лише вирішують власні завдання, а не борються за звільнення російського народу від більшовизму [16, с. 234]. На відміну від так званих «пораженців», вони не бажали поразки радянській Росії, а сподівалися, що у разі зовнішньої агресії народ, отримавши зброю, спочатку звільниться від радянської влади, а потім на зовнішню поразку відповість «здоровим національним опором». Проте, захист «оборонцями» Радянської Росії заводив їх у політичний тупик.

Самі емігранти визнавали, що оборонське піклування про інтереси Росії за поразенського ставлення до радянської влади «є тим абстрактним поєднанням необхідних ідей, яке єдино прийнятне для здорового морального і патріотичного почуття, але котре ніяк не виводить нас із трагічного тупика болісного, вимушеного тимчасового споглядання» [16, с. 234]. Така ж сама двоїстість була властива ставленню правих кадетів до фашизму і націонал-

соціалізму.

На відміну від інших російських емігрантських організацій, особливо монархічних, праві кадети не вважали євреїв винними в революції та юдомасонській змові проти Росії і рішуче засуджували фашизм за расизм і антисемітизм. Крім того, незважаючи на зазначену еволюцію у бік екстремістських методів боротьби, праві кадети за духом залишалися прихильниками ліберальних цінностей і не могли миритися з тоталітарним характером фашизму, засуджували його антидемократичні методи і нехтування правами особистості. Водночас, утім як і більшість емігрантських організацій, кадети бачили у фашизмі єдину реальну силу, здатну повалити радянську владу.

Більш того, праві кадети вважали за необхідне вивчати і використовувати фашистські методи боротьби. На думку О. Антропова, агресивний настрій політичного простору російського зарубіжжя зумовлювало становище російських біженців. «Усе емігрантське життя – це подолання екстремальних умов, несприятливих обставин екстремістськими засобами, подолання себе і життєвих обставин через агресію і насилля» [209, с. 108]. Тому і не дивно, що навіть у свідомість спочатку ліберально налаштованих емігрантів поступово проникали екстремістські настрої і знаходили своє відображення у політичних програмах ідейно-політичних рухів та організацій.

Не менш драматичними були справи і у монархічному таборі російської еміграції. Неузгодженість позицій спостерігалася одночасно за кількома напрямками. Перші дві позиції були притаманні емігрантській політичній думці у цілому. Це традиційний поділ на так званих «непередрішенців», і «передрішенців», які наполягали, що сам факт проголошення монарха в еміграції має «надихнути народ на боротьбу». І другий напрям суперечності – поділ на прихильників ідейно-просвітницької роботи в еміграції і прихильників так званого «активізму», які намагалися організовувати практичну протидію радянській владі усіма засобами аж до

використання підпільної і диверсійно-терористичної роботи.

Зазначений розкол у монархічному русі негативно відбивався не лише на організаційних можливостях, він підривав престиж монархістів і їхній вплив у еміграції, який мав зміцнити з'їзд російських емігрантських монархістських організацій, підготовлений групою соратників на чолі з М. Марковим. У роботі з'їзду, що проходив у баварському місті Рейхенгалль з 29 травня по 7 червня 1921 р., взяли участь 106 делегатів із країн Європи й Америки, у тому числі колишні члени Думи, Державної Ради, російського уряду, відомі військові. Почесним головою був митрополит Київський Антоній, головою – О. Крупенський. Під час відкриття з'їзду з церковним обґрунтуванням монархії виступив архієпископ Євлогій [369, с. 228].

Для з'їзду було обрано доволі нейтральну назву – «З'їзд Господарського Відновлення Росії». Проте текст основних положень відкривався твердженням, що «господарське відновлення Росії неможливе без її політичного оздоровлення і повернення до законного ладу, який історично склався» [396, с. 7]. Тобто, за характером і своєю головною метою з'їзд був політичним заходом, спрямованим на пошук саме політичних шляхів відновлення Росії.

Упродовж проведення засідань неодноразово було підтверджено позицію «непередрішенства». Учасники з'їзду наголошували, що вони не вважають себе вправі за кордоном Росії «...визначати наперед майбутні форми державного устрою Імперії Російської» [396, с. 7].

Разом з тим певні орієнтири все ж таки було визначено. У матеріалах з'їзду зазначалося, що єдиним шляхом відродження Росії є відновлення монархії на чолі з законним государем із Дому Романових. Але відповідно до позиції «непередрішенства» це відновлення не мало нічого спільного з реставраторством. Монарх мав ділити владу з народними представниками, обраними широкими верствами населення.

Ілюстрацією практичного втілення цього поєднання може бути відзначений Г. Баріхновським у тогочасній монархічній пресі лозунг «Бог,

цар і народні ради» [25, с. 73]. Отже, монархісти, як потім і більшість емігрантських ідейно-політичних течій, намагалися знайти таку модель державної влади, яка дозволяла використати вдалі і визнані народом елементи радянського устрою.

У цілому викладені у матеріалах з'їзду положення відображали суттєву еволюцію ідеології російського післяреволюційного монархізму. Концепція «відновлення Росії без старих недоліків, але на старих устоях» у сфері реалізації громадянських прав майже нічим не відрізнялася від демократичних конституцій. В основу політичного ладу Росії пропонувалося покласти поряд із принципом непорушності прав власності також громадянську і політичну свободу, рівність усіх перед законом незалежно від національності, соціального стану і віросповідання, включаючи і доволі принципові моменти на кшталт примирення зі старообрядцями – «вірними синами царя і Батьківщини» [396, с. 8].

Серйозних змін зазнала й позиція монархістів щодо концепції державного устрою. Хоча у документах продовжували фігурувати традиційні поняття, але акценти було зміщено і простежувався навіть певний відступ від принципу «єдиної і неподільної Росії». У своєму вдосконаленому відповідно до вимог часу варіанті національної політики російські монархісти наголошували: «Будучи самі націоналістами російськими, ми не можемо і не повинні не визнавати за іншими народностями прав на національне самовизначення» [509, с. 18].

Відповідно до цього, прийнята на підставі доповіді «Децентралізація влади і ставлення до окраїнних утворень» Є. Єфімовського резолюція у чергове окреслила основні принципи державного устрою: «З'їзд вважає, що Державне улаштування Росії має бути засноване на передачі місцевим автономним та іншим обласним органам самоврядування всіх тих предметів ведення в справах місцевого законодавства, управління і суду, які, не маючи окремо загальнодержавного значення, зберігають у всій повноті загальнодержавний зв'язок, що створює із сукупності областей в країні

Єдину Російську Імперію» [396, с. 7]. А в самій доповіді Є. Єфімовського наголошувалося: «Шляхом до відновлення єдності Росії може виявитися вільний державний союз державностей, що утворилися на території Росії» [157, с. 21].

Як бачимо, фактично пропонувався проект створення федерації. Треба відзначити вдалу роботу організаторів та авторів підсумкових документів з'їзду, які спромоглися узгодити політичні очікування, настрої і позиції учасників. Вірогідно згладити можливі розбіжності вдалося і завдяки тому, що питання про престолонаслідування з'їздом були визнані несвоєчасними і не обговорювалися.

Головним організаційним результатом з'їзду стало створення Вищої монархічної ради на чолі з М. Марковим, якій мали бути підпорядковані усі монархічні організації. На початок 1922 р. керівництво Вищої монархічної ради визнали вісімдесят п'ять російських емігрантських монархічних організацій [23, с. 124].

Проте злагода, що намітилася, так і не переросла у справжню організаційну єдність. Вже незабаром до палітри політичних та ідейних орієнтирів російських монархістів було внесено ще більший розлад. У 1922 р. Великий князь Кирило Володимирович проголосив себе «охоронцем російського трону, що порожніє». Це розкололо монархістів на два ворожих табори: на прихильників Великого князя Миколи Миколайовича, двоюрідного дядька Миколи II, і прихильників двоюрідного брата Миколи II Великого князя Кирила Володимировича.

За підрахунками Ю. Мухачова, зі ста двадцяти восьми монархічних організацій сто вісім підтримували М. М. Романова, решта двадцять – К. В. Романова [365, с. 44]. Такий розподіл дає змогу опосередковано з'ясувати ставлення російської монархічної еміграції щодо методів визначення майбутнього державного устрою. Микола Миколайович стояв на позиції «непередрішенства», а Кирило Володимирович висунув традиційний лозунг: «За віру, царя і Вітчизну!» [627, с. 35]. Отже, більшість емігрантів

зберігали вірність позиції, яку відстоювали Білі армії і яку підтвердив Рейхенгалльський з'їзд, – відновлення законності і порядку без визначення наперед майбутньої форми правління.

Слід зазначити, що відмінності між «миколаївцями» і «кирилівцями» визначалися не тільки особами вождів чи питаннями тактики визначення форми державності, але і планами щодо звільнення Росії. На відміну від планів Миколи Миколайовича, що передбачали військову інтервенцію, програма Кирила Володимировича відкидала інтервенцію як засіб повалення Радянської влади. Вирішальну роль мали відіграти внутрішні сили Росії. У моделі майбутньої монархічної влади передбачалося поєднання традицій з сучасністю, а у новому механізмі державного управління планувалося використати Ради як частину політичної системи, очолюваної монархом [15, с. 75]. Зазначена позиція Кирила Володимировича стала підґрунтям його майбутнього союзу з младоросами [185, с. 89].

Разом із боротьбою прихильників спадкоємців Дому Романових слід згадати також і доволі популярну серед військового зарубіжжя ідею «бонапартизму» – створення молодого сильної партії на чолі з новими вождями, які спроможні реалізувати ідею молодого сильної монархії. Концепція бонапартистів спиралася на концепцію В. Шульгіна, який свого часу прийняв з рук Миколи II зречення від престолу і вважав царя не здатним до правління. Ще конкретніше обґрунтував зміну правлячої династії П. Врангель. На його думку, Романови «втратили смак до влади» і правити не хочуть [15, с. 73].

У свою чергу монархісти, які визнали спадкоємцем престолу Великого князя Кирила Володимировича і об'єдналися у Союз легітимістів, відкидали бонапартизм. На їхню думку, серед багатьох достойних генералів нема героїв-переможців, здатних відновити розорену Батьківщину. Вони відстоювали принцип визначення форми державної влади заздалегідь і звинувачували прихильників Миколи Миколайовича у намаганні за допомогою голосування протягнути республіканську ідею нової державності.

Легітимісти вважали, що «незалежно від того, яким буде результат голосування, сама постановка його виразно наперед вирішує волю народу, тобто демократію ... Народ вас прокляне, коли замість спасіння від більшовицького ярма ви накладе на нього ярмо єврейсько-масонського капіталу» [16, с. 71].

Слід зауважити, що ці побоювання легітимістів поділяли і деякі інші політичні організації російського зарубіжжя. Зокрема, младороси і новопокоління також виступали проти відновлення у Росії буржуазно-ліберального ладу [185]. Згідно з політичною концепцією російської монархії Союзу легітимістів для Росії з її величезними просторами, багатонаціональним населенням, строкатістю культур і релігій оптимальною формою є лише монархічна форма правління. На нашу думку, на народження цієї концепції, що об'єднувала географічні, етнодемографічні і культурно-релігійні підвалини встановлення монархічної форми правління, значною мірою вплинули міркування ідеолога російського консерватизму І. Ільїна і його теорія органічної монархії [186].

Позиції крайніх правих монархістів-реставраторів відстоювала Російська монархічна партія (РМП), що діяла у Франції. Крайні праві наголошували, що верховною владою у Росії має бути тільки самодержавна влада. «Урочисте проголошення законного государя має відбутися на російській землі, на спеціально для цього скликаному Всеросійському Земському соборі, після припинення смуту і відновлення державного порядку» [16, с. 77].

РМП у своїй програмі намагалася підвести певний історичний фундамент під свої реставраторські наміри. Використовуючи поняття «смута», «відновлення державного порядку», «Всеросійський Земський собор», вона проводила паралель з подіями Смутного часу, що відбувалися на початку XVII ст. Таким чином, свідомо принижуючи соціально-політичне значення революції до рівня заколоту, тимчасового помутніння народної свідомості, вони сподівалися обґрунтувати можливість відновлення

дореволюційної форми російського самодержавства.

Звісно, що вказані прямолінійні і безкомпромісні позиції не могли сприяти ідейному зближенню і політичному об'єднанню навіть у відносно вузьких рамках монархічно налаштованої частини російського зарубіжжя. Проте, в окремих політичних проблемах різні монархічні організації знаходили порозуміння. У першу чергу це стосується єврейського питання, яке, з огляду на історичну традицію, можна вважати критерієм політичної толерантності і поміркованості. Зокрема, Російська монархічна партія, утім як і інші представники правого крила еміграції, займала відкриту антисемітську позицію і пропонувала проголосити усіх іудеїв, що залишаться у постбільшовицькій Росії іноземцями [15, с. 126].

Однак частина монархічної еміграції розуміла необхідність пристосування до політичних реалій часу. Наслідком цього стало формування конституційного напрямку російських монархістів. На конференції, що пройшла з 25 березня по 5 квітня 1922 р., було затверджено назву організації – «Російський народно-монархічний союз (Конституційних монархістів)», затверджено структуру та обрано керівництво партії. Головою президії центрального комітету було обрано Є. Єфімовського. Завдяки авторів програми Союзу С. Ольденбургу лейтмотивом програмної діяльності Союзу стає намагання об'єднати монархічний табір еміграції.

Запропонована модель майбутнього державного устрою Росії передбачала впровадження широкого місцевого самоврядування на принципах узгодження державної єдності із широкою і рівноправною національно-культурною автономією народів Росії. В інтересах зміцнення соціального ладу Росії конституційні монархісти вважали за необхідне залишити насильницьки захоплену землю селянам, відповідно компенсувавши втрати колишнім власникам за рахунок держави.

Примиренська позиція конституційних монархістів проявилася і в їхній оцінці подій та причин краху імперії, винуватими в якому вони у рівній мірі вважали усі класи і верстви населення [432, с. 125]. Політичний проект

Союзу об'єднаних монархістів передбачав створення двопалатної системи представництва. Верхня палата – Боярська дума і нижня – Державна дума, яку мало обирати усе населення Імперії. Боярська дума формувалася за зразком Державної ради початку ХХ ст. Половину депутатів призначав імператор, другу половину складали обрані від землевласників, буржуазії, інтелігенції і робітників.

За конституцією імператор мав право розпуску законодавчої установи. Система виборів передбачала віковий, освітній ценз і ценз осілої як для депутатів, так і для виборців. Місця у Державній думі розподілялися порівну між усіма верствами населення. За справедливим висновком Н. Антоненко, центральне місце у проектах російської державності конституційного крила монархічної еміграції займали виборні органи влади [15, с. 85]. Звертає на себе увагу також намагання забезпечити рівне представництво майже усіх верств населення та відсутність майнового цензу.

Поряд із монархістами, відновили свою діяльність в еміграції і російські партії лівого спрямування. Зокрема, партія соціалістів-революціонерів (есерів), яка була найвпливовішою дрібнобуржуазною партією у дореволюційній Росії. Після лютневої революції есери стають однією з правлячих партій, а еміграція для них починається у 1918 р., коли після розгону Установчих зборів у Стокгольмі була створена Закордонна делегація партії соціалістів-революціонерів (ЗД ПСР).

П. Базанов вказує, що особливістю партії есерів у російському зарубіжжі був початковий поділ їх на політичні фракції [23, с. 60]. Проте, цей поділ в еміграцію було принесено ще з Росії. Уже в роки Громадянської війни праві есери відмовилися підтримати резолюцію партійної конференції, в якій наголошувалося: «...Перед лицем страшної небезпеки, що загрожує усім завоюванням революції, приймається рішення припинити у цей момент збройну боротьбу проти більшовицької влади і замінити її звичайною політичною боротьбою» [322, с. 84].

В еміграції політичні погляди соціалістів-революціонерів також

переживали певну еволюцію, яка призвела до розколу. Праві есери, що об'єдналися навколо журналу «Современные записки», та однодумці О. Керенського, який видавав газету «Дни», відходять від соціалістичних методів державного регулювання й організації господарства під гаслом «Назад – до капіталізму» [304, с. 196]. Тобто стають на позиції відстоювання буржуазно-ліберальної моделі розвитку.

Лівоцентристи відстоюють ідею побудови демократичного соціалізму на російському ґрунті. Найбільш детально ця позиція була розроблена у творах В. Чернова. З метою теоретичного відмежування від соціалістичної моделі, яка впроваджувалася більшовиками, він запропонував термін «демократичний соціалізм» як антитезу більшовицькому «недемократичному соціалізму».

Незважаючи на негативну оцінку досвіду соціалістичного будівництва в СРСР, В. Чернов закликав обережно ставитися до соціально-економічної спадщини радянської системи. На його думку, в разі приходу до влади у Росії демократичних сил слід зберегти «господарсько рентабельні і соціально вигідні установи», які могли б стати «відправним пунктом» подальших перетворень [304, с. 196]. На його думку, альтернативою колгоспному ладу може стати поступове добровільне кооперування селянства, яке держава буде здатна ефективно підтримувати, і тоді колгоспи стануть «переконливими, замість того, щоб бути пугалом» [304, с. 196].

Розроблений В. Черновим програмний проект передбачав денаціоналізацію частини промисловості, співіснування капіталістичної і колективної форм господарювання і розвиток кооперації. Жовтнева революція, з точки зору В. Чернова, була «законним дітищем війни», її безпосереднім продовженням, її перенесенням із зовнішніх кордонів у середину країни.

Слід зазначити, що В. Чернов, на відміну від багатьох теоретиків дореволюційних партій, був прихильником органічної природи більшовизму. Так, витоки більшовицького мілітаристського духу і військових прийомів

управління, на думку В. Чернова, слід шукати у глибинних історичних пластах самодержавного ладу Росії. Більшовики зробили ставку на вікову звичку народу до рабства і вирішили увігнати його у соціалізм «дубинкою Петра Великого». А тоталітарна природа більшовизму своїми історичними коренями пов'язана з російським самодержавним деспотизмом [614, с. 2–3].

Органічний зв'язок більшовизму з ціннісними орієнтирами російського народу підкреслюють і сучасні дослідники. Зокрема, аналізуючи перемогу партії більшовиків, Б. Дем'яненко вказує, що їм вдалося, на відміну від інших партій, врахувати «наявність гігантського соціального маятника, який впродовж історії кидав Росію від ідеалу вічевої демократії до ідеалу жорсткого авторитаризму» [136, с. 57].

Оптимальною формою державного устрою багатонаціональних країн, на думку В. Чернова, є федерація, яка «однаково забезпечує вільний розвиток усіх національностей» незалежно від їхньої чисельності у країні [615, с. 8]. Разом з тим, він зазначав, що демократизація політичного життя СРСР невідворотно призведе до виділення незалежних самостійних держав і у такому разі доцільним було би створення конфедерації незалежних держав [304, с. 253].

Будучи послідовним прихильником демократії, В. Чернов бачив у ній не лише певний порядок формування влади. Мислитель уявляє її як цілісну динамічну систему, яка поєднує політичні інститути, норми права, високий рівень політичної культури і свідомості народу. Він пропонує модель «інтегральної демократії», яка розширює демократичні принципи на господарську сферу і створює якісно новий рівень політичних відносин, при якому політична демократія доповнюється виробничо-функціональною демократією, пов'язаною з життєдіяльністю кооперативів, профспілок, органів місцевого самоврядування [304, с. 257].

Поряд з правими і лівоцентристами у російському зарубіжжі діяла нечисленна група лівих есерів, очолювана С. Ніконовим та І. Штейнбергом. Вони продовжували відстоювати ідеї побудови соціалістичного ладу, а вістря

критики спрямовували проти побудованої більшовиками соціально-економічної моделі. Ліві есери вважали, що Жовтнева революція у Росії не призвела до створення соціалістичної системи, під якою вони розуміли корпоративний лад. На їхню думку, в СРСР організація народного господарства здійснюється не на принципах соціалізму, а у формі державного капіталізму. Разом з тим ліві есери визнавали радянську форму організації політичної влади як єдино реальну для Росії. Вони підтримували гасло «Ради без комуністів» [209, с. 120].

Як послідовні прихильники ідей демократії та економічної справедливості есери засуджували фашизм за заперечення політичної свободи і демократичних прав. Для них фашизм був реакцією і деградацією людства. Есери наголошували: «Фашизм і більшовизм – ось два види цього виродження, регресу політичної думки і дії ... Фашизм і більшовизм зв'язують свободу обіцяючи масам достаток і легше життя» [16, с. 92].

На лівому фланзі політичного спектру російського зарубіжжя з дореволюційним минулим розташувалися меншовики. Їм також не вдалося уникнути розколу. Праві, очолювані відомим діячем російського соціал-демократичного руху О. Потресовим, об'єднувалися навколо журналу «Заря», редактором якого був російський публіцист, один з фундаторів наукової радянології С. Португейс. Ліві, очолювані Ю. Мартовим, об'єдналися навколо «Закордонної делегації РСДРП» і часопису «Социалистический вестник».

Праві меншовики однозначно негативно оцінювали більшовизм. У ньому вони бачили тільки реакційні, утопічні й антисоціалістичні риси. У тактичному плані вони закликали до рішучої і непримиренної боротьби з більшовизмом, допускаючи, як і есери, підтримку народних повстань в середині Радянської Росії [432, с. 600].

Щодо економічної моделі майбутньої Росії праві меншовики однозначно схилилися до підтримки гасла «Назад – до капіталізму». Як зауважував С. Португейс у своєму листі О. Потресову, «капіталізм набагато

кращий для соціал-демократії» [432, с. 605].

Ліві меншовики виступали проти відкритої боротьби з радянською владою і заявляли, що «подальший розвиток російської революції має пройти через розпад і розкол РКП(б)» [365, с. 91]. Вони наголошували, що масове антибільшовицьке повстання сколихне некеровану стихію, яка «завершиться торжеством похмурої реакції». Обов'язок кожного соціаліста не розпалювати «революційну стихію», а намагатися спрямувати «законне невдоволення мас» у річище організованого руху, що має «добитися планомірного реформування у дусі демократії неспроможного радянського ладу, який пережив себе» [432, с. 610].

Слід зауважити, що ліві меншовики намагалися знаходити і вказувати на наявні ознаки соціально-політичної дійсності, які роблять це завдання «історично не безнадійним». Зокрема, теоретик меншовизму Ф. Дан наголошував: «Від суперечностей НЕПу історична дорога веде тільки вперед ... теоретично це диктує рішучий розрив з усіма соціально-економічними утопіями і маніловськими мріями про «будівництво соціалізму у відсталій країні» [432, с. 608].

У підсумку теоретичного й організаційного протистояння ліві меншовики зуміли нав'язати свою лінію усій партії. Один із лідерів правих – П. Гарві – у своєму листі звинувачував Ф. Дана в організаційному формалізмі та штучній ізоляції від політичної роботи усіх незалежно і самостійно мислячих людей. Він наголошує, що Ф. Дан разом з керівництвом лівих меншовиків «виправдовували необхідність рятувати „мартовську лінію”, яку вони перетворили у мертву догму», а насправді проводили згубну політику збереження всередині закордонної делегації співвідношення сил, сприятливого власній течії [432, с. 612].

Прозріння настало запізно і було вже не здатне запобігти краху меншовизму. Як зазначав М. Валентинов, меншовики, які об'єднувалися навколо «Социалистического вестника», залишалися в полоні ортодоксального марксизму і помилково бачили у подіях всередині СРСР

«еволюцію, яка ніби веде до повного панування куркульсько-буржуазного капіталістичного ладу» [432, с. 605]. Навіть у зверненні закордонної делегації РСДРП «Про напад Сталіна на Польщу» від 19 вересня 1939 р., у якому вони проголошують сталінський режим відповідальним за розв'язання війни і «прямим спільником усіх злочинів гітлеризму», ліві меншовики продовжують наполягати на «демократичній ліквідації сталінського єдинодержав'я» [432, с. 611].

Проте слід зауважити, що разом із більш-менш вдалим відтворенням в еміграції традиційних ідейно-політичних і тактичних принципів деякі лідери російських дореволюційних партій намагалися віднайти нові форми боротьби. Зокрема, республікансько-демократичне крило російського зарубіжжя об'єднувалося навколо ідей так званої «нової тактики», автором якої був лідер партії кадетів П. Мілюков. На думку Є. Нільсена, «„нова тактика“, відображала настрої цілої групи політиків, які на підставі особистих переживань і досвіду Громадянської війни прийшли до переконання, що методами білих генералів повалити більшовиків не можна» [374, с. 127].

У промові «Що робити після Кримської катастрофи?», проголошеній 21 грудня 1920 р. перед членами кадетської партії в Парижі, П. Мілюков підкреслив, що боротьба проти більшовиків може перетворитися на боротьбу проти Росії, оскільки виявилось, що російський народ – не інертна маса, над якою можна проводити ті чи інші «досліди звільнення» [380, с. 41].

Але нова тактика ні в якому разі не означала примирення і, тим більше, не була визнанням поразки. П. Мілюков вважав, що в ході революції перемогу здобули не більшовики, а народ, і причина перемог радянської влади саме в її народності. Тому боротися з радянською владою – це боротися з народом. Однак протистояти радянській владі не слід ще й тому, що сама вона неминуче еволюціонує в силу об'єктивних законів суспільного розвитку у бік зближення її з західними формами державності на основі парламентаризму [359, с. 89].

У стислому вигляді «нова тактика» містила такі положення: визнання завоювань революції у політичній, аграрній і національній галузях; визначення заздалегідь державних форм національної Росії як республікансько-демократичних; введення демократичної республіки і її федеративний устрій [16, с. 85]. На зміну військовим методам боротьби П. Мілюков пропонував політичні та ідеологічні способи сприяння розвитку і поглибленню соціального напруження та незадоволення в середині СРСР.

Кінцевою метою складеної на підставі цієї тактики політичної програми було встановлення у Росії правового демократичного ладу з чітким розподілом трьох гілок влади, гарантуванням політичних і громадянських прав громадян, забезпеченням свободи слова і совісті. А приватна власність і підприємництво, згідно з програмою партії кадетів, має охороняти держава.

П. Мілюков послідовно обстоював ідею збереження «єдності і неподільності» Росії. На його думку, однією з причин поразки Білого руху було те, що «білі», прийнявши допомогу іноземних держав, зацікавлених у послабленні Росії, не тільки втратили право називатися «російськими патріотами», але і дискредитували себе в очах народу. А більшовики виявилися оточеними «національним ореолом» і почали відігравати роль збирачів російської землі. Таким чином, зауважує П. Мілюков, саме більшовики виконали заповітну мету Білого руху – збирання і відновлення Росії як великої і єдиної держави [374, с. 141]. Таке трактування більшовицької влади як захисника національних інтересів Росії зближує П. Мілюкова з концепцією націонал-більшовизму.

Разом з тим, П. Мілюков критикував національну політику більшовиків за використання насильницьких методів централізації країни, оскільки вона не враховує специфіку національних культур, традицій місцевого самоврядування, що призводить до міжнаціональних конфліктів. На його думку, необхідність підтримувати загальний економічний простір у майбутньому приведе до об'єднання практично усіх етносів колишньої Російської імперії [356, с. 184].

Як і інші політичні діячі російського зарубіжжя, П. Мілюков намагався об'єднати на засадах своєї «Нової тактики» ідейно близькі організації ліберально-демократичного крила еміграції. Проте створити більш-менш численне об'єднання не вдалося. У Республікансько-демократичне об'єднання, окрім створеної паризькими кадетами Партії народної свободи, увійшла правесерівська група з видавництва «Современные записки», праві меншовики з видавництва «Заря» і лівокадетська група «Селянська Росія» [16, с. 85].

Ще одним прикладом пошуку нових організаційних форм були спільні акції крайніх течій різних політичних партій, що час від часу відбувалися у політичному середовищі російського зарубіжжя. Так, у 1921 р. праві есери і кадети відродили за кордоном організацію «Селянська Росія», на чолі якої стояли есер А. Аргунов, історик літератури А. Бем, соціолог П. Сорокін. Вони одразу пішли на контакт з кадетською групою П. Мілюкова [365, с. 92].

Результатом подальшої еволюції організації «Селянська Росія» стало її оформлення у партію, яка з лютого 1927 р. отримала назву «Селянська Росія – Трудова селянська партія». На той час організація вже мала свої відділи у Польщі, Югославії, Прибалтиці і на Далекому Сході. Очолювали партію А. Аргунов і С. Маслов. Партія видавала у Празі газету «Вестник крестьянской России», пізніше – «Знамя России» [16, с. 84]. В основу програми партії були покладені найважливіші завдання: невід'ємність прав Росії на природні багатства і творчий потенціал народу, створення умов для зростання самодіяльності населення, забезпечення рівних можливостей, підвищення сільської культури шляхом впровадження кооперативних відносин і зростання соціального статусу селянства, розвиток державного соціального захисту населення [432, с. 554].

Програма організації визнавала непорушність прав приватної власності, широку самодіяльність населення, забезпечення прав людини і громадянина, свободу совісті у питаннях віри. У питанні державного устрою та управління стверджувався головний принцип – «охорона державної

єдності і цілісності Росії». За державним устроєм майбутня Росія мала бути федерацією, яка складатиметься як з автономних, так і з федеративних державних утворень, що формуватимуться одночасно за національними, територіальними і побутовими (козацькі області) ознаками. За формою правління майбутня російська держава мала бути демократичною парламентською республікою «...з послідовним поділом влади ... з рівноправністю національностей, із загальним рівним правом населення обирати (прямо чи опосередковано) таємним голосуванням голову держави і членів законодавчих зборів» [432, с. 555].

Оскільки партія була створена головним чином есерами, природно, що вони у своїй програмі орієнтувалися на селянство, і саме селянство згідно з програмою мало стати соціальною основою майбутньої постбільшовицької Росії. А основою політичної системи майбутньої демократичної Російської республіки мала стати Трудова селянська партія. Лідери партії не вважали можливою природну еволюцію та переродження радянської диктатури і готувалися до невідворотного насильницького повалення більшовицької влади [432, с. 556].

Підбиваючи підсумок політичної еволюції дореволюційних російських партій в еміграції, знов спробуємо провести певну паралель з політичною українською еміграцією. Зокрема, український історик В. Трощинський відзначає психологічну відчуженість між двома територіальними гілками української еміграції – галицькою і наддніпрянською [562, с. 228].

Не заглиблюючись в аналіз численних коренів зазначеного явища, що виходить за рамки нашого дослідження, констатуємо, що в середовищі української еміграції самоідентифікація на основі антитези «ми – вони» до певної міри ускладнювалася ще й регіональним чинником. Чого не спостерігалось у російській післяреволюційній еміграції, розбіжності всередині якої мали переважно ідейно-політичний і організаційний характер.

2.3. Основні напрями пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя і підходи до їх класифікації

На відміну від ідейно-політичного спектру політичних партій і організацій, які були створені ще в дореволюційний час і відновили свою діяльність в еміграції, завдання класифікації політичної думки російського зарубіжжя 1920–30-х рр. складніше. Доволі важко розмежувати політичні погляди окремих мислителів російської еміграції, що дуже часто виходили за рамки конкретних політичних течій. Разом з тим деякі провідні діячі російського зарубіжжя успішно розробляли одночасно кілька ідейно-політичних напрямів.

Проте, зазначені труднощі не мають принципового значення, принаймні з двох причин. По-перше, політична думка як явище суспільного буття і продукт людського розуму не належить до ряду метафізичних проблем і тому потенційно не виходить за межі можливостей наукового пізнання. По-друге, спираючись на принцип гносеологічного оптимізму, цілком логічно припустити, що наявність непізнанного означає лише те, що деякі процеси чи явища раніше не досліджувались, а наукова картина світу здатна постійно розширюватися і поглиблюватися.

Вивчення накопиченого досвіду наших попередників, історії політичних вчень є не лише можливим, а й необхідним елементом розвитку політичного знання і розширення меж пізнання історико-політичної реальності. О. Герцен наголошував: «Повніше усвідомлюючи минуле, ми усвідомлюємо сучасне; глибше опускаючись у сенс минулого – розкриваємо сенс майбутнього; дивлячись назад – крокуємо вперед» [113, с. 24].

Необхідним етапом будь-якого дослідження є класифікація, як на його початкової стадії, коли без неї важко орієнтуватися в матеріалі і правильно планувати роботу, так і при завершенні дослідження, коли підбиваються підсумки зробленого. Дослідник теорії еволюції О. Любіщев наголошував: «Часто кажуть, що класифікація – абетка кожної науки ... Це, звичайно,

істина, але істина неповна. З іще більшим правом можна сказати, що класифікація – початок і кінець, альфа і омега кожної науки» [340, с. 9].

У словнику української мови класифікація пояснюється як система поділу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільними ознаками, властивостями [501, с. 175]. Під явищами, в нашому випадку, маються на увазі окремі політичні концепції мислителів російського зарубіжжя та ідейно-політичні течії, які поділяються і групуються за їхніми характерними ознаками. Обираючи напрям і методологічні прийоми дослідження, на наш погляд, доцільно враховувати зауваження К. Гаджієва: «У сфері соціального мова йде не тільки про пояснення речей, а й про адекватне їх розуміння в сенсі осягнення. Пояснити соціальний феномен – означає, перш за все, «описати його» ... Опис становить істотну частину соціальних і гуманітарних дисциплін та основу знання, що класифікується» [105, с. 46].

Власне актуальність класифікації політичної думки російського зарубіжжя визначається накопиченням обсягом різнопланових досліджень. Подальше повноцінне та об'єктивне вивчення такого масштабного і неоднорідного явища потребує комплексного, системного підходу. Цей підхід передбачає, з одного боку, опис політичної думки російської еміграції як цілісного феномену, елементи якого перебувають у певній системній єдності, а з іншого – виділення чітких класифікуючих ознак основних політичних течій і політичних концепцій окремих мислителів.

Останнє особливо важливе, оскільки творчість низки мислителів російського зарубіжжя знаходиться або на стику різних ідеологій і ідейно-політичних течій, або їхні погляди з плином часу зазнавали істотної еволюції [165]. З огляду на це важливим завданням дослідження є визначення властивостей, що означають ті особливості різних напрямів політичної думки, в яких вони схожі між собою і відмінні від інших напрямів, і на основі яких можливе їх об'єднання в класифікаційні групи.

Разом з тим необхідно враховувати, що розвиток класифікаційної

думки людства щодо політичних ідеологій має відносно недавню історію. К. Гаджиєв підкреслює: «поняття „праві” і „ліві”, „консерватизм”, „лібералізм” і „радикалізм” увійшли в обіг у суспільствознавстві в ХІХ ст.» [105, с. 55]. Тоді ж завершується і процес оформлення основних ідейно-політичних течій – консервативної, ліберальної і соціалістичної, в рамках яких політична практика, а потім і політична наука виділяють ще цілу низку варіацій, що відповідно ускладнює ситуацію, оскільки, як правило, класифікаційні групи мають бути чітко окреслені.

Зазвичай класифікатори прагнуть будувати жорсткі системи, навіть якщо предмет їх дослідження гнучкий, і створюють точні класифікаційні групи. Необхідність створення чітких і твердих категорій там, де є об'єкти з проміжними, перехідними властивостями, становить одну з головних проблем у класифікаційній роботі. Однак, на думку О. Субботіна, у випадках типологічних класифікацій допускаються нечіткі, розмиті на своїх межах групи [550, с. 42].

Розробник теорії індукції У. Уевелл зазначав, що у предметних галузях із безліччю проміжних форм тип, як зразковий об'єкт, може кристалізувати нечітку, розмиту на своїх межах групу. Тобто така група, хоча і встановлена твердо, не обмежена точно; вона визначається не ззовні – межею, що окреслює її обсяг, а зсередини – певним внутрішнім осередком; не тим, що вона суворо виключає, а тим, що переважно включає. Включені в такі групи об'єкти різною мірою подібні до їхнього групоутворюючого зразка або типу, при тому, що існують і об'єкти, про які важко точно сказати, до якого з типів вони більше подібні [550, с. 68].

Саме такий підхід, що дозволяє не встановлювати жорсткі рамки і зазвичай є неприпустимим у інших випадках, сприяє ефективному аналізу складних і неоднозначних соціальних явищ. Саме з урахуванням цієї специфіки для дослідження соціальної дійсності М. Вебер свого часу запропонував поняття «ідеальний тип», яке згодом було уточнено Г. Беккером і замінено поняттям «конструйований тип» [33].

Це поняття відрізняється і від звичайного родового поняття, як воно визначається у формальній логіці, і від уявлення про конкретний одиничний приклад, до якого вдаються в історичних та економічних творах. Конструйований тип – це об’єкт, який складається з абстрагованих від емпіричної реальності елементів і рис та утворює єдиний концептуальний образ, в якому в граничному вигляді підкреслюються деякі атрибути цієї реальності. Дослідник відбирає в такий спосіб ті характерні риси, елементи, властивості і критерії, які важливі для цілей його аналізу. І оскільки конструйований тип складений з компонентів, які мають емпіричні референти, він може бути засобом для порівняльного вивчення й узагальненого розуміння об’єктів і явищ емпіричної реальності, в тому числі і їх типологічної систематизації [550, с. 61]. Отже, дослідження окремих проявів політико-соціальної та історичної реальності, яка у рамках явищ одного порядку може суттєво варіюватися, потребує створення такого собі усередненого варіанта, який здатен виразити сутнісні і найхарактерніші та максимально загальні ознаки і прояви певного об’єкта.

Також відзначимо особливості соціально-гуманітарної науки, сформульовані у свій час В. Віндельбандом і Г. Ріккертом. Відмінності між природними і суспільними науками вони зводили до протилежності категорій причинності і цінності. Таким чином, якщо в природничих науках пріоритет віддається вивченню фактів причинно-наслідкових зв’язків, то в суспільних науках на перший план виходять цілі та засоби. На цій підставі К. Гаджиєв підкреслює: «Без проникнення в сферу цілей та ідеалів не може бути й мови про адекватне вивченні світу політичного ... політична наука має справу з розумінням і тлумаченням людських цілей, а там, де йдеться про цілі, неодмінно присутні цінності» [105, с. 47].

Виходячи з цього, можна констатувати наступне. Оскільки в різні історичні періоди і цілі суб’єктів соціально-політичних процесів, і цінності, що панують у суспільстві, зазнають суттєвих змін, природним буде припустити і мінливість сутності та змісту понять та категорій, якими оперує

політична наука. І як наслідок, до такої самої мінливості схильні і характеристики ідейно-політичних течій.

Отже, у процесі роботи над описом і відповідною класифікацією ідейно-політичних течій необхідно враховувати не лише хронологічні рамки, конкретно-історичні умови їх виникнення та розвитку, а так само і мінливий характер їх сутності та змісту. Крім того, виходячи з розуміння примату цілей і цінностей у політичній дійсності, стає зрозумілим різноманіття ідейно-політичних течій, доктрин і концепцій, які активно розроблялися в російській післяреволюційній еміграції. Оскільки однією з характерних і таких, що визначають її унікальність, ознак цієї еміграції було найширше соціально-політичне представництво, що охоплювало практично весь спектр партій, ідей, політичних течій і соціальних верств колишньої Російської імперії і відповідно зумовлювало певний плюралізм ціннісних орієнтацій та ідеологічних уподобань.

Вивчення історії політичної думки російської еміграції відкриває шлях до розуміння не лише російської, а й світової історії минулого століття, визначальною віхою якої став розпад одразу трьох імперій – Австро-Угорської, Османської і Російської. Характер тієї епохи і лейтмотив ідеологічних зіткнень влучно відображає назва однієї з праць М. Устрялова «Під знаком революції» [580, с. 415].

Природно, що саме під цим знаком проходило і життя російської післяреволюційної еміграції. Слід віддати належне багатьом емігрантським політичним організаціям і мислителям, які зуміли втриматися від безглузлого політиканства і зосередитися на теоретичній і практичній роботі. «Знак революції» став своєрідним каталізатором процесів генерації ідей, завдяки чому у вигнанні російське політичне зарубіжжя у короткий термін не лише відтворюється організаційно, а й розвивається, створює нові політичні організації та цілу низку оригінальних ідейно-політичних концепцій.

Що ж стосується хронологічних рамок вивчення феномену політичної думки російського зарубіжжя то це, безумовно, 1920–30-ті рр. Поза всяким

сумнівом, це був найбільш значущий і продуктивний період у розвитку політичної думки російської еміграції. Саме в ці роки набувають нового змісту традиційні ідейно-політичні течії, виникають, переживають становлення й отримують теоретичне оформлення оригінальні доктрини, зумовлені особливою соціально-політичною та культурно-науковою дійсністю, оформленою у формі єдиного соціально-культурного організму – російське зарубіжжя.

Саме в ці перші роки радянської влади доволі добре організована і активна науково-теоретична, публіцистична та культурна діяльність емігрантів дала перші і найбільш вагомі практичні результати, а іноді й впливала на процеси, що відбувалися як всередині СРСР, так і навколо нього.

Зокрема, розроблений у еміграції російський націонал-більшовизм активно використовувався у внутрішньопартійній боротьбі ВКП(б) в середині 1920-х років. Так, Г. Зінов'єв у своїй статті, опублікованій у газеті «Правда» у вересні 1925 р., виступив із критикою М. Устрялова, оперуючи при цьому термінами «устряловщина», «дрібнобуржуазне виродження». Проте час, обраний для публікації, і підтекст самої статті виходили далеко за межі теоретичної полеміки. Як зазначає радянолог М. Агурський, «сенса її був настільки очевидний, що вона була негайно витлумачена як атака і на М. Бухаріна, і на І. Сталіна напередодні чергового XIV з'їзду партії, який мав відбутися в грудні» [4, с. 216].

Висновок дослідника знаходить підтвердження у хроніці тогочасних подій. Зокрема, М. Бухарін відразу ж постарався відмежуватися від свого необережного гасла «збагачуйтесь», кинутого ним у доповіді «Про нову економічну політику і наші завдання» 17 березня 1925 р. на зборах активу Московської організації і потім позитивно оціненого М. Устряловим. І хоча Сталін обійшов мовчанням натяки Г. Зінов'єва, але його прихильники дружно напали на нього. Зокрема, Л. Каганович стверджував, що Г. Зінов'єв своєю критикою цілився саме в М. Бухаріна, і саме його звинувачував у переродженні [4, с. 218].

Значну увагу, і навіть підтримку більшовиків викликало і зміновіхівство. В. Ленін вважав, що цей емігрантський рух притягне на бік Радянської влади багатьох старорежимних спеціалістів, включаючи білоемігрантів. Як зауважує Л. Шкаренков, більшовики підтримували зміновіхівську газету «Накануне» за виступи на користь Радянської влади, за призови до повернення з еміграції. «Газета „Накануне” активно вела прорадянську пропаганду, сприяла розкладанню білої еміграції, захищала інтереси Радянської республіки на міжнародній арені. Не випадково головного редактора газети Ю. Ключникова було запрошено за рекомендацією В. Леніна для участі у радянській делегації на конференцію у Генуї в якості експерта. Свідченням визнання більшовиками користі зміновіхівства є і той факт, що газету регулярно доставляли до Москви, а у Великому Гнездиновському провулку було розміщено московське відділення редакції газети „Накануне”» [627, с. 73].

Наведені нами епізоди переконливо демонструють і практичну значущість діяльності емігрантів, і підтверджують їх реальну участь у політичному житті СРСР. Водночас, з огляду на відому доленосність зазначеного періоду світової історії і загальне становище еміграції, не слід гадати, що політичне життя російських емігрантів було злагодженою працею односторонців. Емігранти і за кордоном зберегли свої попередні ідеологічні протиріччя, а державна катастрофа, що відбулася, втрата звичного середовища і колишнього соціального та громадянського статусу лише загострили минулі суперечки, які з одного боку зумовили строкатість політичних позицій, а з іншого боку створювали підґрунтя для вироблення нових ефективних політичних моделей.

У вигнанні прихильники традиційних для російської громадської думки ідеалів «православ'я», «самодержавства», «народності» вступали у запеклу полеміку з лідерами Лютневої революції, які, на їхню думку, керуючись західними ліберально-республіканськими ідеями, не лише сприяли руйнуванню монархії, але, тим самим, відкрили шлях до влади

більшовикам.

У свою чергу представники російської соціал-демократії, меншовики та есери на тлі соціалістичних експериментів, що відбувалися у СРСР, намагалися зберігати вірність марксистським принципам і відстоювали перспективу лівої ідеї, яка була значною мірою дискредитована тогочасною радянською владою. Прихильники «Білої ідеї», генерали і офіцери колишньої російської армії розробляли плани «весняних походів» проти більшовиків у той час, як зміновіхівці закликали до визнання своїх помилок і примирення, а чимало емігрантів під впливом пропаганди поверталися на Батьківщину.

Майже з перших років еміграції до зазначених суперечок додалося класичне протиріччя поколінь. Більш того, емігрантські «діти» з притаманною молоді безкомпромісністю пішли далі традиційної для нового покоління відмови від поклоніння перед авторитетами чи критики загальноприйнятих правил. Побачивши на власні очі крах ідеологій «батьків», вони відмовилися приймати їхню спадщину, відмовилися змінювати і вдосконалювати «старі» ідеї під вимоги нового часу, а рушили на пошуки свого шляху і захопилися теоріями солідаризму, фашизму, немарксистських форм соціалістичних ідей, які набували значного поширення у тогочасній Європі. Якщо старше покоління здебільшого зберігало вірність своїм звичним переконанням і переважно обмежувалося аналізом нових, як поміркованих, так і радикальних політичних течій і публіцистично-полемічною роботою, то емігрантська молодь, захоплена цими ідеями, почала активно створювати політичні організації і розробляти власні варіанти нових ідеологій.

Таким чином, у політичній думці російського зарубіжжя створюється строката палітра політичних організацій, ідейно-політичних рухів і теоретичних концепцій. Завдяки відновленню у вигнанні діяльності всіх основних партій, створених ще у дореволюційний час, збереглися традиційні ідеологічні напрями: консервативний, ліберальний і соціал-демократичний. Теоретики партій монархістів Є. Єфімовський, М. Марков, С. Ольденбург,

кадетів А. Карташов, есерів С. Ніконов, І. Штейнберг, меншовиків Ф. Дан, Ю. Мартов, С. Португейс, О. Потресов здебільшого продовжували осмислення історико-політичної реальності у рамках традиційних парадигм. У свою чергу деякі партійні діячі намагалися запропонувати своїм соратникам свіжі ідеї, що, на їхню думку, могли відповідати вимогам часу. Серед найбільш відомих подібних спроб виокремлюється «нова тактика» лідера партії кадетів П. Мілюкова і «демократичний соціалізм» теоретика партії есерів В. Чернова.

Водночас масштаби політичних і соціально-економічних зрушень, що відбулися, руйнування багатьох традиційних і донедавна здавалося б непорушних філософських, ідеологічних, історіософських установок і уявлень сприяли виникненню нових ідейно-політичних напрямів політичної думки. Новоградці, засновники і розробники євразійства, зміновіхівства, націонал-більшовизму, відповідно до своїх світоглядних уподобань шукали пояснення історико-політичної реальності та намагалися визначити шляхи подальшого розвитку Росії у рамках новостворених теорій [199, с. 110].

У свою чергу емігрантська молодь, яка, з одного боку, не могла пробачити старшому поколінню втрату Батьківщини, а з іншого – прагнула змінити світ, із завзяттям створює власні організації і шукає власні шляхи перетворення російської державності. Провідну роль у молодіжному політичному русі російської післяреволюційної еміграції відігравали організації «Молода Росія» і «Союз Нового покоління», які внесли свій помітний доробок у політичну думку російського зарубіжжя.

Разом з тим частина російських емігрантів, що були схильні до крайніх правих настроїв, протягом певного періоду працювали над розробкою власних варіантів фашистської ідеології. За визнанням сучасних дослідників політичної історії російського зарубіжжя, їхні концепції виглядають нітрохи не провінційно, а відповідний історичний аналіз стає цікавим штрихом до політичного портрета Європи між двома світовими війнами [432, с. 5].

Зазначена строкатість політичного спектру російського зарубіжжя була

характерною ознакою життя в його природній бурхливості і різнобарвності, на відміну від цілковитої і гнітючої пустелі, на яку поступово перетворювалося ідейно-теоретичне і філософське середовище СРСР. Пустелі, посеред якої височіла фігура «вождя усіх часів і народів», оточена вірними прихильниками, які ідеологічно витриманими штампами вихваляли партію, вождя і радянську владу. Саме тому створена в еміграції картина великих і трагічних подій, досягнень і злочинів, усвідомлення історичних подій російської революції і процесів становлення радянської державності набагато яскравіша та інформативніша.

Це в першу чергу стосується питання про революцію, під знаком якої відбувалося разом з іншими подіями ХХ ст. і формування політичної думки російського зарубіжжя. Отже, на відміну від офіційної, схваленої партією більшовицької версії краху Російської імперії, що свого часу була закріплена у книзі «Короткий курс історії ВКП (б)» [255] і на десятиліття визначила виключно односторонній характер радянських досліджень, розроблені відомими діячами російського зарубіжжя версії подій 1917–1921 рр. і подальшого політичного розвитку СРСР відрізняються різноманітністю суджень, оцінок і висновків. Більш того, хоча ці події ще продовжували знаходити живий відгук серед емігрантів, які були їх безпосередніми свідками та учасниками, але їм здебільшого вдалося уникнути зайвого суб'єктивізму і досягти справжнього історіософського рівня осмислення і зваженості концептуального аналізу.

Унікальне поєднання факторів, а саме: майже одночасне вигнання вагової частини політичної і наукової еліти країни, трансформація державних і політичних інститутів у СРСР, криза демократії в Європі і виникнення нових ідеологій, – усе це зумовило активну творчу роботу російських емігрантів. Аналіз результатів цієї організаційної і теоретичної роботи дає змогу класифікувати політичну думку російського зарубіжжя і визначити певні її групи відповідно до загальновизнаної у гуманітарній науці класифікації з урахуванням нових тенденцій, що були започатковані

вченими-емігрантами.

Застосування в якості класифікуючої ознаки згаданого вище устряловського «знаку революції» до аналізу теоретичної спадщини російської післяреволюційної еміграції дає змогу розділити її на два великих масиви, які складають відповідні класифікаційні групи. З урахуванням сформульованих В. Віндельбандом і Г. Ріккертом особливостей соціально-гуманітарної науки, що віддають першість цілям і засобам, і спираючись на висновок К. Гаджієва щодо ролі ідеалів і цінностей у вивченні політичного світу, до першого масиву відносимо теоретичні напрацювання ідеологів дореволюційних російських партій, які продовжували працювати переважно у звичних рамках політичних програм кадетів, соціалістів-революціонерів, монархістів, меншовиків тощо.

Другий ідейно-теоретичний масив, відповідно із зазначеними вище методологічними підходами до проблеми класифікації політичних і соціальних явищ, визначимо конструйованим типом «пореволюційна політична думка», що за своїм характером тісно пов'язаний зі змістом поняття «пореволюційний».

Виокремлення цього масиву спирається на наступні критерії. По-перше, всі найбільш характерні й виразні теоретичні концепції, ідейно-політичні рухи та політичні програми цього масиву об'єднує те, що відправною точкою, головною передумовою і каталізатором їх виникнення була революція 1917 р. По-друге, незважаючи на відмінності у поглядах на історію Росії, оцінках радянської дійсності, пропонованих моделях постбільшовицького розвитку країни, усі вони у тій чи іншій мірі розвивалися у рамках парадигми російської державності «Москва – Третій Рим». По-третє, діячі пореволюційної політичної думки, на відміну від ідеологів дореволюційних партій, рішуче відмовлялися від усталених концепцій, що не виправдали очікувань, і шукали нові орієнтири розвитку суспільства, держави та моралі, навіть у тих випадках, коли продовжували працювати у межах консервативної, ліберальної чи соціалістичної ідеології.

З огляду на величезний обсяг дослідницького матеріалу і ступінь актуальності творчої спадщини зазначених ідейно-теоретичних масивів у рамках нашого дослідження ми зосередили головну увагу на вивченні саме пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя, яка значною мірою актуалізувалася у сучасному політичному і суспільному дискурсі та процесах формування модерної державної ідентичності на пострадянському просторі як ідеологічний чинник і сукупність ціннісних орієнтацій самоідентифікації.

На підставі опису як основи знання, що класифікує, і відповідного аналізу змісту ідейно-політичних течій, доктрин і концепцій у пореволюційній політичній думці російського зарубіжжя досить чітко можна виділити три основні напрями.

Перший – це політичні концепції, що розвивалися у рамках традиційних ідейно-політичних течій. Вчені-емігранти на основі концептуального аналізу історичного досвіду державної і суспільної трансформації, набутого у ході розпаду Російської імперії і становлення нової, до того невідомої в історії форми держави, в межах до певної міри усталених ідейно-політичних течій зробили спробу віднайти нові концепції державного і суспільно-політичного устрою. Зокрема, консервативна ідеологія збагатилася концепцією «народної монархії» І. Солоневича і теорією «органічної монархії» І. Ільїна. Подальший розвиток російська ліберальна думка отримала у ліберально-консервативних концепціях П. Струве, теорії соціального ієрархізму М. Бердяєва та «органічної демократії» І. Ільїна. У рамках соціалістичної ідеології продовжили розвиток концепції християнського соціалізму С. Булгаков, Г. Федотов і С. Франк.

Другий напрям пореволюційної політичної думки характеризується спробами віднайти модель державності на основі синтезу традиційних російських цінностей і нових ефективних форм народовладдя. Цей напрям виявився найбільш строкатим саме тому, що пошук іншого шляху розвитку поза межами сталих політичних концепцій очікувано передбачає суттєву варіативність видів політичної думки і відповідно зумовлює наявність певних

проміжних якостей, що заважають формулюванню чітко визначених критеріїв. Проте, спираючись на висновок О. Суботіна про можливість створення розмитих на своїх межах груп і визначення важливих для цілей нашого аналізу характерних рис, елементів і властивостей певних політичних концепцій, виявилось можливим їх виокремлення та об'єднання в єдиний концептуальний образ, конструйований тип емігрантських моделей «третього шляху». Так, ідеологи євразійської ідейно-політичної течії виявили виразну наступність деяких російських суспільно-політичних рухів, що активно розроблялися ще у ХІХ – на початку ХХ ст. Крах російської державності суттєво актуалізував ідеї слов'янофілів і Ф. Достоевського, що стали відправною точкою теоретичних пошуків і підвалиною становлення євразійства як ідеологічної основи особливої геополітичної моделі Росії-Євразії.

Нездійсненні сподівання еміграції на швидкий крах більшовицького режиму, усвідомлення неможливості перемогти більшовиків збройним шляхом і одночасне прагнення допомогти своїй батьківщині, взяти участь в її долі пробудили до життя несподіване для політичної еміграції ідейне явище – зміновіхівство і його більш практичне відгалуження – «поворотництво». Ідеологію цих рухів відрізняло визнання більшовизму закономірним етапом розвитку російської державності, намагання знайти примирення з більшовиками навіть через покаяння, яке здебільшого було продиктоване категоричним неприйняттям свого емігрантського становища і бажанням повернутися на батьківщину.

Зі зміновіхівством зазвичай пов'язують і націонал-більшовизм, що, на нашу думку, є не зовсім виправданим, оскільки він значно переріс стадію пошуків примирення. Осмислення причин поразки Білого руху, проведення історичних аналогій з подіями російської революції, аналіз економічної і державної політики більшовиків, привели засновника та ідеолога націонал-більшовизму М. Устрялова до визнання національного характеру революції і радянської державності. Під враженням від створення Радянського Союзу і

об'єднання значної частини колишньої Російської імперії в єдину державу М. Устрялов створює повноцінну ідеологію, яка у подальшому, в багатьох рисах була втілена в практику державного будівництва СРСР.

Розуміння сутності та змістового наповнення поняття «третій шлях», вибір тактики і стратегії подальшого розвитку Росії з опорою на традиційні духовні цінності, бачення ідеології нового російського суспільства, вільного від матеріалістичних спотворень і корисливого класового егоїзму, пошуки можливостей об'єднання еміграції надихали теоретичні пошуки мислителів-емігрантів, які гуртувалися навколо журналу «Новый Град».

До третього напрямку пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя відносимо молодіжні політичні організації російських емігрантів, що виникли внаслідок залучення російської післяреволюційної еміграції в загальноєвропейський політичний процес. Емігрантська політична думка зазнала впливу більшої частини нових ідейних течій Заходу 1920–30-х рр.: солідаризм, фашизм, немарксистський соціалізм тощо. Деякі російські емігранти намагалися піти далі простого наслідування. Зокрема, у політичній програмі «Національного союзу нового покоління» розвивалася доктрина солідаризму. Партія младоросів наслідувала здебільшого зовнішні атрибути і символіку фашистів, а частина емігрантської молоді всерйоз захопилася фашистською ідеологією і створювала доволі численні російські фашистські організації.

Таким чином, з метою комплексного дослідження політичної думки російського зарубіжжя у контексті осмислення державної ідентичності ми виокремлюємо пореволюційну складову, яка, у свою чергу, розподіляється на три основні напрями, що включають окремі ідейно-політичні течії і політичні концепції. Зазначене упорядкування досліджуваних об'єктів, їх сортування і систематизація є вагомим засобом адекватного осягнення сутності різних проявів політичної дійсності на основі визнання і дотримання примату цілей і цінностей, що є спонукальним мотивом і орієнтиром творчої діяльності та важливим елементом особистісної і колективної самоідентифікації.

Висновки до другого розділу

Спочатку за замовченням, а потім і за міжнародними нормами поняття «російська еміграція» набуло надзвичайно широкого змісту і використовувалося для визначення усіх вихідців з території колишньої Російської імперії – незалежно від їхньої етнічної належності, включаючи українців, які свого часу воювали у білих арміях і, за оцінками дослідників, до української політичної еміграції не відносилися. Ключова відмінність між російською післяреволюційною еміграцією і українською політичною еміграцією полягала у різному баченні майбутнього пострадянського розвитку, яке українці пов'язували із відновленням національної державності, тоді як російські емігранти продовжували плекати ідеї «збирання земель», «трьох гілок єдиного російського народу» тощо.

Розкол, що стався в політико-правовій свідомості суспільства під час революції і Громадянської війни зумовив надзвичайно широкий соціальний склад післяреволюційної еміграції, а величезний масштаб еміграції вплинув на географію розселення, що охопила як Європу, так і країни Близького і Далекого Сходу.

Соціальний склад, інтелектуальні і організаторські здібності емігрантів сприяли активній самоорганізації, завдяки чому аморфна маса вигнанців у короткий строк набуває якостей єдиного соціально-культурного організму – російське зарубіжжя. Процеси інституціоналізації російської еміграції відбувалися одночасно за декількома напрямками: створення неполітичних організацій і установ соціально-економічної адаптації емігрантів; відновлення дореволюційних російських політичних партій; створення різноманітних видань ідейно-теоретичного спрямування і гуртування навколо них однодумців; формування мережі російської освіти та організація культурного життя і творчості; виникнення і розвиток пореволюційних ідейно-політичних рухів: євразійства, зміновіхівства, націонал-більшовизму, молодіжних організацій тощо.

Спроби об'єднання у єдиний антибільшовицький рух російських дореволюційних політичних партій, що відновили свою діяльність у еміграції, виявилися невдалими. Серед ключових причин виокремлюються: династичний конфлікт, протиріччя щодо тактики між «оборонцями» і «пораженцями», «передрішеннями» і «непередрішеннями», а також суперництво за лідерство і ідейні розбіжності в середині партій. У свою чергу в середовищі української еміграції політичні суперечки до певної міри ускладнювалися ще й регіональним чинником. Чого не спостерігалось у російській післяреволюційній еміграції, розбіжності всередині якої мали переважно ідейно-політичний характер.

Ідеологічна еволюція російських політичних партій відбувалася у широкому діапазоні від дрейфу монархістів до конституціоналізму і федералізму, до суттєвого зсуву кадетів, до ліберал-екстремізму. Серед найбільш конструктивних політичних проєктів виокремлюються програма демократичного соціалізму на російському ґрунті В. Чернова і «нова тактика» побудови республікансько-демократичного ладу на завоюваннях революції П. Мілюкова.

Опис і відповідна класифікація ідейно-політичних течій має враховувати хронологічні рамки, конкретно-історичні умови їх виникнення та розвитку, мінливий характер їх сутності та змісту. Визнання примату цілей і цінностей у політичній дійсності пояснює різноманіття ідейно-політичних течій, які активно розроблялися у російському зарубіжжі «під знаком революції», що дає змогу розділити їх на два великих масиви.

Перший масив становлять теоретичні напрацювання ідеологів дореволюційних російських партій, які продовжували працювати переважно у звичних рамках політичних програм кадетів, соціалістів-революціонерів, монархістів, меншовиків тощо.

Другий масив, що за своїм характером тісно пов'язаний зі змістом поняття «пореволюційний», і, відповідно, його представляє пореволюційна політична думка. Виокремлення цього масиву спирається на наступні

критерії. По-перше, всі найбільш характерні й виразні теоретичні концепції, ідейно-політичні рухи та політичні програми цього масиву об'єднує те, що відправною точкою, головною передумовою і каталізатором їх виникнення була революція 1917 р. По-друге, незважаючи на відмінності у поглядах на історію Росії, в оцінках радянської дійсності, пропонованих моделях постбільшовицького розвитку країни, усі вони у тій чи іншій мірі розвивалися у рамках парадигми російської державності «Москва – Третій Рим». По-третє, діячі пореволюційної політичної думки, на відміну від ідеологів дореволюційних партій, відмовлялися від усталених концепцій, що не виправдали очікувань, і шукали нові орієнтири розвитку суспільства, держави та моралі, навіть у тих випадках, коли продовжували працювати у межах консервативної, ліберальної чи соціалістичної ідеології.

У пореволюційній політичній думці російського зарубіжжя досить чітко можна виділити три основні напрями. Перший – це політичні концепції, що розвивалися у рамках традиційних ідейно-політичних течій. Другий напрям пореволюційної політичної думки складають політичні концепції, які характеризуються спробами віднайти модель державності на основі синтезу традиційних російських цінностей і нових ефективних форм народовладдя у моделях, так званого, «третього шляху». Третій напрям пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя складають політичні концепції молодіжних організацій російських емігрантів, що виникли внаслідок залучення російської післяреволюційної еміграції в загальноєвропейський політичний процес.

РОЗДІЛ 3

ДЕРЖАВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ І КОНЦЕПТУАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРАДИЦІЙНИХ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИХ ТЕЧІЙ У РОСІЙСЬКОМУ ЗАРУБІЖЖІ

3.1. Переосмислення концепцій консервативної ідентичності у працях мислителів-емігрантів

Ключовою у визначенні позицій російських емігрантів щодо минулого, сучасного і навіть майбутнього Росії була проблема усвідомлення подій 1917 р. Монархіст І. Солоневич наголошував, що Лютнева революція була лише палацовим заколотом, організованим земельною, фінансовою та військовою знаттю. На думку мислителя, фальшивка Лютого декорується з двох боків: ліві намагаються все звалити на народ, а праві – на народ, «який обманули ліві» [511, с. 16–18].

Разом з тим, визнаючи зрадницький характер лютневих подій, а як наслідок і випадковість краху російської державності, І. Солоневич заперечує ідеалізацію передвоєної Росії. «Передреволюційна Росія перебувала у соціальному тупику ... Нові верстви, енергійні, талановиті, міцні, хазяйновиті, пробивалися до життя і до влади. І на їхньому шляху стояла стара правляча верства, яка вже виродилася в усіх сенсах, навіть і у фізичному» [511, с. 25]. Отже, мислитель подає класичну картину передумов буржуазної революції, що визрівали у надрах російської держави. Таке трактування передісторії революції безпосереднім чином пов'язує І. Солоневича з іншими представниками пореволюційної політичної думки, які вважали, що революція в Росії була зумовлена попереднім розвитком країни. Зокрема, П. Струве наголошував: «Занадто пізно відбулася у Росії політична реформа. Занадто пізно відбулося скасування кріпосного права» [547, с. 283].

Російський політичний діяч П. Струве, який розпочав свій шлях як

один з ідеологів російської соціал-демократії, поступово змінює свою позицію, і згодом, за висловом І. Солоневича, стає «закінченим монархістом» [511, с. 83]. Тому природно, що події Лютого П. Струве зустрів без будь-якого захвату. До того часу він вже остаточно розчарувався в революції як засобі прогресу і ствердився як послідовний прихильник еволюційного шляху розвитку, і тому оцінював російську революцію і подальші події виключно як «державне самовбивство державного народу» [547, с. 275, 286].

В інтерпретації П. Струве революція була самовбивчим актом, проте актом, продиктованим ззовні, підлаштованим і замисленим Німеччиною, яка ставила за мету розпочатої у 1914 р. війни крах Росії [547, с. 260]. У цьому підкреслюванні зовнішнього, причому саме західного, втручання, чітко виявляється характерна риса російської державної ідентичності – «антизахідництво». На користь того, що це не суб'єктивна думка окремого мислителя, а саме риса ідентичності, свідчать аналогічні позиції інших, не менш відомих російських мислителів [192, с. 273].

Чимало уваги аналізу причин і подій лютого 1917 р. приділяв у своїх працях І. Ільїн. На його думку, Лютнева революція для Росії не зводиться до «традицій», «заповітів», «ідеалів» чи особистих мрій діячів Лютневої революції. Вона була низкою фатальних для російської історії діянь і подій, які мали цілком визначений політичний нахил і невідворотно вели до цілком визначених наслідків [229].

Як і І. Солоневич І. Ільїн серед причин революції виокремлює злочинні дії Тимчасового уряду, який сприяв політизації і руйнуванню армії, нищенню державного апарату, створенню соціального хаосу. Мислитель вважав, що внутрішні причини революції обумовлені географічними, кліматичними, етнічними, зовнішньополітичними і внутрішньополітичними особливостями розвитку Росії, які призвели до її освітньо-політичної і господарсько-технічної відсталості. Зазначене зближує його позицію з євразійцями і націонал-більшовизмом М. Устрялова, які підкреслювали зв'язок природнокліматичних умов і національно-державницьких параметрів.

Проте, головною причиною революції, на думку І. Ільїна, був зовнішній вплив: «терористичний соціалізм ... має західноєвропейське походження». Протягом ХІХ ст. російська інтелігенція заразилася цією недугою, щоб у ХХ ст. «напівруська напівінтелігенція» захопила владу в Росії ... Захід, який виносив цю ідею, мав і відповідний імунітет від цієї хвороби ... а у російському народному організмі не знайшлося відповідних «антитоксинів» проти занесених в нього «бактерій» [238, с. 244]. Таким чином, наведений аналіз позицій представників консервативного крила пореволюційної політичної думки щодо причин російської революції дозволяє виокремити антизахідництво як одну з ключових рис російської ідентичності.

Творчість мислителів консервативного крила еміграції відображає пореволюційну еволюцію російського монархізму. Сутність, напрям і сенс цього оновлення було визначено І. Ільїним: «Російські монархісти повинні відкрито рахуватися із фактом краху монархії в Росії ... вони повинні мужньо усвідомити і дослідити цей крах і досягнути його духовні, соціально-економічні і національно-імперські причини – і тоді заново обґрунтувати і виправдати ідею монархії» [228, с. 80]

Натхненники російського монархізму намагалися знайти спільну ідею, однаково прийнятну і зрозумілу усім. Значну частину правого крила російської еміграції становили активні учасники Білого руху або його прихильники. До того ж сама Біла ідея за своєю суттю була монархічною. Отже, використання позитивних рис Білого руху у формуванні нової загальнонаціональної ідеї мало слугувати додатковим об'єднуючим фактором, а їх поєднання з новими концепціями задовольняло духовні прагнення тих, хто не був безпосереднім учасником Білого руху.

Досить детально цю проблему розглядав у своїх працях І. Ільїн. Він вказує на те, що Біла справа розпочиналася не сучасниками, що вона так само давня, як і сама Русь. Тим самим він одним реченням відмітає можливі звинувачення у хибності самої Білої ідеї. Вона давня, як сама Русь, і цією

давністю вона освячується і тому не може піддаватися сумніву [196, с. 245].

Намагаючись осмислити Білий рух не як боротьбу за владу, а як загальнонаціональне явище, І. Ільїн пише: «Білі ніколи не захищали і не захищатимуть ні станової, ні класової, ні партійної справи, їхня справа – справа Росії, Батьківщини, справа російської держави» [227, с. 209].

Пам'ятаючи про ціннісний компонент державної ідентичності, звернемо увагу на постійне акцентування у міркуваннях І. Ільїна на поняттях «держави» і «державності», на освяченій давністю сакральності «Білої ідеї». На нашу думку, це підкреслює особливість та історичну обумовленість відповідних цінностей, що визначають російську державну ідентичність. Яку М. Рябчук визначив як «квазірелігійну „русько-православну” ідентичність, надзвичайно сприятливу для консервації домодерних негромадянських цінностей та патримоніальних („патрон-клієнтелістських”) відносин. Цей тип ідентичності був сформований специфічними імперськими дискурсами і практиками» [480, с. 129].

Ми вже звертали увагу на виразну наступність імперських дискурсів і практик у російській історії. «Держава Російська єдина і неподільна» – наголошувала стаття перша Зводу законів Російської імперії [492]. Білий рух узяв на озброєння саме цей офіційно оформлений принцип, за яким проводилася імперська політика, і на весь час громадянського протистояння гаслом білих армій стало гасло: «Росія Єдина, Велика і неподільна».

Після поразки Білого руху, в умовах розшматування колишньої Російської імперії внаслідок різноманітних міжнародних мирних угод цілком природне для правого руху гасло наповнюється новим змістом: відновлення і дотримання територіальної цілісності Російської держави у колишніх імперських межах. Майбутню Росію монархісти бачили єдиною і неподільною, оскільки у відцентровому розпаді держава не живе, а вмирає, не укріплюється, а слабшає і гине [227, с. 208].

Проте, на думку пореволюціонерів, гасло «Єдина і неподільна» не можна оцінювати лише з політичної точки зору, як реакційне або як

революційне. У цьому гаслі, вважав І. Солоневич: «...є життєва економічна невідворотність ... Будь-яка «федерація» означатиме загибель країни. Або, в перекладі цього терміна на прозаїчну мову, – хаос, безробіття і голод. Післярадянській Росії потрібна люто централізована і безпощадно люта влада» [516, с. 130].

І. Солоневич наголошував: «Народне господарство Росії є спеціалізованим господарством. Грубо кажучи, Москва дає ситець, Україна дає хліб, Середня Азія в обмін на ситець і хліб дає бавовну ... середньоазійський землероб не може не згадати того періоду свого життя, коли бавовна у нього була, але йому не було чого їсти. У підмосковного текстильника був ситець, але не було ні хліба, ні бавовни. В українського хлібороба не було ні ситцю, ні солі. Це було викликане «самовизначенням аж до відділення», що народилося з радянського «планового» шинку» [514, с. 81].

Разом з тим, на відміну від інших національних частин імперії, що мають економічне значення, Україна, на думку І. Солоневича, має надважливе політичне значення. Він наголошує: «Відділення України від Великої Росії означає загибель. І Великої Росії, і України. Латвійських або грузинських сепаратистів із суто моральної точки зору ми не вправі вважати якимись зрадниками. Це все, так би мовити, технічні питання, які ніяк не загрожують буттю Росії. Український сепаратизм загрожує всій Росії – тобто і – Великій Росії, і Малій Росії» [515].

Як бачимо, намагання відділення України, на відміну від «технічних сепаратизмів» інших народів, має морально-ціннісний аспект зради. Таким чином, державна самоідентифікація України у ціннісних координатах російської державної ідентичності виглядає як загрозливий акт. Невипадково Р. Шпорлюк зазначає: «Усі політичні кола Росії й досі сумніваються, чи справді існує українська національність, хоча з тактичних причин не всі говорять про це відкрито. За суперечками про Чорноморський флот або статус Криму криється небажання визнати Україну як незалежну від Росії

державу» [284, с. 13].

Таким чином, навіть у декларованому російськими пореволюційними мислителями намаганні подолати надмірний догматизм монархічної думки вони залишалися заручниками великодержавницької парадигми, що підтверджує її глибоку вкоріненість у російську ідентичність.

Зазначена великодержавність пов'язувала пошуки нової форми російської державності та актуальної російської ідеї з традиційними для російської суспільно-політичної думки проблемами визначення історичної місії Росії, її міжнародної ролі і відносин зі світом. Завдяки цій традиційності одна з головних вад, сформованих ще у XIX ст. рухів західників і слов'янофілів, а саме – надмірна ідеалістичність поглядів, до певної міри продовжувала впливати і на теоретичні викладки мислителів російської еміграції.

Водночас, банально слідувати традиціям пореволюційні мислителі вже не могли. Перед ними постало значно складніше завдання, ніж перед їхніми попередниками. Вони стикнулися із проблемою пошуку шляхів відродження російської історичної державності, з необхідністю формулювання цілісної переконливої національної ідеї, здатної об'єднати розрізнені сили патріотів.

У традиціях російської політичної думки мислителі-емігранти наполягали на національній самобутності Росії, її особливому історичному шляху, унікальному характері російської монархії, винятковій жертвовності й духовності російського народу, що допомагало долати численні труднощі і гарантує успішне подолання перепон на шляху відродження Росії у майбутньому. А оскільки трагедії революції і Громадянської війни були далеко не першими важкими часами, то і рецепти національно-політичного відродження вони пропонували шукати у минулому.

Зокрема, І. Ільїн підкреслював: «Доля народу криється в його історії. Вона таїть у собі не тільки його минуле, але і його майбутнє» [235, с. 128]. Саме до історії і міфу панрусизму він апелює і в питаннях взаємовідносин з Україною. «Малоросія і Великоросія пов'язані воєдино вірою, плем'ям,

історичною долею, географічним положенням, господарством, культурою і політикою», – наголошує І. Ільїн. Спираючись на зазначений висновок, він рішуче заперечує органічний характер української незалежності: «Український сепаратизм – явище штучне, позбавлене реальних підстав. Він виник із честолюбства ватажків і міжнародної завойовницької інтриги. Відокремившись, ця держава віддає саму себе на завоювання і розграбування іноземцям» [243]. Як бачимо, його оцінка до дрібниць збігається з наведеною раніше думкою І. Солоневича.

У свою чергу І. Солоневич підкреслює корисливі наміри борців за незалежність Білорусі: «Наших власних білоруських самостійників я знаю як облуплених. Уся ця самостійність не є ні переконання, ні любов до рідного краю – це є тільки особливий комплекс неповноцінності: досить великі жадання і вельми мала потенція – на рубль амбіції і на гріш амуніції» [515].

М. Рябчук звертає увагу на збереження такого самого ставлення вже в існуючих реаліях. Він констатує як складову сучасного російського світосприйняття «живучість класичного імперського міфу про Київську Русь як таку собі прото-Росію та про єдиний давньоруський народ, від якого несприятливі історичні обставини відкололи українську і білоруську гілки, котрі весь час прагли і досі прагнуть з'єднатися всупереч своїм “націоналістичним” елітам» [478, с. 277].

Саме під гаслами захисту населення окремих регіонів від «націоналістичних зазіхань» прийшов в Україну «русский мир», ідеї якого знайшли підтримку у рамках модерної російської державної ідентичності і які досить чітко кореспондуються з наведеними вище ідеями представників консервативного крила російської пореволюційної політичної думки.

У політичній концепції І. Ільїна національна ідея тісно пов'язана з особливостями світосприйняття і державністю. Мислитель наголошує: «Російська ідея є ідея серця. Ідея серця, що споглядає» [236, с. 438]. Тут буде доречним звернутися до думки Ю. Павленка, який зазначає, що з цими твердженнями І. Ільїна можна погодитися, а можна й не погоджуватися. Але

цікаво, що однією з провідних інваріантних ідей української ментальності такі авторитетні і політично не заангажовані філософи, як Д. Чижевський, С. Кримський і В. Храмова, також називали сприйняття світу перш за все серцем і жагу до свободи [404, с. 274]. Отже, крізь призму пореволюційної політичної думки російської еміграції цілком можливо розгледіти й певні традиційні риси та ментальні і ціннісні підвалини формування української державної ідентичності.

За твердженням І. Ільїна: «Держава у розумінні російської людини повинна мати «художнє і релігійне втілення в єдиній особі». Яку можна вживе бачити, любити і усім разом «творити» [236, с. 440]. Цей висновок філософа дає змогу оцінити не лише минуле Росії, а й по-іншому подивитися на сьогодення. Можливо, відновлення авторитаризму, яке відбувається у сучасній Російській Федерації, продиктоване не лише жагою до влади чи намаганням реставрації, не тяжінням російської людини, кажучи словами Ільїна, до «залежності чи політичного рабства, як думають багато на Заході». Можливо, це особливий шлях Росії, з якого вона на якийсь час зійшла і тепер повертається, і це повернення є природним відновленням традицій державної ідентичності.

Як зазначає В. Бушанський: «Гіперболізовані риси маскулінності, які ми спостерігаємо в гламурних явленнях Владіміра Путіна це не психологічні перверзії і навіть не надміри політтехнологів. Це необхідність ... Великій Росії потрібен великий президент ... росіяни ніби повернулися у пелюшки; сповивана дитина заспокоюється: «усе мовчить, бо благоденствує» [82, с. 299–300].

Намагався не лише вивчати сутність влади, держави, суспільства, а й наполегливо шукав шляхи їх всебічного вдосконалення І. Ільїн. Незважаючи на іноді виразну ідеалістичність поглядів, що наповнюють феномен монархії сакральним змістом, І. Ільїн не безоглядний апологет і не пропонує вважати її єдиною можливою формою правління. Він був послідовним прихильником теорії органічного розвитку державності, згідно з якою кожному народові

притаманна унікальна правосвідомість, що зумовлена історичними, релігійними, національними чинниками. Тому немає і не може бути універсальної, однієї для всіх і також для всіх однаково найкращої єдиної державної форми. І. Ільїн намагається лише визначити найяскравіші сутнісні відмінності й особливості різних форм державного правління та дати людству можливість свідомого вибору [234].

У праці «Про монархію та республіку» він проводить паралельний аналіз відповідних рис монархії і республіки. На широкому матеріалі історичних фактів і юридичних казусів філософ демонструє хибність спроб порівняння монархії та республіки за формальними ознаками і зосереджується на пошуку глибинних відмінностей. Характер міркувань філософа демонструє його безперечну прихильність до монархічної ідеї. Для визначення якостей монарха І. Ільїн використовує яскраві епітети: мудрість, жертовність, патріотизм, моральна відповідальність, натомість республіканський керівник – «...рядовий політик з обивателів, який по можливості відповідає елементарним вимогам громадянської честі, у будь-якому разі не занадто публічно зганьблений» [234, с. 475].

У своїх роздумах про корені монархії І. Ільїн робить висновок про патріархальну природу монархії. Монархічна правосвідомість схильна переносити родинний лад у державу, а монархічний лад – у родину. Органічність монархії, на думку І. Ільїна, виявляється у тому, що люди і перед обличчям Божим, і від природи різноякісні, різноцінні, і тому, природно, мають бути не рівними у своїх правах [234, с. 483].

Ідею предметної нерівності людей, яка є основою для нерівності політичної, Ільїн підкріплює словами Вольтера: «Що стосується мене, то я гадаю, оскільки треба коритися, то краще коритися породистому левові, який від народження набагато сильніший за мене, ніж двом сотням щурів мого роду» [234, с. 487].

І. Ільїн пробує спростувати ідею всезагальної рівності, на якій ґрунтується республіканська правосвідомість. Він підкреслює помилковість

загального рівняння, яке призводить до висунення на керівні пости випадкових і недостойних людей, що часто трапляється за республіки.

Водночас І. Ільїн не намагається надмірно ідеалізувати монархію. Він визнає її негативні риси й чітко на них вказує. «Монархіст воліє не ризикувати задля химери кращого і зберігати наявний, нехай і не завжди досконалий, але звичний і добре знайомий порядок речей. Але це може призводити до застою, завмирання творчості й нерухомості суспільства» [186, с. 97].

Проте консерватизм, на думку І. Ільїна, – ані ключова, ані абсолютно і виключно монархічна риса. Прогресивна складова монархії цілком достатня, і монархісти, зазначає І. Ільїн, успішно проводили великі реформи: Рішельє у Франції, Бісмарк у Німеччині, Столипін у Росії. Проте, джерелом прогресу філософ визнає саме монархів: Олександр Великий, Гарун-аль-Рашид Багдадський, король сербський Стефан Душан, Генріх IV Бурбон, Людовик XIV, імператор Петро Великий. «Усі ці правителі своєрідні й різні» [234, с. 490].

Однак у цьому прикладі виявляється наявна в аргументаціях філософа хибність висновків і добору фактів. Ми наводимо цитату не повністю, щоб не перевантажувати дослідження, але наведені приклади є найбільш яскравими і відображають чітку тенденцію. І. Ільїн цілком слушно відзначає те, що всі ці правителі різні, але не звертає уваги на їхню ще більшу спорідненість, на те, що вони діяли у виключно подібних конкретно-історичних умовах: або збирання земель і створення держави (Олександр Македонський, Гарун-аль-Рашид, Стефан Душан), або заснування нової династії (Генріх IV Бурбон), або творення нової монархічної якості (Людовик XIV, імператор Петро Великий). Об'єктивність вимагає зазначити, що їхнє реформаторство викликане намаганнями розширити, укріпити або встановити свою владу, а не є природною рисою монархізму. Згодом їхні модернізаційні зусилля завершувалися або розпадом створених держав, або поваленням монархії, або низкою державних переворотів [186, с. 97].

Як приклад монархій, що стрімко проходять крізь епоху великих і прогресивних реформ, І. Ільїн згадує Італію Віктора Еммануїла III часів реформ Муссоліні [234, с. 537]. Тобто як приклад подає державу, де про наявність монархії навіть у формальному вигляді говорити важко, або, якщо продовжувати логічний ланцюжок, слід і Муссоліні проголошувати монархістом. Таким чином, аргументація І. Ільїна виглядає як маніпулювання фактами задля підтвердження своїх думок. Не випадково К. Бороздіна звертає увагу на публіцистичність, емоціональну полемічність творчості філософа, що значною мірою ускладнює науковий аналіз ідейної спадщини І. Ільїна [67, с. 129].

Разом з тим, монархічний ідеалізм не заважав мислителю зберігати достатню критичність оцінок. І. Ільїн застерігає, що монархічна правосвідомість загрожує народу безповоротною вірою недостойному монарху, який може завести свій народ у безвихідь і страждання. У той час як республіканська правосвідомість, яка схильна до абсолютизації недовіри і здається здатною уберегти від помилок зайвої довіри, може відштовхнути народ від підтримки дійсно необхідних і важливих дій глави держави, спрямованих на загальне благо.

Проте, у кінцевому рахунку його симпатії залишаються незмінними і за будь-яких інших рівних умов монархічна правосвідомість все-таки краща, за республіканську навіть у питаннях свободи. І. Ільїн наголошує, що щирий монархіст вільно обирає для себе свідоме служіння монарху на благо своєї вітчизни і государя. Звідси й інша теза філософа – про хибність традиційного визнання пасивності громадян у монархічних державах. І. Ільїн стверджує, що різниця між монархічною і республіканською правосвідомістю полягає не в пасивності, а у різному характері активності. «Активність монархіста має риси доцентровості, лояльності і відповідальності перед главою держави. Активність республіканця вирізняється відцентровим тяжінням, розв'язує особисту ініціативу, намагається втручатися в усі державні справи і намагається скинути з себе відповідальність перед виборцями» [234, с. 518].

Разом з тим, І. Ільїн наголошує на чужорідності, непотрібності республіканських ідей для Росії. Республіканці, на думку філософа, мають лише запозичену на Заході політичну доктрину і безвідповідальну віру у спасіння через історичний крах Росії. Ця безвідповідальність у цілому притаманна республіканській правосвідомості. «Якщо в монархії кожен у кінцевому рахунку відповідає перед государем, то у республіканській формі державності, ця відповідальність зміщується вниз ... важливо те, як твоя діяльність розцінюється «народом», невизначеною юрбою малокомпетентних виборців» [234, с. 525].

Щодо загальних принципів державного будівництва І. Ільїн зазначив, що держава може будуватися за двома головними принципами – установи або корпорації. Ці принципи визначають комплекс взаємовідносин громадян і держави, структуру і завдання державної влади, механізм її формування, особливості функціонування, і кожна має свої недоліки і ризики.

Отже, будь-яка установа (виховна, виправна, лікувальна) вибудовується зверху. Людина приймає наявні правила, виконує запропоновані обов'язки, отримує опіку і піклування, вона живе, користується, але не керує, не вирішує і не будує установу. Принцип установи, доведений до кінця у державі, вб'є свободу, волю, творчість і призведе до тоталітарного ладу і каторжного порядку.

З іншого боку – корпорація, що будується знизу вгору. Корпорація починається з індивідуума, який вільно обирає тих, з якими він об'єднується для вирішення власних завдань. Об'єднання індивідуумів шляхом голосування обирають необхідні органи управління, контролюють їхню діяльність і шляхом голосування можуть або відмовитися виконувати рішення, або ліквідувати неугодні органи. Принцип корпорації, доведений до кінця, може погасити будь-яку владу і призведе до анархії.

Таким чином, виходячи з оцінок небезпек безмежної реалізації принципів, які наводить І. Ільїн, доходимо висновку, що для уникнення загрози загибелі або перетворення у тоталітарний абсолют будь-яка держава

має будуватися одночасно і як корпорація, і як установа. І. Ільїн розподіляє ролі цих принципів наступним чином. Корпоративна складова має забезпечувати зрілу правосвідомість громадян, і для таких громадян держава має бути корпорацією. Як установа держава діє «для усіх громадян із незрілою і дефективною правосвідомістю (діти, душевнохворі, політично-безглузді, кримінально-злочинні, анормальні, жадібні, шахраї та ін.)» [234, с. 541].

З ідеєю філософа можна було б погодитися за однієї умови – справедливого вирішення питання про визначення, хто є «жадібний», «анормальний», «політично-безглуздий» тощо. Підсумовуючи свої роздуми щодо гармонійної державної моделі, І. Ільїн зазначив, що під час державотворення треба оцінювати наявний рівень народної правосвідомості, визначати відповідне співвідношення установи і корпорації, яке буде найкращим за певних умов життя, і неодмінно враховувати особливості історії, культури і умов життя конкретного народу.

Серед багатьох творів білоруса за походженням і російського монархіста за переконанням І. Солоневича найвідомішою є фундаментальна праця «Народна монархія» [514]. Свою книгу автор відкриває твердженням, що кожен народ бажає створити власну імперію, а якщо він цього не робить, то лише виключно тому, що не може, або розуміє власну неспроможність. Імперія тримається єдністю народів і племен, які зручно почуваються в ній. І. Солоневич у дусі пореволюційної думки наголошує, що найдавніша європейська держава – Російська імперія – досі не має жодних ознак дряхлості, громить усіх своїх ворогів навіть при комунізмі, а бідність є наслідком важких природнокліматичних умов і постійних зазіхань сусідів.

Проте, не випадково дослідники вказують на нетиповість постаті І. Солоневича. Як і інші представники російського зарубіжжя, зокрема І. Ільїн або М. Бердяєв, він відстоює тезу про особливий російський шлях. Але на відміну від них, і ще більше від євразійців, він підкреслює: «Росія – не Європа, але й не Азія, і навіть не Євразія. Це – просто Росія. Абсолютно

своєрідний національний державний і культурний комплекс, однаково чітко відмінний і від Європи, і від Азії» [514, с. 27]. Причому він наполягає на тому, що цей комплекс сформувався без будь-якого зовнішнього впливу. Навіть Візантія не вплинула, оскільки російська державність, наголошує мислитель, з самого початку будувалася за національною ознакою, а «Візантійська імперія була імперією без нації» [514, с. 27].

Унікальною рисою російської національної ідеї, за переконанням пореволюційних мислителів, є те, що вона завжди переростає рамки лише однієї національності і стає наднаціональною, а за нею і державність постає як наднаціональна. З цього приводу цікавим виглядає філологічний аспект проблеми. Абсолютна більшість національностей у світі позначаються іменником, а у російській мові для визначення своєї національності використовується прикметник. Тобто, національність «русский» – це головним чином прикмета, належність до певної держави.

На цій особливості наголошував І. Ільїн: «Будь-який талант, будь-яка творча людина будь-якої нації, вступаючи у Росію, прокладали собі шлях наверх і знаходили собі державне і всенародне визнання». У свою чергу І. Солоневич писав: «Жодна нація у світі не будувала такої державності, за якої усі нації, народи і племена, які були втягнуті в орбіту цього будівництва, почувалися – однаково зручно або незручно, – але так само зручно або незручно, як і російський народ. Якщо було зручно – було зручно всім, якщо незручно – то також усім» [208, с. 49].

М. Рябчук підтверджує слова російських мислителів, але звертає увагу на суттєву обставину, яку вони сором'язливо замовчували: «Ні в Росії, ні в СРСР етнічне походження не було серйозною перешкодою для імперської кар'єри. Справді суттєвим було дещо інше, по-перше, абсолютна вірнопідданська лояльність щодо самодержавної чи більшовицько-кремлівської династії; по-друге, належність до православ'я чи до КПРС; і по-третє, російськомовність, тобто „добровільне” прийняття російської мови як „цивілізованішої” та благонадійнішої» [478, с. 221]. Отже, за умов повного

розчинення особистості у наскрізь імперському, ідеологізованому і русифікованому середовищі, звісно, не було різниці, до якого етносу належала людина на початку «вростання в Росію».

Як вже зазначалося, І. Солоневич не завжди слідував загальним тенденціям пореволюційної думки. Найбільш яскраво нетиповість поглядів мислителя виявляється в його оцінці ролі релігії. На відміну від більшості ідеологів російського зарубіжжя, які працювали у рамках традиційних ідейно-політичних течій, мислитель вважав, що релігія у становленні нації відіграє другорядну роль. Зокрема, православ'я справило на Росію колонізаційний, культурний і державницький вплив, але остаточний результат цього впливу визначили національні особливості країни. Свій висновок І. Солоневич аргументує тим, що в інших національних умовах цей вплив не забезпечив ні культурних, ні колонізаційних, ні державницьких досягнень [172, с. 199].

І. Солоневич погоджується з концепцією пореволюційних мислителів про органічний характер політичних явищ і, зокрема, про безумовну неможливість існування універсальної політичної теорії. Цілковито у руслі пореволюційності він згадує про західний вплив та заперечує органічний характер російської політичної думки. І. Солоневич упевнений, що вона є запозиченням західних шаблонів мислення, термінології і фразеології.

Початок ідейного завоювання Росії Заходом він пов'язує з епохою реформ патріарха Никона і Петра І. Політична конструкція, створена петровськими реформами, була неросійською. Вона не влаштовувала народ, і революція стала логічним завершенням існування чужорідної споруди. Російська монархія зберігалася лише завдяки «уму і совісті монархічної свідомості народу», на яку «покладає усі свої надії Народно-монархічний рух у справі відновлення російської державності», – наголошує І. Солоневич [514, с. 43].

На переконання мислителя, головним наслідком реформ Петра І було те, що стара московська, національна, демократична Русь, яка політично

стояла значно вище за інші сучасні їй держави, була ліквідована [514, с. 49]. У цій тезі мислителя ми бачимо притаманну І. Солоневичу ідеалізацію допетровської Росії, яка, у його трактуванні, навіть демократична. Хоча питання, наскільки можна вважати проявом демократії аристократичну Боярську думу, станово-представницький орган на кшталт Земських соборів, або криваві розправи над неугодами боярами, яких царі час від часу віддавали на поталу повсталому охлосу, щоб загасити на якийсь час його невдоволення, лишається відкритим.

Постпетровська Росія, на думку І. Солоневича, втрачає власне російську культуру, правляча еліта відривається від власних культурних коренів і від народу. Масово переймає західноєвропейські мови і одяг, у керівництві спостерігається засилля німців, а борці за свободу знаходять натхнення в ідеалах французької революції. Саме такий внутрішній розрив призвів до руйнації монархії. Ми бачимо, що у своїх роздумах І. Солоневич солідаризується з висновками П. Струве щодо наслідків петровських реформ і культурного відчуження еліти і народу.

В оцінках своїх ідейних опонентів І. Солоневич доволі категоричний і небагатослівний. Російський народ, який дослухається до різних думок щодо подальшої долі, стоїть на роздоріжжі. Різні ідеологічні напрями пропонують три різні дороги: права – шляхетсько-кріпосницька, серединна – буржуазно-капіталістична і ліва – філософськи-утопічна. Народно-монархічний рух пропонує російському народові залишити усі ці дороги і повернутися додому – до старої Москви, до принципів перевірених часом. Ось це і є головна ідея І. Солоневича – «додому – до старої Москви» [514, с. 51]. Повернення до своїх коренів державності, культури, національності, відмова від будь-яких іноземних ідей, власний шлях як єдино можливий сценарій відновлення і розвитку російської державності пропонує мислитель.

Зазначена ідея актуальна і для самоідентифікації нашої країни. Віднайти власний шлях закликають нас і українські вчені. О. Толочко зауважує: «Ми все ще ідентифікуємо себе в рамках, установлених для нас

російською історією. А значить не усвідомили своїх власних меж, не виробили власних культурних і історичних ідентифікацій, просто кажучи, не усвідомили себе до кінця українцями» [556]. Таким чином, вивчення змісту російської ідентичності в її інтерпретації російською пореволюційною політичною думкою, з одного боку, допоможе визначитися із структурою державної ідентичності, а з іншого – слугуватиме створенню адекватного образу «Іншого», зв'язок з яким, за висновком О. Толочка, досі заважає процесу самоідентифікації.

Пореволюційний характер міркувань І. Солоневича проявився і у тому, що повернення до «старої Москви», за його задумом, мало відбутися не в традиціях реставраторства. Він пропонує нову ідею монархії, яка буде позбавлена тих вад, що призвели до краху самодержавства. Відновлена монархія має бути «народною», і ця її народність стане гарантом стійкості й непорушності держави.

На відміну від країн Заходу, де монархічна влада майже відразу прийняла характер абсолютизму, у Московській державі влада царя, як стверджував І. Солоневич, аж до початку XVIII ст. залишалася обмеженою «народною думкою», на яку московські правителі були змушені зважати. Самовладдя в особі царя мало обов'язок дотримувати правди в державі, захищати народ від утисків бояр. Повноваження царя ніколи чітко не визначалися, оскільки влада монарха ще з домонгольських часів розглядалася як «влада від Бога» [172, с. 199].

Підкреслений І. Солоневичем звичаєвий і релігійно-традиційний характер влади московського правителя підтверджує і вчений-емігрант С. Пушкар'єв: «влада московських госуударів була не формально, а морально обмежена старими звичаями і традиціями. Московський госуудар не міг і не хотів робити того, що «не повелося» [85, с. 71].

На підтвердження наступності суспільно-політичної думки зауважимо, що свого часу і слов'янофіли вбачали демократизм Московської Русі у відсутності формальних політико-правових норм, що регулюють відносини

монарха і підданих. Пореволюціонер І. Солоневич, солідаризуючись з ними, зазначає: «Цар не був обмежувачем їхніх свобод. Він був представником їхніх свобод. А також їхньої сили, їхнього зростання, їхньої могутності та їхньої національно-державної свідомості» [514, с. 489]. Виходячи з цієї тези, автор стверджує, що в інтересах народу було не обмеження влади монарха, а її зміцнення. І народ цей свій інтерес добре розумів. Тому в історії Російської держави не було антимонархічних повстань. Навіть селянські війни під проводом Степана Разіна та Омеляна Пугачова не проголошували повалення монархії [172, с. 200].

Разом з тим, І. Солоневич зазначає, що монархія не являє собою остаточний господарсько-соціальний лад, вона – лише рамка, що утримує пошук форм господарства й економічної діяльності у межах людського розуму і людської совісті. Саме монархія дала у свій час можливість голові Ради міністрів графу С. Вітте заявити представникам російської промисловості: «Російський уряд зацікавлений у промисловості і в робітниках, але ніяк не в ваших, панове, прибутках» [514, с. 80]. Отже, І. Солоневич розкриває причини, з яких промисловець С. Морозов та інші не шкодували грошей на підтримку революційних рухів. Руками революціонерів вони намагалися зламати монархічні рамки і створити власний уряд, зацікавлений саме в їхніх прибутках.

Іншою актуальною тезою автора «Народної монархії» є його оцінка особливостей психології і менталітету російського народу, що характеризується відданістю персоні монарха. Політична культура Росії протягом століть сформувала стійкий тип суспільної свідомості, який відводить державі і політичній владі особливе місце у загальній системі цінностей. Як зазначає С. Єлисеєв, «в основі політичного життя перманентно лежить найсильніший персоналізм, а політична уява громадян ґрунтується на вірі у справедливість і мудрість національного лідера» [85, с. 73].

Можна зазначити, що звідси походить і надзвичайна персоналізація влади в усіх, можливо за винятком Прибалтики, пострадянських країнах, які

багато в чому і цілком об'єктивно наслідують ментально не тільки радянське, а й імперське минуле. Навіть в Україні, яка, за твердженням нашого другого президента, – «не Росія», за всього розмаїття політичних партій провідні з них концентруються навколо певної політичної постаті, яка уособлює одноосібного вождя. Цю, так би мовити, вроджену ваду державної ідентичності, успадковану від імперської системи цінностей, нам ще належить подолати. І запорукою і умовою успішності цього подолання є саме звернення до демократичних коренів української державної ідентичності часів козацтва і конституції П. Орлика.

Цілком слушним є твердження М. Степико, що шлях України, як і будь-якої країни, у світову співдружність пролягає не через зречення своєї культури, а через задіяння власних унікальних та оригінальних механізмів життєтворення і суспільного поступу [522, с. 327].

Захоплений ідеєю народної монархії І. Солоневич, як і І. Ільїн, допускає жонгливання фактами [182, с. 111]. Наприклад, його твердження про те, що московська монархія була монархією «народною», і що в допетровський період самодержавство мало систему «народного» самоврядування, не витримує жодної критики. Дійсно, на етапі «збирання земель» і утвердження своєї влади московські князі змушені були спиратися на народні маси і надавати їм певного самоврядування, але воно ліквідується вже за часів Івана IV Грозного. Д. Альшиц зазначає: «Саме в опричнині Грозного і за допомогою опричнини почався історичний шлях царизму. Самодержавство прийшло на зміну станово-представницької монархії» [11, с. 234].

Запровадження Іваном Грозним опричнини і боротьба з непокірними боярами, подібні до того, як свого часу кардинал Рішельє у Франції задля зміцнення влади монарха наказував знищувати замкові укріплення непокірних аристократів. Ця подібність дій спростовує твердження І. Солоневича про унікальність московської монархії, яку з європейською об'єднує лише спільність зовнішньої форми та назва. Автор «Народної

монархії» залишає поза увагою такі збіги або трактує їх у вигідному для своєї теорії світлі. Слід зауважити, що подібне жонглювання фактами також можна вважати певною рисою російської ідентичності, оскільки саме такі прийоми активно використовувалися в усі часи для створення всіляких міфів. Ця практика активно використовується і сьогодні як засіб інформаційного впливу.

Як і більшість емігрантів, І. Солоневич вірив у тимчасовий характер радянської влади і багато розмірковував про пострадянський розвиток батьківщини. У своїх роздумах він піддає нищівній критиці демократичний устрій, який виявився неспроможним захистити власні держави від фашизму, і лише авторитарний режим Сталіна зміг протистояти авторитарному режиму Гітлера. Виходячи з цього, він зазначає: «Нам потрібна сильна тверда влада. Вона може бути монархією або диктатурою. Владою милістю Божою, або владою Божим потуранням» [514, с. 54].

Для майбутньої пострадянської держави І. Солоневич моделює форму політичного устрою, яка багато у чому нагадує проект державного устрою іншої пореволюційної концепції, розробленої младоросами, що об'єднувала у собі певні риси соціалізму, націоналізму і монархізму. Влада монарха, на думку І. Солоневича, має спиратися на широке народне представництво. «Нам потрібна і достатньо сильна монархія і достатньо сильне народне представництво, причому силу і того й іншого ми будемо вимірювати не їхньою боротьбою одного з одним, а їхньою здатністю спільно виконувати ті завдання, які історія ставитиме перед нацією і країною» [514, с. 125].

Народне представництво, на думку І. Солоневича, «неминуче технічно, необхідне і морально, і політично». Технічна необхідність пояснюється тим, що до моменту визначення «форми правління» країна вже буде об'єднана у мережу місцевих самоуправ. Отже, І. Солоневич пропонує використовувати Ради. «Відсутність народного представництва невідворотно викличе підозру в тому, що монархісти намагаються провести небажані для населення заходи» [514, с. 126].

З точки зору сучасного знання більшість висновків і положень, висловлених автором «Народної монархії», можуть здатися надто категоричними, добірка фактів і їх аналіз занадто тенденційними, а мрії абсолютно утопічними. Проте, як справедливо зазначає О. Варакса, «автор з притаманним йому темпераментом і майстерністю публіциста надав нам «іншу версію» російської історії, не від імені дворянського класу, що керував Росією з часів Петра I, а від імені тих, хто робив свою справу і у воїнських кордонах на рубежах Росії, і в прокладанні Великого Сибірського шляху, і в боротьбі з чумними епідеміями в Середній Азії, і в розгортанні столипінських відрубів» [85, с. 81–82].

На нашу думку, безперечна заслуга І. Солоневича у тому, що він на повний голос заявляє про загрозу вкладання у свідомість народу хибних уявлень про власну історію і національне буття. Російську психологію штучно намагаються уявляти крізь творчі вигадки письменників задля приниження гідності нації [168, с. 64]. Він наголошує: «Психологія народу не може бути зрозуміла з його літератури ... Не Обломови, а Дежньови, не Плюшкіни, а Мініни, не «непротивлення злу», а Суворови, не «анархічні нахили російського народу», а його найглибший у всій історії людства державницький інстинкт» [514, с. 34]. За всіх цих людей і намагався висловитися мислитель, який виклав ще одну, власну, відмінну від інших, точку зору на російський народ, російську монархію й імперію.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що вагомою заслугою мислителів консервативного крила російського зарубіжжя є відстоювання ідеї органічності державних інститутів, орієнтації на традиційні цінності і збереження власної самобутності. Органічність, як характеристика процесу державотворення і формування відповідної власним традиціям державної ідентичності, є важливою підвалиною розбудови адекватної, ефективної та успішної державної моделі.

3.2. Розвиток теорії ліберальних цінностей у політичній думці російської післяреволюційної еміграції

Ліберальний напрям у політичній думці російського зарубіжжя, незважаючи на розчарування частини емігрантів у дієвості ліберальних принципів та інститутів, залишався серед пріоритетних. Більш того, до його розробки долучалися і представники консервативного напрямку, оскільки в історико-політичних реаліях міжвоєнної Європи головною лінією зіткнення ставало протистояння саме лібералізму з різними варіантами крайніх проявів правої або лівої ідеологій. Тому, або як об'єкт критики, або як предмет дослідження проблематика лібералізму була присутня у творчості переважної більшості мислителів російського зарубіжжя.

Серед послідовних розробників теорії лібералізму одна з провідних ролей, безперечно, належить П. Струве. На початку своєї активної політичної діяльності він був серед лідерів російського марксистського руху, але поступово починає відходити до лібералізму. Згодом він вступає до партії конституційних демократів, яку П. Струве визначав як партію не класову, а національну [542, с. 54].

Саме цей акцент на національному займав центральне місце у світогляді П. Струве. «Націоналізм був одним із непорушних стовпів його інтелектуальної біографії, її константою» [408, с. 31]. Водночас цей націоналізм суттєво обмежував П. Струве і як вченого, і як політичного діяча. Невипадково Р. Пайпс назвав Україну «слабким місцем П. Струве», який визнавав обґрунтованість національних протестів Польщі й Фінляндії, негативно ставився до обмежень щодо євреїв, «але при цьому він не тільки навідріз відмовлявся визнавати наявність української нації, її право на політичне самовизначення, а й заперечував навіть існування самої української культури» [409, с. 270].

Л. Щербін вказує, що ідеї національного характеру Російської імперії, домінантної ролі російського народу, твердження про нездатність українців

сформуватися в самостійну націю, які обстоював П. Струве, викликали постійні дискусії, зумовлювали загострення відносин з українськими осередками партії кадетів і згодом привели до розриву П. Струве з російськими кадетами і його виходу зі складу ЦК [636, с. 129].

П. Струве підтримував антизахідницьку точку зору інших представників пореволюційної політичної думки і оцінював комунізм як чужорідне, вороже явище, ворожість якого визначається не тільки змістом, а й походженням: «у ньому чутно не тільки і не стільки російську старовину, скільки отруйну європейську новизну. Взагалі всі російські надмірності й каліцтва йдуть від спряження російського дикунства і бешкетництва із західними отрутами» [541, с. 283]. Проте, на відміну від того ж таки І. Ільїна він підкреслює, що каталізатором «отруєння» були саме вади російського світосприйняття, і ця його позиція перекликається з міркуваннями М. Бердяєва: «Росіяни змішали свободу з хаосом, змішали найнижче з найвищим» [37, с. 283].

Слід зазначити, що притаманний П. Струве лібералізм іноді вступає у суперечку з переважно пореволюційною спрямованістю його емігрантського наукового пошуку. Наприклад, він постійно акцентує увагу на фундаментальних відмінностях, що існують між Росією та Європою. Тим самим мислитель опиняється лише за крок від визнання ідей, пропагованих євразійцями, яких П. Струве критикував саме за протиставлення культурного цілого Росії європейській культурі.

Проте, це і не дивно, враховуючи непросту історію еволюції П. Струве теоретика, який сповна віддавався обраній справі. Він свого часу найбільше з усіх своїх майбутніх соратників по еміграції захопився ідеями Маркса, і навіть став автором «Маніфесту російської соціал-демократичної партії». Потім, із не меншим захопленням він береться за перегляд марксизму і стає одним із головних ревізіоністів. На відміну від інших російських марксистів, П. Струве побачив у капіталізмі дещо більше, ніж необхідну проміжну фазу для переходу до соціалістичного ладу. Капіталізм для нього був

універсальним засобом подолання відсталості. Причому сам цей процес, як і наступний перехід до соціалізму, він уявляв виключно еволюційним [469, с. 451].

Протягом усього життя П. Струве рішуче виступав проти будь-яких проявів радикалізму і залишався послідовним прихильником поступового еволюційного розвитку. Поміркованість філософа остаточно оформлюється із зростанням відчуття, що під час соціально-політичних катаклізмів разом із ненависним політичним режимом небезпечно хитаються й загальні основи існування держави та усього культурного суспільства. С. Секіринський зазначає, що це відчуття змусило П. Струве доповнити заповітну ідею «права і прав» низкою понять, перелік яких (державність – культура – релігія) свідчить про його зсув у бік консервативної традиції російської думки [191, с. 185]. Отже, ідейна еволюція П. Струве в еміграції тривала і відбувалась у руслі притаманного значній частині старшого покоління російського зарубіжжя звернення до ідей консерватизму.

Мислитель вважав поєднання ліберального і консервативного начал головною підвалиною державності: «Лібералізм ... означає вічну правду людської свободи, славетною традицією записану на сторінках російської історії ... консерватизм... означає велику життєву правду охоронних державних начал, без яких держави взагалі не стоять, без дії яких не було би і ніколи знов не буде Великої Росії» [546, с. 1].

Пропонована П. Струве система цінностей державотворення доповнювала консервативні концепції збереження давніх традицій І. Ільїна та І. Солоневича ліберальними цінностями. Більш того, П. Струве, на відміну від сентенцій І. Ільїна про «свободу серця, що споглядає», і спірних тверджень І. Солоневича про «демократизм допетровської Москви», веде мову саме про лібералізм, він наполягає на тому, що лібералізм є в російській традиції. Отже, з огляду на концепцію П. Струве можна стверджувати, що в російській державній ідентичності не лише присутні ліберальні мотиви, але вони навіть мають характер традицій і за відповідних умов здатні відвернути

Росію зі шляху рецидивів конфронтаційного, імперського світосприйняття.

Невипадково Т. Рябова оцінює погляди мислителя як спробу оновити національно-культурну традицію слов'янофільства й об'єднати її позитивні сторони з європейськими цінностями [477, с. 358]. Дослідниця підкреслює відмінність поглядів П. Струве на Росію та її розвиток від багатьох провідних представників російського зарубіжжя, які наполягали і постійно підкреслювали особливий шлях Росії та неможливість, а здебільшого і шкідливість застосування до неї досвіду європейських країн.

Дійсно, ліберальний консерватизм П. Струве на відміну від консерватизму І. Ільїна чи І. Солоневича не був намаганням за будь-яку ціну зберегти в недоторканності російську винятковість чи повернутися до колишнього державного ладу. У власних ідейних пошуках мислитель відштовхувався від висловлювання П. Столипіна, яким той завершив свою програмну доповідь з аграрного питання на засіданні Державної думи у 1907 р.: «Противникам державності бажалося б обрати шлях радикалізму ... Їм потрібні великі потрясіння. Нам потрібна велика Росія» [192, с. 275].

Формулюючи свою концепцію майбутньої Росії, П. Струве писав: «Ми не знаємо, чи оцінював пан Столипін все те значення, яке вкладено у цій формулі – „Велика Росія”. Для нас ця формула звучить не як заклик до старого, а навпаки, як гасло нової російської державності, державності, що спирається на “історичне минуле” нашої країни ... і у той самий час творчої і, як все творче, у найкращому сенсі революційної» [539, с. 50–51].

Отже, консерватизм П. Струве відходить від деяких усталених уявлень про сутність цього ідейно-політичного напрямку. Він прогресивний, навіть революційний, але водночас не безоглядно революційно руйнівний, а навпаки, дбайливо консервативний, що зберігає найкращі історичні надбання державності і народу і разом з тим відкритий для світу.

Пропонована П. Струве модель російського консервативного лібералізму одночасно стала альтернативою і реакційному консерватизму, і радикальному марксизму, і західному лібералізму. Вона орієнтувалася як на

ліберальний спосіб економічної і політичної модернізації, так і на культурні традиції та історичну спадкоємність. У рамках консервативно-ліберальної моделі цивілізаційної ідентичності Росії П. Струве пропонував перевести конфронтаційну «біполярність» вітчизняної політичної історії – «або західництво, або самотність» – у нову «формулу»: «російська цивілізація проти російського варварства» [119].

Надзвичайно актуальним у контексті визначення підвалин формування державної ідентичності є бачення П. Струве загальнонаціональної ідеї: «Державна міць неможлива поза здійсненню національної ідеї. Національна ідея сучасної Росії є примирення між владою і народом, який пробудився для самосвідомості і самодіяльності, який стає нацією» [539, с. 61–62].

Сила національної ідеї – у державі, що намагається збільшити власну міць. А сила держави – у національній ідеї, що об'єднує націю задля державотворення. Це дві сили, які для того, щоб перевернути долю народів, мають знайти одна одну і діяти у повному союзі. Але їх об'єднання можливе лише на широкому фундаменті культурної творчості, невід'ємною умовою якого є нова політична і культурна свідомість. Оскільки, як зазначав П. Струве, влада має зрозуміти, що шлях до ідеалу «Великої Росії» пролягає через «вільний творчий подвиг усього народу», «напружену працю збирання усіх позитивних сил» [539, с. 61].

М. Степико також вказує на необхідність формування згаданої « нової політичної і культурної свідомості », яка доноситиме розуміння незворотності та необхідності суспільних трансформацій до найширших прошарків населення. « У протилежному разі в останнього може виникнути підозра, що держава проводить реформи заради реалізації інтересів незначної групи людей, для якої українське суспільство є лише об'єктом приватної ініціативи » [522, с. 326]. Відтак і про « вільний творчий подвиг », і « напружену працю », а відповідно, і про омріяний ідеал власної держави годі буде й говорити. Проте для здійснення « творчого подвигу », для « напруженої праці » національну ідею треба чітко сформулювати, а потім треба, щоб її

усвідомили і народ, і влада. П. Струве вказує, що дії суспільства, його прагнення залежать від внутрішнього настрою, який воно вносить «у власне ставлення до держави» [539, с. 54].

Зміцнення правових і конституційних норм П. Струве розглядав як необхідну умову функціонування не тільки державних, а й національних засад. Гармонія держави міститься в її духовній основі, тому національне відродження він вбачав у відродженні духовному, в «рятивному духовному перевороті», в основі якого лежать дві провідні ідеї – «ідея релігійно-церковна й ідея національна, що вийшли із духовного минулого, традицій Святої Русі і Великої Росії» [15, с. 55]. Як бачимо, у своїх працях П. Струве часто використовує маніпулятивні ідеологеми російської державницької міфології. І це не випадково, оскільки незважаючи на весь його лібералізм, він був переконаним великоросом.

Як наголошує М. Парахіна: «Основою поглядів П. Струве було тверде переконання в тому, що Росія має бути і не може не бути національно-російською державою. Вважаючи українців і білорусів не окремими народами, а „російськими племенами” він твердив, що в Російській імперії існує лише одна єдина російська культура» [418, с. 304].

П. Струве, який еволюціонував усе життя, також усе життя зберігав вірність сформульованому задовго до революції креду національного ліберала: «Я західник і тому – націоналіст, Я західник і тому – державник» [117]. Отже, на прикладі П. Струве можна припустити, «якщо добре пошкребти російського ліберала, обов'язково побачиш великодержавника». Який готовий всупереч здоровому глузду вперто твердити про «безсоромну протиросійську агітацію».

«Невідомо чому, – писав П. Струве про міркування Е. Левицького, – чи нахабству автора цього проекту, чи його цілковитому невігластву, – слід приписати те, що він Одесу, Ніколаєв (автор пише „Миколаєв”), Херсон називає „українськими” містами ... Кожен, хто знайомий з історією і дійсністю Росії, знає, що Одеса, Херсон і Николаев – суть творіння

російської держави на ґрунті, в віковій боротьбі відвойованому нею в Туреччині, і що навіть якщо визнавати існування „української” національності, то історичні та реальні права її на названі російські міста, мабуть, менші навіть, ніж права Туреччини ... У безсоромно протиросійській агітації таких українців, як пан Левицький, є одна безсумнівно корисна сторона. Ця агітація здатна протверезити російську суспільну свідомість і вилікувати її від неухважно-байдужого ставлення до так званої „української” проблеми» [538, с. 237]. Вражаюча кореляція наведених висловлювань та епітетів П. Струве із сучасними ідеями «русского мира» і «Новороссии» свідчать про глибоку вкоріненість ідеологом великодержавності у російську державну ідентичність.

Ключову роль у майбутньому відродженні П. Струве відводив російській еміграції. В унісон з ним думали й творили інші діячі російського зарубіжжя, які забезпечували політичну комунікацію у часі і працювали в ім'я відновлення «цілісного історичного потоку» [174, с. 188]. Проте, разом із збереженням духовної спадщини поколінь російська еміграція не лише зберігала, а й наповнювала новим змістом і російські імперські традиції, і месіанські ідеї, і конфронтаційні концепції як чинники державної самоідентифікації росіян [207, с. 322–323].

Як ми вже зазначали вище, П. Струве надавав особливого значення національному чиннику в державі. Визначаючи орієнтири для національної політики майбутньої російської держави, П. Струве наголошував: «Ідеалом, якого має прагнути в Росії російська національність ... може бути лише така сама вільна та органічна гегемонія, яку утвердив за собою англосаксонський елемент у Сполучених Штатах і у Британській імперії» [540, с. 171].

Слушно зауважує М. Парахіна, що у свідомості російської влади міцно вкорінене застереження П. Струве проти надання українській мові суспільного і державного значення, оскільки вона створить нову всеохоплюючу культуру, яка суперничатиме з культурою загальноросійською, витісняючи її з території «етнічної» України [418,

с. 306]. Додамо, що зазначене витіснення «культури загальноросійської» стане також важливим чинником протистояння проникненню в українську суспільну свідомість мемів панросійської ідентичності, що традиційно було неприйнятним з точки зору певної частини російського істеблішменту.

Підтверджуючи інтегративний характер пореволюційної політичної думки, внесок у розробку лібералізму зробив і І. Ільїн. Послідовний монархіст визнавав, що за наявних умов перехід одразу до монархії навряд чи можливий. Тому він у своїх роздумах про майбутню постбільшовицьку Росію враховував і сценарій ліберально-демократичного розвитку.

У своїх теоретичних побудовах І. Ільїн відштовхується від двох основних методологічних установок. Перша установка – ідея абсолютної унікальності і неповторності кожного народу і країни, що створюють цілісний комплекс, якому відповідає виключно індивідуальна державна форма. Друга установка – ретельний і прискіпливий аналіз ліберальної демократії, що практикується на Заході і яку він, як і інші теоретики з демократичних країн, визначає як формальну [364].

Оцінка формальної демократії, яку подає російський мислитель, незважаючи на упередженість, не позбавлена раціональності. Зокрема, І. Ільїн підкреслює, що формальна демократія надає громадянину право: «на продаж свого голосу, на мерзенні мотиви голосування, на підпільні змови, на непомітну зраду, на таємне „подвійне підданство” ... Громадянину ... дається свобода „вірити” брехунам і покидькам» [240, с. 116].

Безумовно, дуже різка критика, але таким був стиль І. Ільїна. Він, можливо на межі гротеску, але доволі чітко окреслив непривабливі сторони традиційної демократії, які виявляються і сьогодні навіть у країнах сталої демократії. В якості альтернативи західній демократії І. Ільїн пропонує концепцію органічної демократії. «Держава, – пише мислитель, – складається з народу і ведеться урядом, і уряд має жити для народу і черпати з нього свої життєві сили ... Це означає, що має проходити постійний відбір цих кращих сил, і що народ має вміти вірно будувати свою державу» [242, с. 401].

У своєму розумінні сутності взаємодії народу і уряду задля зміцнення держави І. Ільїн наближається як до ідеї «примирення між владою і народом» ліберального консерватора П. Струве, так і до ідеї «взаємної відповідальності народу і держави» новгородця Г. Федотова [187, с. 36]. Зазначений штрих спорідненості думок різних емігрантських мислителів свідчить, що, незважаючи на оригінальність теоретичних побудов, усі вони, хоча і різними шляхами, приходили до спільних висновків, тим самим підтверджуючи об'єктивну цінність і внутрішню ідейну єдність пореволюційної політичної думки.

Політичну течію, що склалася у сучасному йому світі, І. Ільїн оцінює як «фанатизм формальної демократії». Проте «демократичний лад не завжди і не всюди до місця. Він має власні необхідні передумови» [246, с. 466].

Першою передумовою встановлення демократичного ладу І. Ільїн називає «мистецтво свободи», яке полягає у розумінні свободи, потреби в ній, вмінні користуватися і боротися за неї. Свободу людина має право вимагати і отримувати, лише коли вона їй гідна [205, с. 83].

Другою передумовою демократії, на думку філософа, є достатньо високий рівень правосвідомості. Відсутність здорової правосвідомості сприяє зловживанням і злочинам, що спотворюють основні ідеї демократії. Третьою передумовою філософ виділяє господарську самостійність громадянина, під якою він розуміє «не багатство, не підприємництво, і не земельну власність, а особисту здатність і суспільну спроможність годувати свою родину чесною, хоча б і найманою, працею» [180, с. 47]. В іншому випадку, підкреслює І. Ільїн, демократія гине від великої кількості «черні», що відвикла від чесної праці й очікує на подаяння і розваги.

Особливо загрозливою ситуація складається у суспільствах, які реального досвіду свободи не мали ніколи. У цих державах особливо актуальною стає проблема визначення способів добору еліт. І. Ільїн наголошував: «... кожний народ у кожную епоху свого життя може і має знаходити той спосіб, котрий найбільш підходить і доцільний саме для

нього». Більш того, створення ефективної системи формування еліт для демократії має характер імперативу. Якщо якісний підбір не відбувається або не вдається, то починається «розвал держави» [205, с. 81].

Як можна помітити, І. Ільїн постійно апелює до народу і виокремлює його як дієвий суб'єкт політики, що у цілому було притаманне пореволюційній політичній думці. «Народ відповідає за державу», наголошує Г. Федотов [584, с. 159]. У свою чергу І. Ільїн зауважує, «якщо народ нездатен вірно будувати свою державу, то держава або загине, або почне будуватися за типом «установи» [242, с. 399].

Саме відсутність досвіду держави-корпорації стоїть на заваді успішному розвитку демократії. У державі-корпорації об'єднання індивідуумів шляхом голосування обирають необхідні органи управління, контролюють їхню діяльність, і шляхом голосування можуть або відмовитися виконувати рішення, або ліквідувати неугодні органи [234, с. 540]. Отже, І. Ільїн моделює громадянське суспільство, яке не тільки дозволяє громадянам об'єднувати власні зусилля для формування владних інститутів, а й забезпечує можливість ефективного контролю за їхньою діяльністю.

Сам факт існування держави І. Ільїн пояснює тим, що «більшість неспроможна творити і створювати, споглядати і будувати політику: вона лише здатна відгукуватися на ідею і підтримувати програму. Усі значні реформи виношувалися ініціативною меншістю і нею же проводилися у життя» [217, с. 175]. З такої точки зору будь-яка політична влада по суті є правлінням меншості і відповідно ієрархічно нерівна. Такий стан речей цілком природний за будь-якої форми держави. Як зазначав М. Бердяєв, «державний порядок ґрунтується і зберігається на ієрархії, і жоден цивілізований народ не може допустити повалення свого існування в анархічний хаос, і тому тримається за ієрархічне начало, що вічно оновлюється і відроджується» [62, с. 57].

Визнаючи правоту російських мислителів, треба зауважити, що зазначений ієрархізм у різних країнах має різну природу, яка впливатиме на

особливості формування державної ідентичності. Зокрема, М. Шульга згадує міркування І. Лісняка-Рудницького про те, що відносини між незалежною Україною і Росією ускладнюватимуться історичними чинниками. Мова передусім йде про суперечність київської традиції свободи та індивідуалізму і московської традиції авторитаризму і підкорення. Україна, стверджував український вчений, завжди мала суспільну і політичну структуру, яка не знала деспотій [634, с. 28].

На суттєві відмінності і навіть антагонізм принципів російської державності та європейської ліберальної традиції звертав увагу і Д. Донцов. Він наголошував, що Росія засадничо ворожа Європі, адже аморфну російську масу може вести лише абсолютизм, а самодіяльну європейську громадськість – лише самоакція [634, с. 42]. Прикладом таких самоакцій у сучасному варіанті можна вважати українські майдани, які були проявом «традицій свободи і індивідуалізму», що вирушили на боротьбу проти «традиції авторитаризму і підкорення».

Щодо критеріїв добору «кращих» вихідні установки теорії І. Ільїна схожі з теорією еліти Х. Ортеги-і-Гассета. В обох теоріях існування політичної еліти пояснюється наявною у неї духовної, моральної й інтелектуальної переваги перед рештою народу, а також найвищим почуттям відповідальності за власну політичну роль у суспільстві. Отже, відмітними рисами політичної еліти є не класова або кастова належність, знатність походження або фінансовий капітал, а наявність віри, патріотизму, честі, сумління, освіти, організаторських здібностей тощо. Позиція І. Ільїна, як цілком слушно зазначає М. Золіна, розходиться з реальною політичною дійсністю. Тому, зазначає дослідниця, ціннісний підхід І. Ільїна є найбільш уразливим місцем його політичної філософії [217, с. 177].

Зауважимо, що І. Ільїн не самотній у своїй уразливості, оскільки ціннісний підхід був притаманний і багатьом іншим представникам політичної думки російського зарубіжжя. Зокрема, відомий російський філософ М. Бердяєв також наголошував, що «... будь-яке піднесення та

ієрархічно вище становище ґрунтується на заслугі, гідності й якості» [39, с. 248].

Слід зауважити, що, незважаючи на зазначене переважання ціннісного підходу, І. Ільїн зовсім не був ідеалістом-романтиком від демократії. Він, зокрема, наголошував: «Треба бути зовсім наївним, щоб уявляти, ніби люди, котрим обманно морочили голову 30–40 років, завтра стануть “свідомими громадянами”... варто лише проголосити «свободу» і «рівність» – і усі відразу ...зрозуміють „благо” держави». Мислитель закликає не ідеалізувати принаймні політичну мудрість народу. Важко розраховувати на швидкі результати і свідомий вибір громадян, більша частина яких залишається у полоні старих стереотипів та ілюзій або не має достатнього рівня освіти і, головне, політичного досвіду [201, с. 173].

Як вказує М. Степико, у певних категорій громадян зберігається стійка ностальгія за колишніми цінностями. У бутті більшості посткомуністичних суспільств виникає феномен культурного шоку, який трапляється, коли зміни в економічних і соціальних координатах такі стрімкі та глибокі, що більшість наявних цінностей, концепцій, напрямів думок і поведінки несподівано стають застарілими, непотрібними й опиняються, так би мовити, під знаком питання. Стрес і розчарування зростають часом до таких масштабів, що ставлять на порядок денний навіть питання про загрозу державному суверенітету й ідентичності цілої нації [522, с. 311].

На можливість такого шоку, як на велику проблему для країни, що стане на шлях переходу від тоталітаризму до демократії, вказував і І. Ільїн. «Тридцять-сорок років підряд голодом, страхом і катуваннями людей відучували від самостійного мислення, від політичної і господарської ініціативи, від відповідального рішення ... Яка наївність ... потрібна для того, щоб уявляти, ніби навички тоталітарного прикажчика и тоталітарного поденника зможуть створити на що-небудь здатну «демократію» ... Роки, роки мають пройти до тих пір, поки російська людина схаменеться, скине з себе ці принизливі навички» [163, с. 28]. Філософ оперував термінами

тридцять-сорок років, але з урахуванням тривалішого панування тоталітаризму, слова «роки, роки» нам сьогоднішнім, скоріш за все, слід читати як «десятиліття, десятиліття».

Проте цінність політичної думки діячів російського зарубіжжя полягає не в тому, щоб, врахувавши їхні пропозиції, почати згортання вже зробленого і повертатися на початок шляху для того, щоб все розпочати знову, але вже правильно. Попереджений – означає озброєний. Теорію демократії І. Ільїна, як і політичні концепції інших діячів російської еміграції, слід розглядати саме як попередження, і згідно з цим будувати подальшу політику. Саме у цьому і полягає головне завдання будь-якої теорії – освітлювати дорогу.

Саме з точки зору попередження оцінював російську революцію М. Бердяєв і застерігав від надмірного захоплення перетвореннями. Аналізуючи події російської, соціалістичної за лозунгами, революції, М. Бердяєв зазначав, що рух російської революції, навпаки, мав антисоціальний характер, що виявився у корисливих, загарбницьких якостях. Він став наслідком старого режиму, старого рабства, старої відсутності навичок вільної громадськості, вільного підпорядкування особистості цілому [45, с. 21].

На переконання М. Бердяєва, соціальна революція взагалі неможлива. «Будь-яка соціальна творчість запобігає соціальній революції». Мова може йти лише про соціальну еволюцію, що відбувається з більшою чи меншою швидкістю. Соціальні зміни – завжди тривалий процес, який, з одного боку, залежить від стану продуктивних сил, від економічної творчості, з іншого – від змін у свідомості людей [45, с. 23].

Отже, у своєму запереченні не лише позитивного характеру революції, а самої можливості соціальної революції як такої, М. Бердяєв відображає загальну для ліберального світогляду тенденцію. Як зазначає К. Гаджиев, «ліберальний світогляд, який був одночасно і стимулом, і результатом революцій кінця XVIII – першої половини XIX ст., у кінцевому рахунку

набув антиреволюційного змісту і спрямування» [104, с. 382].

За висновком М. Бердяєва, російська революція була не лише хибним і неприродним актом підміни соціальної творчості, а й спотворенням первісної ідеї марксизму. Філософ вказує, що до соціалістичної революції К. Маркса ведуть не диктаторські насильницькі дії пролетаріату, а об'єктивна діалектика капіталістичного розвитку, об'єктивний економічний крах капіталізму. Таким чином, соціальна революція, за Марксом, насправді є еволюцією [184, с. 116].

До того ж у специфічних умовах Росії навіть та незначна повага до факту соціальної еволюції, що містилася у теорії К. Маркса, була знехтувана. На думку М. Бердяєва, В. Ленін і більша частина російських соціал-демократів насправді виявилися не марксистами. Їхня практична політика та ідеологія надихалися не теоретичними викладками К. Маркса, а поєднанням російського народництва зі старим російським бунтарством [45, с. 26].

Відтак у процесі російської революції, розроблена для ідеальних умов і ніби універсальна, теорія вщент розбилася об суб'єктивні мотиви, специфіку світогляду конкретного народу, що живе у конкретних історичних умовах. І на цих уламках народилася зовсім інша, але вже не теорія, а реальна дійсність, і саме внаслідок своєї реальності ця дійсність виявилася дуже далекою від того ідеалу, що був розроблений колись у тиші лондонських бібліотек [184, с. 116].

Пояснення особливостей російського сприйняття марксизму М. Бердяєв вибудовує у традиціях пореволюційності. Зокрема, філософ наголошує, що у російському народництві завжди відчувалася глибоко протилежна західній культурі стихія Сходу. Саме тому всі російські революціонери, фанатично сповідуючи західні вчення, за природою залишалися східняками-народниками [44, с. 134]. У термінах М. Бердяєва доволі чітко лунають євразійські мотиви дихотомії Схід–Захід. Слов'янофіли, народники, толстовці, анархісти, російські революційно-утопічні і революційно-месіанські ілюзії, на його думку, протиставляли

буржуазному Заходу революційний світ зі Сходу. Усі ці ідеології ґрунтувалися на вірі в народ, у народну мудрість і народну правду [37, с. 114]. Засноване на цій вірі російське революційне народництво перетворило ідею соціальної революції у революційний шовінізм і знівельовало навіть те діалектично вірне та еволюційне, що мала у собі марксистська теорія.

Щодо причин цього спотворення М. Бердяєв зазначає: «всі форми російського народництва – ілюзії, породжені російською культурною відсталістю ... Віра в „народ” завжди була легкодухістю і безсиллям російських думаючих людей» [37, с. 115]. На думку М. Бердяєва, віра у народ була суто інтелігентським явищем. Більше того, вона не відображає дійсності, оскільки справжні вихідці з «народу» завжди прагнули до знання, до культури, і ніколи не ідеалізували «народ». Саме тому виявилися примарними інтелігентські очікування на те, що «народ» скаже слово, яке буде світлом для Європи й усього світу.

На практиці той самий «народ», в який вірили російські слов'янофіли і революціонери-народники та російські соціал-демократи, виявив первісну дикість, жадібність, інстинкти погромників, психологію рабів-бунтівників [37, с. 118]. Проте відповідальність за це, на думку М. Бердяєва, цілком лежить на самій інтелігенції і на керівних класах суспільства. Вони, кожний на своєму місці, або тримали народ у рабстві, або несли народові помилкові ідеї. «Народ», що недавно був чорносотенним і підтримував самодержавство і реакцію, сьогодні підтримує більшовиків.

Розгляд М. Бердяєвим глибинного змісту російської революції ґрунтується на його теорії ієрархізму, яка докладно розглядається в одній із робіт автора дослідження [175]. У російській революції, підкреслює М. Бердяєв, повстання світу «соціалістичного» проти світу «буржуазного» зовсім не означало боротьбу праці проти панування капіталу. Сутнісним і характерним у російській революції є повстання неосвічених проти освічених, некультурних проти культурних, кількісної, матеріальної праці

проти праці якісної, духовної. Це виявилось і у психології повсталих, що спрямована не на організацію праці, не на регуляцію соціального цілого, а на захоплення і споживання [40, с. 68].

У світі людської праці є власна ієрархія, власні сходи, і сам труд може бути організований лише ієрархічно, а не механічно. Повалення ієрархії праці, в якій вища якість займає належне місце, є реакційним бунтом. І, на думку філософа, саме такий реакційний бунт, що руйнує ієрархію праці та ієрархію цінностей, відбувся в Росії [40, с. 70].

Сутність своїх поглядів на ліберальну демократію М. Бердяєв висловлює на протиставленні з подіями, що відбуваються у радянській Росії. Істиною метою демократизації, наголошує філософ, має бути аристократизація, просвіта трудящих мас, їх піднесення. Але в Росії було обрано більш легкий шлях. В ім'я демократизації і зрівняння почали знижувати духовний рівень культурного шару, якість була принесена у жертву кількості. Це відбулося внаслідок того, що «народ», введений в оману багаторічною пропагандою нігілізму, уявив, що він сам усе знає і все може. До певної міри цю ситуацію може ілюструвати відомий вислів В. Леніна, що кожна кухарка має вчитися керувати державою [332, с. 315].

З одного боку – це демагогічний заклик, а з іншого – відображення намагання більшовиків принизити значення будь-якої висококваліфікованої праці. Зрівняння таланту управління державою з ремеслом, якому може навчитися будь-хто. Цілком очевидною є кінцева мета – перетворити народ у розумово відсталу масу, позбавлену здатності до самостійного мислення.

Як вказує В. Попков, більшовицькій революції М. Бердяєв протиставляє персоналістичну революцію, яка йде від особистості до соціуму. Перевтілення особистості, що відбувається у персоналістичній революції зумовлює перевтілення світу. Основою суспільного порядку стає не держава, побудована на владі, підпорядкуванні і придушенні, а громада, побудована на любові, співчутті і взаємодопомозі [439, с. 212]. Таким чином, персоналістична революція завершує історію, докорінно змінюючи

мотиваційні механізми історичного розвитку. У часі стикається історична вимога і людина як носій свободи. І головна роль належить саме людині. Вона «завершує» історію щоразу в акті творчості ... долає погану нескінченність історичного часу, закінчує його, роблячи можливим осмислення, «просвітленість» історії [442, с. 73].

Як і інші представники ліберального і консервативного напрямку російської післяреволюційної політичної думки, чимало уваги М. Бердяєв приділяв проблемам національного буття і самобутності Росії та російського народу. Філософ виходив із положення, що національність – є індивідуальне буття, поза яким неможливе існування людства [171, с. 26].

За визначенням М. Бердяєва, російський національний тип формувався на межі поляризації і суперечностей, де зіштовхуються і приходять до взаємодії два потоки світової історії – Схід і Захід [63, с. 431]. І саме ця суперечливість, на думку філософа, є зовнішнім проявом таємниці і відмінною рисою буття Росії, що виявляється і в її літературі, і у філософії, і у політиці. Причому всі раніше здійснені спроби осмислення сутності російського народу і державності не враховували цієї суперечливості і або заходили в глухий кут, або приходили до помилкових висновків. Для адекватного сприйняття світу необхідно звільнити російську самосвідомість як від фальшивих ідеалізацій слов'янофільства, так і від іноземного, космополітичного рабства західництва [52, с. 3].

Суперечливо не тільки духовне буття Росії. Переповнена суперечностями і російська державність. За твердженням М. Бердяєва, «Росія сама бездержавна, сама анархічна країна у світі. І російський народ самий аполітичний у світі» [52, с. 4]. Ця аполітичність і бездержавність зумовила нездатність і небажання самим облаштовувати свою землю. Бюрократія, пише філософ, що займалася державними справами, завжди здавалася явищем іноземним. «Російський народ начебто хоче не стільки вільної держави, свободи в державі, скільки свободи від держави, свободи від турбот про земний устрій» [52, с. 5]. Причому це відношення в рівній мірі було

властиво всім без винятку течіям громадської думки. Держава мислилася як «вони», а не «ми».

Однак саме по собі явище анархічності та бездержавності не таємниче. Воно на поверхні і доступно розумінню як критиків, так і апологетів російської своєрідності. Таємниця полягає в тому, що Росія одночасно і сама державна країна в світі. У Росії, за твердженням М. Бердяєва, все перетворюється на знаряддя політики.

Як зазначає М. Бердяєв, спочатку збирання Росії і створення величезної держави вимагало напруження всіх сил народу. Але у подальшому не меншого напруження вимагало утримання цієї величезної території. Не тільки особистість, але навіть класи і стани були розчавлені величезними розмірами держави. А російська державність перетворилася на самодостатнє абстрактне начало, що не бажає бути лише функцією, лише засобом забезпечення життя народу [181, с. 72].

Об'єктивність російського етатизму визнає й український дослідник Р. Кісь. Він, зокрема, зазначає: «Оту велетенську імперію можна було втримати вкупі лише скручуючи і скручуючи лещата влади» [284, с. 218].

Таким чином, коли в Європі А. Сміта й І. Канта закладалися основні постулати класичного лібералізму, на кшталт, «державна – „нічний сторож”», у Росії поставала всеохоплююча і всепроникаюча державність, яка змінила навіть загальноприйняті мовні традиції. Так, А. Вежицька зазначає, що відмінна риса російського характеру – зосередженість на стані душі і почуттів знаходить своє відображення в мові [90, с. 17]. Виходячи з цього, стає зрозумілим, що згадувана особливість використання прикметника «русский» є відображенням гіпертрофії держави відносно всіх інших явищ, у тому числі і національності.

Водночас М. Бердяєв вказує, що парадоксальним і таємничим чином у Росії універсалізм поєднується з крайнім націоналізмом. Росія, підкреслює філософ, найнаціоналістичніша країна. Країна небачених ексцесів націоналізму, гноблення підвладних національностей русифікацією, країна

національного вихваляння, країна, в якій все націоналізовано аж до церкви Христової [52, с. 9].

У цьому, на перший погляд, неможливому поєднанні проявляється характерна для Росії двоїстість. Російська зарозумілість є зворотним боком російського смирення. «Російське є праведне, добре, щире, божественне. Росія – Свята Русь... Достоевський, який проповідував всечоловека і закликав до вселенського духу, проповідував і самий бузувірський націоналізм... заперечував за Заходом всякі права бути християнським світом» [52, с. 10]. І поряд з цим, широка популярність своєрідного явища суспільної думки – західництво.

М. Бердяєв підкреслює, що західництво панувало в російській громадській думці, і жоден народ не доходив до такого самозаперечення. Але навіть і в цьому своєму запереченні цінності і своєрідності російського проявилася двоїстість. Ідолопоклонство перед Європою, на думку філософа, і було справжнісіньким проявом азійського. Західники, які натхненно таврували все неєвропейське, самі насправді виявлялися азіатами. І як це не парадоксально, але водночас абсолютно в дусі російської подвійності і суперечливості, першими європейцями, на думку М. Бердяєва, були саме слов'янофіли. Оскільки вони намагалися думати по-європейськи самостійно, а не по-дитячому наслідувати західній думці [52, с. 57].

Отже, відстоюючи ідеї ліберальної відкритості, конкуренції та взаємозбагачення, М. Бердяєв зазначав, що у Росії існує старозавітний націоналізм, що охороняє, який боїться «європеїзації» Росії. Його прихильники тримаються за ті риси національного буття Росії, які пов'язані з її відсталістю [52, с. 98].

Як і більшість мислителів пореволюціонерів М. Бердяєв не оминув ідеї месіанського призначення Росії. Філософ наголошує, що Росія – цілий величезний світ, що охоплює нескінченне різноманіття, великий Схід-Захід, що перевищує обмежене поняття індивідуальності. Місія Росії в тому, що вона повинна об'єднувати. Отже, знов відчутні євразійські мотиви, що у

цілому і не дивно, враховуючи методологічну єдність пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя. Саме пореволюційність підходів визначала позицію М. Бердяєва в аналізі ключових аксіологічних проблем лібералізму, співвідношення особистості держави і суспільства. Філософ наголошує: «Лібералізм у житті соціально-економічному настільки скомпрометований і викритий, він означає захист економічних привілеїв і пригнічень, від яких страждає особистість» [47, с. 55].

На думку М. Бердяєва, у політичній аксіології фатальну роль відіграло визнання економіки передумовою людського життя. Матеріалісти побачили в економіці першореальність, яку вони вивели з визнання її необхідності. У результаті цього в суспільстві запанував індивідуалізм, який насправді не стверджує цінності людської особистості. Індивідуалізм зацікавлений не людиною як особистістю, а «економічною людиною» як частиною економічної системи, що є лише інструментом досягнення економічної могутності держави і нації. Вищою цінністю такого суспільства стає економічний розвиток, а не розвиток людської особистості [194, с. 142].

Метою суспільства стає споживання, запановує культ зростання виробництва задля зростання споживання. Економічний розвиток стає виміром успішності людського життя, тоді як економіка всього лише умова і засіб людського життя, «але не мета її, не вища цінність і не визначальна причина». Захоплення «економічною людиною» не лише призводить до підміни цінностей, спотворюється вся, спочатку, безумовно, прогресивна ідея лібералізму, а свобода особистості підміняється свободою економіки. Хоча насправді, зазначав М. Бердяєв, «справжня мета не свобода економіки, а свобода від економіки» [47, с. 51].

Мислитель зазначав, що держава давно вже перестала бути священною і теократичною. Але у процесі атеїстичної боротьби багато людей, що втратили віру в живого Бога, почали вклонятися державі як новому божеству. Як ілюстрацію М. Бердяєв наводить приклад комунізму, який породжує тоталітарну державу. «Держава, що не володіє ніякою вищою цінністю ...

претендує не тільки на організацію політичного та економічного життя, але і на організацію душ людей, їх духовного і розумового життя» [56, с. 328].

У свою чергу ліберально-демократична ідеологія, зазначає мислитель, є ідеологія виключно громадська, вона знає громадянина, але не знає людини. Демократія проголошує права відстороненого громадянина, а не конкретної людини. Демократія вчить про суверенітет народу, і як наслідок вона примушена визнати примат суспільства над особистістю [194, с. 144].

Отже, лібералізм, на думку М. Бердяєва, є збочення і компрометація принципу свободи, він на практиці означає знищення реальної свободи людської особистості в ім'я формальної, абстрактної свободи абстрактного громадянина [47, с. 55].

У результаті за ліберальними цінностями свободи і демократією ми отримуємо не свободу особистості, а підкорення «економічної людини» і громадянина суспільству і державі. У такому випадку джерелом справжнього лібералізму, якщо під ним розуміти дійсну свободу, за твердженням іспанського філософа Х. Ортегі-і-Гассета, є не французька революція і не демократія, а середньовічний феодалізм, середньовічний замок, де особистість була вільна і від влади держави, і від суспільства [47, с. 54].

Таким чином, ми бачимо, що в концепції лібералізму М. Бердяєва особистість є і критерій, і найвища цінність буття. Проте, у реальності природна ієрархія цінностей нерідко перебуває у перекиненому стані, що і породжує більшість соціально-політичних і духовних проблем людства. Головною причиною перекинення ієрархії цінностей є «ідолотворення» – гіпертрофія значення політичних цінностей-засобів, які затуляють собою цінність-мету. Російські мислителі П. Струве, І. Ільїн, М. Бердяєв кожен у свій спосіб намагалися попередити рецидиви «ідолотворення» у політичній свідомості і практиці, коли традиційні, і на перший погляд безумовні політичні цінності, такі як лібералізм або демократія, також до певної міри переоцінюються й абсолютизуються.

3.3. Політичний ідеал християнської соціалістичної ідентичності у працях емігрантських мислителів

Вагому частину політичної думки російського зарубіжжя становлять пошуки шляхів подолання матеріалістичних спотворень соціалістичної ідеї, в основному розпочаті російськими релігійними мислителями ще задовго до Лютневої революції, а їхня ідейна еволюція може служити ретроспективною картиною процесів, що відбувалися у середовищі російського зарубіжжя.

Розробка теорії християнського соціалізму в Росії проходила у загальному руслі розвитку російської соціально-політичної думки XIX ст. Зокрема, В. Соловйов обґрунтовував соціально-філософську концепцію християнського соціалізму як найважливіший фактор побудови правової держави [222, с. 19]. На думку Ю. Шеррер, російська інтелігенція, яка шукала шляхи розв'язання соціальних проблем, тривалий час не звертала уваги на релігійні проблеми. Лише на початку XX ст. окремі групи інтелігенції і священнослужителів починають пошуки точок дотику. Німецька дослідниця пов'язує це явище з ідейним впливом ідей В. Соловйова, Ф. Достоевського і Л. Толстого, а в історичному контексті з подіями Першої російської революції [623, с. 88].

На наш погляд, цілком слушно додати до зазначеної причини розчарування частини російської інтелігенції в матеріалістичних концепціях суспільно-політичних перетворень і перехід на позиції релігійного ідеалізму. Після розвалу Російської імперії і поразки Білого руху цей процес захопив значну частину немарксистської емігрантської інтелігенції і спонукав її до пошуку духовності як обов'язкової складової політичних концепцій пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя, а деякі дослідники окремо підкреслюють, що християнський соціалізм як політичний феномен отримав найбільше теоретичне обґрунтування саме в Росії і Франції [223, с. 237].

Актуальність розвитку нової ідеології сформулював Г. Федотов. Він

зазначав, що ні «чорно-червоний прапор соціальної революції», ні «блідорожевий» прапор ліберальної свободи і соціального порядку не обіцяють порятунку від соціальних катаклізмів. «У християнстві – і лише у ньому – стверджується одночасно абсолютна цінність особистості і абсолютна цінність соборного об'єднання особистостей» [592, с. 437]. Тобто саме етика християнства здатна забезпечити рівновагу і позитивне поєднання між соціалістичним колективізмом і ліберальним егоїзмом.

Значну частину свого творчого життя присвятив розробці теорії християнського соціалізму С. Булгаков, який, за словами С. Левицького, є одним із найбільш значущих і репрезентативних російських мислителів першої половини ХХ ст. і одним із самих видатних російських богословів [329, с. 205].

Концепція християнського соціалізму С. Булгакова не була спробою освятити високим релігійним духом новостворену і вульгарну у своєму войовничому матеріалізмі ідеологію. Він намагається віднайти і довести початкову єдність суспільного ідеалу. На думку С. Булгакова, соціалізм має не тільки глибокі історичні корені, його першоджерелом було суто релігійне явище – іудейський хіліазм, який згодом перетворився у християнський – духовний. Проте, зазначає С. Булгаков: «поряд із високим, духовним розумінням хіліазму ... дуже скоро підіймає голову і старе іудейське чуттєво-історичне розуміння ... надія на перемогу над злом і здійснення земного раю» [73, с. 422].

Уже в середні віки, наголошує С. Булгаков, виникають сектантські рухи хіліастичного, а нерідко і «революційно-комуністичного характеру». Ідеї встановлення тисячолітнього царства шляхом революційного повстання жили надії людей епохи Реформації, саме хіліастичний рух «стає душею англійської революції». Чергове відродження іудейського хіліазму як віри у земний рай відбувається спочатку у вигляді політичного демократизму, який проголошує «права людини і громадянина», а потім уже і як соціалізм, який у руслі загальносвітової тенденції до секуляризації являє собою саме

секуляризовану форму старого іудейського хліазму [73, с. 422–423]. Унаслідок зазначеної секуляризації високе духовне наповнення елементів давньої релігійної ідеї замінюється матеріалістичним змістом.

Як зауважує С. Булгаков, народ-месія замінюється пролетаріатом, належність до якого визначається не духовним самовизначенням, а суто практичним фактом приналежності до певного стану і місцем у виробничому процесі. Саме з цієї, суто економічної точки зору визначені й уособлення метафізичного зла в обличчі класу капіталістів і месіанські муки і скорботи у вигляді «теорії зубожіння» трудящих. У цьому ж об'єктивно-матеріалістичному дусі на зміну месії чи Божества приходять закони розвитку суспільства і виробничих сил, які спочатку готують, а потім унаслідок «внутрішньої невідворотної діалектики» забезпечують стрибок із «царства необхідності у царство свободи» [73, с. 425].

У пошуках альтернативи суспільного розвитку С. Булгаков відштовхується від традиційної для російської суспільної думки критики капіталізму. «Капіталізм є організований егоїзм, ніколи ще в історії не проповідувалося в житті таке безбожне, безпринципне служіння золотому тельцю, низька хіть і корисливість» [74, с. 124]. І виходячи з такої характеристики, С. Булгаков закликає визнати правоту соціалізму, який повстає проти капіталізму. Разом з тим, визнання позитивного значення соціалізму як супротивника капіталістичного зла не означає для філософа безоглядного його схвалення.

Сучасний йому радянський соціалізм С. Булгаков визначає як «соціал – буржуйство» і підкреслює, що він хворий тими ж самими матеріалістичними хворобами, що і капіталізм [74, с. 123]. Соціалізм, як і капіталізм відкидає віру у духовну природу людини, зосереджуючись лише на її економічному інтересі. Міщанство і матеріалізм позбавляють соціалізм поезії, залишають на ньому відбиток вульгарності, що, на думку філософа, пов'язане з відсутністю істинної релігійності, яку замінює поклоніння ідолу натовпу – «демократії», яка розуміється виключно і лише як економічний союз [74,

с. 125]. Отже, аналіз ідей С. Булгакова доводить, що в основі спотвореної матеріалізмом соціалістичної ідентичності лежать виключно економічні інтереси та ідоли натовпу, а освячені релігійним служінням ідеали месіанства замінюються «діалектикою прогресу».

У своєму дослідженні М. Сомін вказує, що С. Булгаков виокремлював три соціалізми: матеріалістичний, атеїстичний, християнський. Матеріалістичний соціалізм намагається збудувати «рай на землі» шляхом задоволення матеріальних і духовних потреб людини. Атеїстичний соціалізм – соціалізм за Марксом і більшовиками, що веде непримиренну боротьбу із релігією, та у своєму фанатизмі сам стає релігією. Християнський соціалізм забезпечує матеріальні умови духовного розвитку людини, її сходження до Бога [517, с. 133]. Головна ідея «християнського соціалізму», вважає філософ, полягає у тому, що між християнством і соціалізмом має бути «позитивне співвідношення». У такому симбіозі християнство звільняє соціалізм від міщанства, а соціалізм забезпечує економічне підґрунтя досягнення християнського ідеалу.

С. Булгаков підкреслював, що наявне зіткнення соціалізму з християнством породжено тим, що «соціалізм сам хоче стати релігією». Подальші події підтвердили припущення мислителя. Саме перетворення соціалізму в релігію спостерігалось свого часу у Радянському Союзі, коли під іншими назвами були відтворені основні ознаки християнства, починаючи від «десяти заповідей», «хресного ходу» і закінчуючи «святими мощами» [210, с. 8].

Християнська позиція С. Булгакова у питанні аналізу матеріальної складової суспільного життя, сутності праці і виробництва розподіляється на декілька складових. Він пропонує розглядати власність як категорію етичну, релігійну та соціально-економічну. А. Аржаковський відмічав, що С. Булгаков розуміє економіку як соціальне служіння та виконання морального обов'язку і ще глибше, як здійснення Божого Провидіння у світі [18, с. 34].

З точки зору категорій етики С. Булгаков веде мову про «почуття власності», яке становить одну з найбільших проблем на шляху до соціальної справедливості і духовного братерства: «Саме це почуття власності, духовна отрута, хтивість мамона і засуджується безповоротно християнством» [75, с. 228].

З точки зору соціально-економічної сутності власності мислитель наголошує на зв'язках власності не лише з організацією споживання, а й з організацією виробництва. Саме характер цієї організації визначає і сутність, і значення власності у різних суспільствах. С. Булгаков наголошує, що капіталістична власність – це «стільки ж право скільки і обов'язок ... Багатство в соціальному сенсі соціальна міць, і влада зобов'язує, як і будь-яка влада» [75, с. 229–230].

Таким чином, з одного боку, ми бачимо різкий осуд «хтивості мамона», з іншого – визнається безперечно корисне соціальне значення власності в організації господарської діяльності суспільства. Проте, зазначена суперечливість висновків філософа має органічний і науковий характер, що відображає комплексне сприйняття поставленої проблеми, яка вирішується з точки зору релігійного розуміння проблеми власності, а саме одухотворення, окультурення господарства, підпорядкування його християнсько-моральним цінностям [400, с. 87]. Отже, С. Булгаков пропонує додати у просякнуту матеріалізмом соціалістичну ідентичність духовну релігійну складову і підняти її над вульгарним прагненням задоволення одномоментних матеріальних потреб у рівній мірі притаманній як капіталізму, так і матеріалістичному соціалізму.

Водночас М. Бердяєв застерігав від безоглядного захоплення синтезом і вказував на небезпеку спроб оновлення релігії за рахунок щеплення соціальним реформізмом. Філософ виступає проти визнання демократичного і соціального характеру християнської моралі, яке веде, на його думку, до приниження християнської містики і утилізації релігії [48, с. 177–178].

На нашу думку, однобічний підхід і завищений ідеалізм М. Бердяєва,

його захоплення абстрактними, ідеальними поняттями не дозволили мислителю побачити, що «утилізація релігії» насправді відкриває нові можливості і для суспільства, і для релігії. І навпаки, застосований С. Булгаковим комплексний підхід дозволив вийти за межі умоглядних роздумів про етичні проблеми християнства і духовного відродження. Можливо, певну роль у цьому відіграла його економічна освіта, але Булгакову вдалося намітити оптимальну форму соціально-економічного устрою суспільства, яке на практиці могло реалізувати економічний і соціальний потенціал православ'я. Подібно тому, як «усвідомлення пуританського розуміння боргу підприємця» виявилось у „представниках англосаксонського капіталізму”» [72, с. 360].

Аналізуючи капіталізм, С. Булгаков виявляє його зв'язок з особливим капіталістичним духом, корені якого уходять у протестантизм, що відмовився від протиставлення церковного і світського. Протестанти, які намагалися звільнити мирське життя з-під влади католицької церкви і папи, проголосили її автономію. Результатом стає «змирщення» християнства, тобто «утилізація» релігії, яка так лякала М. Бердяєва, і за законом сполучених судин відбувається релігійна етизація мирського життя. На виході ми отримуємо суспільство, в якому вищим благом є збільшення багатства, а доброчесністю – наполеглива фізична і духовна праця. До того ж, слід підкреслити, праця раціональна, однією з ознак корисності і навіть богоугодності якої є дохідність [72, с. 357–358].

Таким чином, у концепції С. Булгакова християнство виступає не як недоторканна духовна святиня, а як безпосередній чинник комплексного суспільного економічного і морально-етичного процесу. Розглядаючи проблеми економіки крізь призму релігійної етики, С. Булгаков встановлює наявність міцного причинно-наслідкового зв'язку між успішним економічним розвитком і відповідним комплексом духовних цінностей. Тому православ'я хоча і стає, за термінологією М. Бердяєва, утилітарним «знаряддям реформ» і втрачає свій винятково духовний сенс, але й отримує

реальну можливість здійснити той самий, ним згаданий і довго очікуваний, «містичний переворот», здійснити «розкриття нової релігійної істини, яка продовжить і поповнить істину стару» [48, с. 177]. Тобто «християнський соціалізм» може стати, так би мовити, протестантизмом православ'я, новою релігійною істиною, не лише духовною основою, а й матеріальним чинником суспільного процесу.

Інший представник релігійної філософської думки російського зарубіжжя С. Франк оцінку ідеї соціалізму проводить у контексті концепції краху або загибелі кумирів, якими захоплювалася російська інтелігенція, починаючи з XIX ст., і яка визначає трагізм сучасної епохи. Він зазначав, що будь-які ідеали, у тому числі й ідеал матеріалістичного соціалізму, хибні, оскільки вони лише «відвернений „постулат“, а не жива творча сила» [597, с. 160]. Так само і перетворений на кумир матеріалістичний соціалізм насправді виявляється відірваним від реального життя, нездатним до застосування, оскільки його втілення не тільки не досягає декларованої соціальної справедливості, а, навпаки, губить навіть те найменше позитивне, що було.

Однак, слід віддати належне об'єктивності мислителя, який не виступає виключно проти ідеї матеріалістичного соціалізму. Як зауважує С. Франк, саме така доля очікує будь-яку ідею, і різниця лише у ступені «ідеалістичності ідеалу», тобто, його віддаленості від життя та антиреалістичності. У цьому сенсі, на думку філософа, – є ще гірший ніж ідеал матеріалістичного соціалізму – «ідеалістичний» соціалізм толстовців і інших подібних сектантів. Їхня теократична мрія насадження на землі за допомогою відвернених принципів моралі довершеного суспільства святих була б завершеним злом, яке породжене ханжеством, лицемірством, моральною тупістю [597, с. 160].

В оцінках природи більшовизму С. Франк впритул наближається до націонал-більшовицького визнання його органічного зв'язку з історією і буттям Росії. Зокрема, він наголошував, що ті, «хто ще вірить, що спасіння

батьківщини заключається у простому „поваленні більшовиків”, що більшовики – це якесь наносне, випадкове Зло ... усі вони продовжують вірити у „політичний кумир”, усі вони досі сп’янені революційним дурманом зі зворотнім змістом» [597, с. 165].

С. Франк підкреслював, що винайти нову модель розвитку Росії можливо буде лише тоді, коли еміграція знайде такий само вірний шлях для себе. Ці пошуки мають бути спрямовані на загальну планомірну працю, на розробку моделей загального спасіння, однією з яких, на думку С. Франка, з певною долею ймовірності може стати християнський соціалізм [210, с. 10].

З точки зору С. Франка, соціалізм і християнство пов’язані між собою і необхідні один одному, оскільки істинний християнин, щоб не займатися фарисейством, має не лише молитися і думати по-християнськи, але і діяти. Тобто під соціалізмом мислитель пропонує розуміти діяльну любов до ближнього, відповідальність за їхню матеріальну долю [598, с. 19]. А виходячи із загально гуманістичної спрямованості християнства, «...кожний, хто має християнську совість і хоче бути християнином, має бути і „християнським соціалістом”» [598, с. 20].

Причому нових прихильників християнського соціалізму можна чекати, так би мовити, і з протилежного табору невіруючих людей. Оскільки матеріалістичний соціалізм після всіх потрясінь революції і «комуністичних експериментів» втратив свою колишню привабливість [597, с. 138].

Як зауважує І. Стокалич, торжество «російського комунізму» С. Франк оцінював як піррову перемогу, оскільки реалізація радикальної ідеології означала крах чарівності віри народу в очікуване царство справедливості. У подальшому швидке духовно-моральне розчарування у наслідках такої суспільної трансформації закономірно призведе, на думку філософа, до ситуації, коли люди вже не знатимуть, чому мають служити, до чого прагнути і яким цілям віддавати свої сили [535, с. 177]. Отже, з міркувань С. Франка щодо більшовицького варіанту соціалізму можна зробити висновок про невідворотність кризи соціалістичної ідентичності, зумовленої

радикалістськими спотвореннями первісних ідей соціалізму, що відбувалися у СРСР.

С. Франк відстоює виняткову своєрідність російського національного характеру, таємничість Росії, що у підсумку зумовлює унікальність російської історії. «Російська революція так, як вона відбулася, вона могла відбутися лише у Росії; російський соціалізм не є соціалізм західний, а скоріш ... соціалізм азійський ... демократія в Росії є дещо зовсім інше, ніж демократія західна» [599, с. 10]. Отже, С. Франк, як і інші мислителі-емігранти бачить західне походження соціально-політичного катаклізму, але на відміну від інших пореволюціонерів вважає, що чужі політичні явища – соціалізм, республіканізм, атеїзм, нігілізм – російський народ переробляє по своєму, і вони, набувши своєрідності, стають органічною складовою російського буття.

Враховуючи відмічену нами пореволюційність, цілком природно у роздумах С. Франка виникає й інша традиційна ідея – ідея російського месіанізму. На його думку, в «азійському соціалізмі» Росії виявилася: «...її провіденціальна роль у долі Європи ... Глибока духовна криза, яку переживає зараз російський народ, є завершення і разом з тим поворотний пункт шляху, яким йде усе людство» [599, с. 11]. Росія виконує роль розвідника, що відкриває нові горизонти і оберігає людство від нових помилок, оскільки вже обраний багатьма країнами шлях лібералізму, на думку С. Франка, також далекий від досконалості.

У роздумах про глибинні причини того, чому народжені на Заході ідеї лише у Росії призвели до катастрофічних системних руйнувань, С. Франк зближується з висновками іншого російського філософа І. Ільїна і зауважує, що у Росії не було того імунітету, який було відпрацьовано на Заході за довгі віки Ренесансу, Реформації, поширення ідей просвітництва і раціоналізму, а також досвіду ліберально-буржуазної демократії.

С. Франк солідарно зі П. Струве вказує на духовно-культурну відчуженість між російським народом і освіченими шарами суспільства, які

були не тільки самі просякнуті європейською культурою, але і намагалися насадити її у Росії [599, с. 27]. На цю грань роздумів філософа звертає увагу Ю. Павленко. Зокрема, він зазначає, що на думку С. Франка, глибокі корені революції уходять у духовне невдоволення народу, у пошуки ним цілісного і осмисленого життя [404, с. 240]. Аналогічні судження ми зустрічаємо і у роботах одного з ідеологів євразійського руху М. Алексєєва [169, с. 35].

Щодо витоків соціалізму, думки С. Франка більш матеріалістичні й істотно розходяться із суто релігійною концепцією С. Булгакова. На думку С. Франка, своїм корінням соціалізм сходить до «визвольного духу» Ренесансу і Реформації, який потряс релігійну свідомість і життєво-філософський світогляд європейців. Результатом подальшого духовного розвитку Європи стала секуляризація культури, виникнення національних держав і встановлення ліберально-буржуазного ладу.

Як вказує С. Франк, коли творчий, прогресивний потенціал цього «визвольного духу» було використано, Захід «дійшов до ідеї, в якій знайшли вираження агонія і саморозкладання цього духу – до соціалізму» [599, с. 25]. Отже, кінцевою метою розпочатих у середньовічній Європі процесів було визволення особистості від зовнішнього контролю, зняття штучних обмежень її природної свободи. Проте, до певної міри звільнена від релігійного впливу внаслідок Реформації і секуляризації культури особистість потрапляє у павутиння капіталізму. А соціалізм, що ніби підхоплює ідею «визвольного духу» епохи Відродження, вже втратив її первинний сенс і насправді пропонує не свободу особистості, а лише нову залежність від «колективного цілого».

Проте, С. Франка не відходить від релігійного сприйняття світу, а скоріше виявляє більшу об'єктивність в оцінках, ніж інші його однодумці. Мислитель вказує, що християнська релігійна установка має охоплювати всі сфери життя. Вона не може бути індиферентною до соціальних питань і водночас не може механічно поєднуватися з іншими теоріями. С. Франк підкреслює, що сутність християнської установки полягає, перш за все, в

усвідомленні недосконалості, гріховності природи людини. «Він ніколи не буде вірити, що будь-які соціальні реформи або перевороти в змозі усунути всі несправедливості, усе зло, усі біди людського життя» [598, с. 21–24].

Таким чином, із концепції С. Франка логічно виходить висновок, що християнське трактування соціалізму з її «релігійною установкою» є найкращою відповіддю, оскільки розумінням недосконалості людської природи вона захищатиме від віри у панацею соціальних реформ, християнська поміркованість збереже від захоплення революційним радикалізмом, а розуміння недосконалості світу захистить від надмірної ідейної пристрасті. Водночас С. Франк, як послідовний ідеаліст, наголошує на первісному значенні саме ідейної духовної складової процесу перетворення суспільства. Він акцентує: «Любов до ближнього, як і будь-який інший моральний умонастрій, потребує вільного духовного пориву. Будь-яка спроба примусу означатиме зраду християнському умонастрою і зраду релігії свободи і благодаті [598, с. 26–27]. Отже, з точки зору досягнення соціальної справедливості кожний християнин стає соціалістом, але у релігійно-етичному сенсі «християнський соціалізм» є відходом від істинного шляху. Навернення до соціалізму означатиме для християнина заміну свободи духовного піднесення державним примусом.

Продовжуючи свій аналіз, С. Франк робить парадоксальний висновок, що саме в умовах приватної власності і господарської свободи на тлі майнової нерівності, коли соціальна несправедливість узаконюється правом, саме тоді і виникає можливість для здійснення істинно християнської любові. «„Буржуазний” лад таких країн, як, наприклад, Франція і Англія, є необхідною умовою для існування „християнських соціалістів”, тобто людей, які одухотворені любов’ю до нужденних ... тоді як у таких країнах, як комуністична Росія, ... де соціальна справедливість наказана керівництвом і здійснюється примусово, „християнський соціалізм” явище майже неможливе» [210, с. 11].

Отже, реалізація політичного ідеалу християнської соціалістичної

ідентичності за міркуваннями С. Булгакова і С. Франка передусім пов'язані із духовним удосконаленням суспільства. У свою чергу основою християнської соціалістичної ідентичності та її ключовою рисою є свобода від матеріального, «свобода від господарства», яка цінніша за матеріальне благополуччя. Таким чином, свобода духовного розвитку людини постає у концепціях С. Булгакова і С. Франка як мета християнського соціалізму, як засіб досягнення цієї мети, а отже і як ключова риса християнської соціалістичної ідентичності.

Особливе місце серед російських релігійних мислителів належить Г. Федотову, який, за визначенням О. Жукова, був людиною європейської культури з її ліберальними установками. Разом з тим, незвичне для авторів пореволюційної політичної думки «західництво» Г. Федотова мало яскраві соціалістичні мотиви, що наближало його до інших мислителів-емігрантів, які прийшли до релігійно-філософської школи від марксизму. Проте, за словами Ф. Степуна: «Федотов єдиний, який, прийшовши до Церкви, не відмовився від інтелігентсько-революційного минулого» [161, с. 160].

Особливий новий стиль у Федотовському синтезі соціальних ідей і православної віри побачив Ф. Степун. На його думку, у творчості Г. Федотова радикалізм марксистського толку співіснував із глибокою релігійністю. Таке сполучення «християнської істини і марксистської соціології» на перший погляд видається протиприродним, але, як підкреслював Ф. Степун, у цьому виявлялося не хворобливе роздвоєння особистості, а ніби її релігійна двополюсність [525, с. 225].

Політична концепція Г. Федотова спирається на визнання втрати позитивного потенціалу капіталізму. Водночас він закликає зберегти неминущі цінності свободи і демократії, історично пов'язані з капіталістичним ладом. «Необхідно показати, що демократія несе у собі новий соціальний лад, більш привабливий, ніж гітлеро-сталінський соціалізм» [591, с. 69].

Як і інші його однодумці, Г. Федотов відстоює історичну перспективу і

життєздатність соціалістичної ідеї, яка не тільки не була реалізована, а навпаки піддалася ревізії, спотворенню і дискредитації «комуно-фашистами». На його думку, вирішальну роль у цьому процесі для Росії відіграла цілковита націоналізація економіки, яка, у підсумку, дала людині не свободу, а нове рабство. Г. Федотов пропонує інше розуміння націоналізації, яке здатне розкрити істинний зміст соціалістичної ідеї. Він підкреслює, що націоналізація має керуватися економічним раціоналізмом, оскільки задум соціалізму – підкорення господарської стихії людському розуму. Головне, слід дотримуватися рівноваги між свободою і порядком, який завжди є обмеженням свободи [691, с. 70].

Важливою ознакою соціалізму і головним завданням у справі досягнення максимально можливої рівності людей Г. Федотов вважав зближення культурних рівнів. Дискредитованій націоналізації, зазначає В. Потапов, вчений пропонує культурологічний критерій соціалізму – «здійснення єдиної всенародної культури» [443, с. 96].

Г. Федотов наголошував, що істинно всенародна культура звісно не виключатиме особистої нерівності, але створить єдине коло культури, у рамках якого всі члени суспільства зможуть вільно спілкуватися. На думку мислителя, виховання, культурний і духовний розвиток є основою досягнення «ідеалу безкласового суспільства», а економічні перетворення є лише засобами для його досягнення [591, с. 73]. Як бачимо, Федотов, в унісон з Булгаковим і Франком, також головну увагу приділяє саме духовній складовій процесу формування ефективної соціалістичної ідентичності.

В еволюції ідеї соціалізму Г. Федотов виокремлює три послідовні стадії: утопічну, революційну і реформістську. У Росії, як це не дивно, переміг не реформізм, а вже давно теоретично розбитий революційний варіант. «Більшовизм, – зазначає мислитель, – це реакція марксизму 40-х років» [596, с. 21]. Виходячи з цього, старий реформізм не в змозі подолати революційний соціалізм (комунізм). Це може зробити лише конструктивний соціалізм, який також ставить за мету глибоке, корінне перетворення

суспільства.

За думкою Г. Федотова, це перетворення має йти не шляхом руйнування буржуазного світу, а еволюційним шляхом поступового вирішення приватних проблем соціалізму, а саме раціональної організації господарства; соціального забезпечення і соціальної демократії, які раніше розчинялися в «інтегральному символі». Ці проблеми природним чином не тільки постали, але і вже частково вирішуються у капіталістичному суспільстві. Кожна з них сама по собі не має нічого соціалістичного, але у сукупності вони створюють нове суспільство, яке вже можна назвати соціалістичним. В якому вже виявляються і традиції робочого руху, і пафос моральної ідеї [596, с. 1].

Як зауважує Г. Федотов, марксистський соціалізм, головним чином, жив ідеєю раціоналізації господарства. На відміну від нього, соціалізм гуманітарний і християнський живе ідеєю соціального забезпечення. У цій ідеї закладена вічна і беззаперечна правда, не віддільна від християнства. Але християнський соціалізм: «...до останнього часу жив виключно цією ідеєю, забуваючи про організаційні і культурні елементи соціальної проблеми» [596, с. 27].

Ключовим елементом пропонованої Г. Федотовим системи має стати так звана «соціальна демократія». Г. Федотов наголошує: «Національно організоване господарське суспільство, що забезпечує від злиднів своїх членів – це ще не соціалізм» [596, с. 28]. Отже, різниця між державним капіталізмом і державним соціалізмом полягає не в економічних, а у соціальних відносинах. Саме терміном «соціальна демократія» Г. Федотов і пропонує визначати їхній зміст і особливості. Він наголошує, що з'єднання планового господарства і соціальної демократії створює реальний зміст соціалізму, за винятком його утопічних моментів. «Інше ім'я його – трудове суспільство» [596, с. 28].

Серед головних передумов створення і функціонування трудового суспільства Г. Федотов виокремлює зближення соціальних полюсів до рівня

певного загального «побутового стилю» за рахунок фіскальної політики держави, що обмежує накопичення величезних статків, і підвищення долі робітника у загальному доході. Проявом і основою соціальної демократії в організації виробництва має стати багатоукладна економіка поряд із залученням робітників до участі в керуванні підприємствами: «...соціальна демократія здійсниться у державі у формі синдикалізму» [596, с. 31].

Щодо перетворень у радянській Росії Г. Федотов виказує солідарність із концепціями багатьох пореволюційних політичних мислителів. Він вважає, що основою для розвитку нової демократії може стати радянський лад, в якому поєднуються професійне і територіальне представництво. Таким чином, умовою успішного соціального перетворення є творчий підхід, вільний від будь-якого доктринерства і упереджень. Проте по-справжньому органічним новий соціально-політичний лад може зробити лише духовне перетворення людини у дусі християнському. «Лише християнство може надати крила соціальній демократії, яка народжується» [585, с. 25].

Як згадувані вище С. Булгаков, Ф. Степун і С. Франк, Г. Федотов звертає увагу на примирення соціалізму з християнством, характерною ознакою якого є виникнення більшості російських пореволюційних течій на ґрунті соціального православ'я. Послаблення капіталізму продемонструвало глибоку вкоріненість соціалізму у християнські традиції соціального служіння. Мислитель зазначає: «З'ясовано остаточно, що соціалізм є блудний син християнства, який тепер повертається – принаймні, частково – у батьківський дім» [589, с. 3].

Щодо шляхів реалізації програми перебудови суспільства і держави Г. Федотов зазначав, що модерна революція, на відміну від усіх попередніх, буде мати конструктивний характер. Тобто лозунгом цієї революції має бути не «руйнування доценту», а побудова нового порядку. Матеріальний і духовний занепад, що є невідворотними наслідками революції, зумовлюють химерність найменших можливостей впровадження соціальної демократії і кооперації. У таких умовах може виникнути новий феодалізм або державне

рабство, а не соціалістичне господарство. «Приклад СРСР не рішення, а провал ... Бо у СРСР вбиті самі основи соціалістичного і навіть взагалі істинного соціального життя» [595, с. 74].

Отже, політична концепція Г. Федотова заснована на критиці більшовицького спотворення соціалізму і захисті ліберальних цінностей, являє собою синтез удосконаленої християнською традицією соціального служіння соціалістичної ідентичності і скандинавської моделі еволюції капіталізму.

На відміну від багатьох, у більшій чи меншій мірі заполітизованих мислителів російського зарубіжжя, М. Бердяєв намагався бути над ситуацією бурхливого політичного життя еміграції, і зазвичай не відносив себе до певних партій. Але щодо християнського соціалізму його позиція була дещо інша. Зокрема, М. Бердяєва наголошував: «Я готовий себе визнати християнським соціалістом» [38, с. 485]. Отже, здебільшого займаючи позицію відстороненого спостерігача, М. Бердяєв також вніс свою частку у розробку теорії християнського соціалізму. Зокрема, історичну обумовленість взаємодії, а, можливо, і поєднання християнства і соціалізму М. Бердяєв бачив у тому, що досягнення реального покращення соціальних і політичних відносин можливо лише за умов з'єднання революції соціальної і революції духовної.

Мислитель наголошує, що революція соціальна має відстоювати духовні цінності, а революція духовна визнати необхідність соціального перетворення. «Християнська свідомість має визнати правду соціалізму». Сутність християнського соціалізму М. Бердяєв визначив як «соціалізм організованого співчуття ... співчуття до людини, як акту соціального, що змінює структуру суспільства» [54, с. 61].

Водночас його не влаштовував сам термін, який на практиці не відповідає тактичним принципам соціалізму. Філософ підкреслює, що християнський соціалізм насправді не є таким, оскільки не намагається насильницьким шляхом змінити суспільство, а лише визнає «неправду

індивідуалістично-капіталістичного ладу». І саме цю властивість християнського соціалізму М. Бердяєва вважав головним недоліком. Філософ наголошував, що нерадикальний, паліативний характер християнського соціалізму заважає йому набутти справжнього впливу [38, с. 485].

Поряд з тим зауважимо, що концепція М. Бердяєва також не виходить за межі пореволюційної політичної думки. Так, його оцінки щодо перспектив соціальної революції дуже близькі до висновків П. Струве і Г. Федотова. Зокрема, М. Бердяєв наголошує, що і з наукової, і з філософської точки зору соціальна революція взагалі неможлива. Мову можна вести лише про соціальну еволюцію з більшими чи меншими темпами і соціальні реформи, більш чи менш рішучі. Як і С. Булгаков, М. Бердяєв зауважує, що соціалізм пов'язаний з відродженням хліастичних мрій про здійснення Царства Божого на землі і торжество релігійної правди у тутешньому світі [48, с. 170].

Отже, російські емігранти зуміли відійти від суто релігійно-етичних міркувань. В аналізі сутності соціалістичної ідеї проявляється первинна структура соціалістичної ідентичності й окреслюється характер її спотворень у російсько-більшовицькому варіанті. Релігійні мислителі аргументовано доводять життєздатність християнської моделі соціалізму і вказують шляхи подолання тоталітарних деформацій соціалістичної ідеї.

Висновки до третього розділу

Конструктивізм і оригінальність політичних концепцій представників консервативного крила пореволюційної політичної думки, щодо усвідомлення причин краху імперії і моделей майбутнього постбільшовицького розвитку російської держави поєднується із традиціями антизахідництва і російського месіанізму. Становлення ефективної моделі консервативної ідентичності мислителі-емігранти пов'язували із поверненням до духовних витоків монархізму, які, на думку І. Ільїна, мають патріархальні корені, спираються на природний ієрархізм і тримаються

усвідомленням обов'язків і духовних обмежень, які мають забезпечувати загальнодержавну користь. Пореволюційна монархія як влада «від Бога», за задумом І. Солоневича, має бути обмежена давніми звичаями і «народною думкою», що реалізуватиметься через народні представництва. Пропонований релігійно-традиційний характер влади відновить демократизм Московської Русі, який слов'янофіли пов'язували із відсутністю формальних політико-правових норм, що регламентували допетровську монархію.

Рішуче заперечення І. Солоневича, І Ільїна, П. Струве органічного характеру української незалежності, самостійності української культури і історичної обумовленості кордонів України підтверджують виразну наступність імперських дискурсів і практик у російській політичній думці. Навіть у декларованому пореволюціонерами намаганні подолати надмірний догматизм ортодоксальної імперської думки вони залишалися заручниками великодержавницької парадигми, що підтверджує її глибоку вкоріненість у російську ідентичність.

Зазначена великодержавність пов'язувала пошуки нової форми державності і актуальної російської ідеї з традиційними для російської суспільно-політичної думки проблемами визначення історичної місії Росії, її міжнародної ролі й протистояння негативним західним впливам. Акцентування у міркуваннях мислителів-пореволюціонерів на поняттях «держави» і «державності», пошуки коренів модерної національної ідеї в освяченій давністю сакральності «Білої ідеї» нагадують новітні ідеологічні винаходи на кшталт «духовних скреп» і підтверджують виняткову наступність певних міфів і символів як невід'ємну рису російської державної ідентичності.

За концепцією пореволюційної консервативної думки російський державницький інстинкт, помножений на географічні й кліматичні умови, зумовив створення величезної російської імперії. Характерною рисою російської державної ідентичності є її наднаціональний характер, який дає змогу ефективно використовувати державотворчий потенціал багатьох

представників інших етносів. Органічність процесів державотворення як головна підвалина забезпечує збереження традицій і зміцнює культурно-політичну конструкцію державної ідентичності.

Своєрідність і цінність пореволюційної ліберальної політичної думки полягає в поєднанні традиційних західних і самобутніх російських ідей лібералізму. Аналіз політичної концепції П. Струве дозволяє припустити, що у російській державній ідентичності не лише присутні ліберальні мотиви, але вони навіть мають характер традицій, що здатні відвернути Росію зі шляху рецидивів конфронтаційного, імперського світосприйняття. У рамках консервативно-ліберальної моделі цивілізаційної ідентичності Росії П. Струве пропонує перевести конфронтаційну «біполярність» – «або західництво, або самобутність» – у нову «формулу»: «російська цивілізація проти російського варварства».

Практична реалізація ліберальних принципів потребує сполучення певних умов, а саме: «мистецтва свободи» як відчуття потреби, вміння користуватися і боротися за неї, високий рівень правосвідомості і господарська самостійність громадянина. Натомість ідеї соціальної революції в умовах російського революційного народництва були перетворені в революційний шовінізм, було вихолощене і спотворене навіть те діалектично вірне та еволюційне, що мала у собі марксистська теорія. М. Бердяєв заперечував найменшу можливість соціальної революції, оскільки мало розраховувати на швидкі результати і свідомий вибір громадян, більша частина яких залишається у полоні старих стереотипів та ілюзій або не має достатнього рівня освіти і, головне, політичного досвіду. Свобода, зазначав І. Ільїн, що не підкріплена відповідним вихованням, загрожує перетворитися у вакханалію, яка знівелює, зведе нанівець спочатку моральні, а потім і державницькі інститути.

Основою реального втілення принципів лібералізму є сполучення органічної системи добору еліт із гармонічним поєднанням соціально-політичних принципів держави-установи і держави-корпорації. Помилка

лібералізму полягає у тому, що матеріалісти побачили в економіці першореальність, яку вони вивели з визнання її необхідності, і помилково прийняли цю необхідність за вищу цінність. Відновити природну ієрархію цінностей має персоналістична революція, що завершує історію, докорінно змінює мотиваційні механізми історичного розвитку й усуває матеріалістичні причини соціальних, політичних і духовних проблем людства.

Християнський соціалізм, на думку мислителів-пореволюціонерів, має органічний зв'язок із християнством, що сягає своїм корінням іудейського хіліазму, а усі інші варіанти є лише корисливими спробами спотворення первісної ідеї. Християнин, у політичній концепції С. Франка, отримає змогу реалізувати релігійну ідею любові до ближнього саме через соціалістичні дії. Ідея приватної власності, звільнена від тоталітарних, спотворень є основою християнського соціалізму, який може бути реалізований лише там, де приватна власність і господарська самостійність людини не тільки обмежується правом, а й надихається щирою християнською вірою.

Концепцію Г. Федотова вирізняє предметний розгляд соціально-політичної моделі трудового суспільства, що органічно поєднує соціальну демократію, обмежену «побутовим стилем», із синдикалізмом. Соціальна справедливість має реалізовуватися не через штучне вирівнювання, а шляхом забезпечення рівних початкових можливостей і заснування соціальної ієрархії на кваліфікації праці.

Сполучення завдань вирішення соціальних проблем із подоланням тоталітарних спотворень соціалістичної ідеї С. Булгаков пропонує вирішувати шляхом визнання історичної об'єктивності явища приватної власності. Християнський соціалізм, на відміну від хибних матеріалістичних і атеїстичних варіацій, наповнює соціалізм духовністю, оберігає його від міщанства, освячує матеріальний труд сакральним сенсом служіння. «Християнський соціалізм» може стати, протестантизмом православ'я, новою релігійною істиною, не лише духовною основою, а й реальним чинником суспільного процесу, що перетворить матеріальний труд із засобу

задоволення побутових потреб у засіб духовного вдосконалення. Отже, реалізацію політичного ідеалу християнської соціалістичної ідентичності християнські мислителі прореволюціонери пов'язували, в першу чергу, із духовним удосконаленням суспільства. У свою чергу, основою християнської соціалістичної ідентичності та її ключовою рисою є свобода від матеріального, «свобода від господарства», яка цінніше за матеріальне благополуччя.

РОЗДІЛ 4

ЕВОЛЮЦІЯ ТРАДИЦІЙНОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЕМІГРАНТСЬКИХ КОНЦЕПЦІЯХ «ТРЕТЬОГО ШЛЯХУ»

4.1. Історіософські основи ідентичності та українська проблематика в євразійській парадигмі російської державності

Особливе місце у суспільно-політичній і філософській думці російського зарубіжжя зайняла євразійська ідейно-політична течія. Праці засновників та ідеологів євразійства, незважаючи на свою іноді виразну неоднозначність і дискусійність, характеризуються ґрунтовною і детальною розробкою проблем становлення і розвитку російської державності. Ю. Павленко зазначає, що представники класичного євразійства у більшості своїй вчені першої величини, тому заперечення ідеологічних і філософських основ євразійства не повинно затуляти від нас його наукових розробок [404, с. 301].

Зазначений творчий потенціал, поєднаний з активною науково-публіцистичною роботою мислителів, дозволив у відносно короткі терміни створити і теоретично обґрунтувати ідейно-політичний рух, що не лише визначив певний вектор розвитку радянської і пострадянської суспільно-політичної думки, але і сьогодні претендує на роль ідеологічного чинника геополітичного конструювання на пострадянському просторі.

Не випадково С. Ключников підкреслює: «Євразійство було не лише історіософською школою, а й геополітичним рухом, що претендував на реальну участь у державному будівництві майбутньої Росії, а також потужним культурним явищем. Так з 1921 по 1931 р. євразійці видали декілька великих збірників статей. Вони також видавали газету «Євразия» і журнал «Версты» [475].

Серед основних теоретичних концепцій євразійства центральне місце займає вчення про державу. Євразійці засновували свою теорію держави на

прагматичних началах і діалектичному підході до проблеми аналізу політичного устрою. «Кожен політичний лад є відносна форма історичного буття народу, у кожному є свої переваги і недоліки» [7, с. 135].

Саме з таких позицій євразійці критикували ідеалістичні погляди на російську державу представників різних політичних течій. Зокрема, М. Алексєєв зазначає, що причина російських смут і бунтів обмежується не лише інтригами бояр і династичною боротьбою, як вважали слов'янофіли, а має глибоке соціально-економічне коріння. З цього приводу російський мислитель віддає належне марксистським історикам, які, на відміну від В. Ключевського і С. Соловйова, розглядали у «російській смути» класову боротьбу [9, с. 24].

Ю. Павленко зауважує, що новим у євразійців було те, що Заходу протиставлялось не слов'янство, як у М. Данилевського або візантизм, як у К. Леонтьєва, а саме євразійський східнослов'яно-фінноугорсько-тюрксько-монгольський, простіше – слов'яно-тюркський симбіоз народів, пов'язаних між собою ні етномовними або культурно-конфесійними чинниками, а «місцерозвитком» [404, с. 295].

Поняття «місцерозвитку» Г. Вернадський пояснює як певне географічне середовище, яке накладає печатку своїх особливостей на людські спільноти, що розвиваються в цьому середовищі [94, с. 202]. На думку вченого, соціально-історичне середовище і географічна обстановка перебувають у діалектичній єдності і здатні змінюватися залежно від потреб і можливостей народу, що мешкає у тому чи іншому «місцерозвитку». У свою чергу народи також змінюються у процесі взаємодії зі своїм «місцерозвитком». Зокрема, Г. Вернадський зазначав: «Історія поширення російської держави є в значній мірі історія пристосування російського народу до свого „місцерозвитку” – Євразії, а також і пристосування всього простору Євразії до господарсько-історичних потреб російського народу» [94, с. 202].

Р. Кісь підкреслює, що Г. Вернадський серед багатьох євразійських народностей виокремлює як основні, російський і монголо-турський етнічні

елементи. «Переважне значення, – пише Г. Вернадський, – належить першому ... Російський народ має дивну здатність вбирати в себе чужі етнічні елементи і їх засвоювати...» [284, с. 322].

Логічним продовженням зазначеної концепції стає євразійське уявлення процесу російського державотворення як постійної взаємодії з Азією, яка одночасно була «боротьбою з Азією, пристосуванням до Азії й асиміляцією Азії». Внаслідок цього російська держава будувалася на принципах «великого війська». Тому завжди були значні маси людей, що намагалися піти, звільнитися від надмірного державного тиску. І на відміну від здавна щільно заселеної і тісної Європи, вони мали куди піти [204, с. 68].

Як зазначає М. Алексєєв: «...на Заході, якщо держава тиснула, можна було видумати лише один вихід – удосконалити державу і послабити тиск. У нас держава тиснула з необхідності, але ми не намагалися удосконалити державу, а уходили від неї у степ і в ліса. Держава наздоганяла тих, що пішли – вони знов йшли далі» [9, с. 25]. Згідно з євразійським розумінням відмінність російської держави від європейських зразків або недосконалість держави, її насильницький характер і надмірний етатизм викликані суто об'єктивними, вимушеними обставинами, і такий саме об'єктивний характер має і відмова народу від її вдосконалення і терплячість до утисків [169, с. 35–36].

Натомість Г. Вернадський висловлює дещо іншу думку: «Вся історія Євразії є послідовний ряд спроб створення єдиної євразійської держави. Спроби ці йшли з різних сторін – зі сходу і заходу Євразії. До однієї мети хилилися зусилля скіфів, гунів, хозарів, турко-монголів і слов'яно-русів. Слов'яно-руси подужали в цій історичній боротьбі» [94, с. 205].

Тобто, згідно з концепцією діалектичного взаємозв'язку держав і народів з «місцерозвитком» вчений пропонує розглядати історію російського народу і російської державності виключно у контексті історії Євразії. Г. Вернадський наголошує: «Історія російського народу з цієї точки зору є історія поступового освоєння Євразії російським народом ... тільки під цим

кутом зору може бути належним чином зрозуміла вся своєрідність історичного процесу» [94, с. 205].

Аналогічну оцінку історії російської державності подає й український культуролог Є. Маланюк, який, за словами Р. Кіся, був особисто знайомий з деякими теоретиками євразійства. «Специфічний експансіонізм та мілітаризм Москви був продуктом взаємодії з „монголосферою”. Росія, як імперія, мусить, хоче вона того чи не хоче – розширювати культурно-політичні властивості середньовічної Московщини на всі завойовані „возз’єднані” терени країн, народів і культур. А що цього не можна зробити без діяння сили, кожна „росія” мусить бути також воєнною імперією з культом агресії» [284, с. 318–319].

У свою чергу М. Шульга зауважує, що через свій монгольський спадок російська зовнішня політика спрямована на територіальне розширення та панування над іншими народами і керується «психозом оточення», уявленням про те, що вона оточена ворожими державами, які прагнуть її знищення [634, с. 29].

Євразійці М. Алексєєв і Г. Вернадський також звертають увагу на зазначені характеристики російської державності. Але в їхній інтерпретації вони подаються у значно більш м’якій формі, а об’єктивний характер цих особливостей російської державності взагалі виглядає як виправдання і минулих, і майбутніх дій історичною необхідністю і наперед визначеністю [206, с. 164].

Виходячи із запропонованої М. Алексєєвим моделі розширення території російської держави і формування характеру влади, ми можемо зробити висновок, що російська колонізація, на відміну від європейської, була не стільки цілеспрямованим державницьким актом захоплення земель, скільки стихійним рухом населення, а держава вже йшла за ним, поступово розширюючи свої кордони. Слід визнати, що М. Алексєєв, безумовно, має рацію, і його висновки знаходять історичне підтвердження.

Зокрема, прикладом такого сценарію може бути історія завоювання

Сибіру. Як свого часу писав М. Карамзін, «нечисленна шайка волоцюг, що рухалася і грубою жадібністю до користі і шляхетною любов'ю до слави, придбала нове Царство для Росії ... Троє купців і втікач Отаман волзьких розбійників осмілилися без Царського веління, ім'ям Іоанна завоювати Сибір» [271, с. 217]. Але, за великим рахунком, це все ж таки виключення. Та і справжнє завоювання Сибіру й інших прилеглих близьких і далеких територій відбувалося організованим державою шляхом.

Стихійність російської колонізації М. Алексєєв пов'язує також з «козацтвом», що складало «типову особливість і Московської, і Литовської Русі» [9, с. 25]. Потяг до вільного, самостійного життя, який реалізувався на безмежних теренах, згодом трансформувався в один із чинників державотворення, у складову частину народної уяви про державу та її характер. Зокрема, як зазначає М. Алексєєв, «революція зверху», яку наприкінці XVI ст. здійснив Грозний, знищивши «княжат» і завівши опричнину, вдалася тільки тому, що тяглове населення боярських земельних володінь «заказувало», вирвалося з тягла і пішло в дике поле. Боярське велике землеволодіння впало, родова аристократія збідніла і не могла протистояти монархічній владі, як протистояла феодальна аристократія Заходу. Звідси і зміцнення в Росії самодержавства у формах, не знайомих Західній Європі» [9, с. 25].

Щодо оцінки ролі самодержавства позиції євразійців наближаються до слов'янофільської традиції визнання монархії найкращою формою політичної влади для Росії з одночасним протиставленням російського самодержавства абсолютній монархії західного зразка. Особливістю московського самодержавства, наголошує М. Алексєєв, був тісний зв'язок із традиціями східного абсолютизму: «...державний порядок є відображенням порядку небесного». Монарх у східному абсолютизмі «несе спасіння підданам, з якими він пов'язаний не правовим, а чисто моральним зв'язком» [9, с. 27].

Тобто державницький ідеал російського народу неможливий без

моральної і релігійної складової, яка головним чином і гарантує підтримку монарху. Теоретик-слов'янофіл І. Кіреєвський наголошував: «російський народ бачить у ньому брата по церкві, який разом з ним служить їй як щирий син тієї самої матері, і тому може бути надійним щитом її зовнішнього благополуччя» [283, с. 14].

З найбільшою ясністю ставлення народу до держави як захисниці істинної віри виявилось під час розколу Російської православної церкви. Проблема розколу доволі швидко переросла рамки релігійної суперечки. І це відбулося саме тому, що відношення «народ – держава» трималося вірою православною, і цар сприймався і як провідник божої волі, і як захисник «правовір'я». З того моменту як уряд, на думку розкольників, перестав охороняти істинну віру, вони звільнили себе від обов'язку йому підкорятися. Ми бачимо, що тут виявилася не тільки глибока релігійна сутність взаємовідносин «народ – держава», але виявилася і друга, вже згадувана нами характеристика російської історії – «козацька вольниця». Частина населення сама вирішила звільнитися від обов'язків перед державою і це рішення відразу почала втілювати у життя [164, с. 49].

Остаточне відвернення розкольників від держави відбулося за часів імперії. «Розкольники письменники із докладністю зупиняються на критиці того погляду на державу, згідно якому будь-яка влада від Бога ... Розкольники зненавиділи Імперію, встановлення якої ними було витлумачено як нове своєрідне язичництво ... Імператор став для них „лжехристом”» [9, с. 30].

Отже, внаслідок релігійної реформації, зміни державного ладу та характеру самодержавства у свідомості російського народу змінюється не лише відношення до офіційної релігії, змінюється і відношення до держави загалом. Спочатку в середовищі розкольників, а потім і у більш широких колах населення поширюються легенди про дивовижний край Біловоддя – «державу правди», де панує істинна віра православна. На підставі проаналізованих особливостей державної влади й еволюції ставлення до

держави у свідомості російського народу, М. Алексєєв робить висновок: «Ми знаємо чотири відповіді на питання, як уявлялася подібна “держава правди” в широких російських народних поглядах на політичний світ: 1) ідея православної монархії; 2) ідея диктатури; 3) ідея козацької вольниці; 4) ідея сектантського уявлення держави» [9, с. 32].

Саме у цих основних положеннях євразійці вбачали сутність розуміння держави, влади і соціального устрою, притаманних російському народові, зрозумілих йому і таких, що відповідають його устремлінням. Саме таке розуміння, або словами М. Алексєєва – «примітив», глибоко жив у народних масах і несвідомо визначав політичні долі Росії. І саме цей «примітив» відіграв головну роль у 1917 р.

Намагання російської інтелігенції побудувати демократичну державу за європейським зразком не зустріло розуміння в народі. І навпаки, у занесеному із Заходу марксизмі той самий народ відчув і підтримав те, що відповідало його глибинній свідомості, тому, можливо навіть сакральному, «примітиву». У 1917 р. «перемогли 1) ідея вольниці; 2) ідея диктатури; 3) ідея соціального устрою на землі на началах комунізму. Перемогло те, що містилося в ідеології козацтва, в ідеології ... царя Івана й опричнини, в ідеології сектантського земного раю» [188, с. 214].

Аналогічну оцінку причин історичної обумовленості перемоги більшовизму висловлює і Г. Вернадський, який вважає встановлення влади Рад успішною «фазою вічного і козачого укладу влади в Росії». Проте він наголошує, що цей успіх лише за формою, а не за суттю. «По суті ж, – зазначає історик, – в Союзі Радянських Соціалістичних Республік вічева форма – лише фасад державної організації. Низи зобов'язані суворим підпорядкуванням своїм керівникам („Компартії”). Здатність підпорядкування підготовлена двохсотлітньою дисципліною імператорської влади» [94, с. 211].

Отже, на думку євразійців, і встановлення влади Рад, і підкорення партійній диктатурі були підготовлені минулим історичним досвідом

російської державності, а тому мали органічний характер. Більш того, як вказує Р. Кісь, євразійці були готові схвалити більшовицький ізоляціонізм, в якому вони бачили зародження альтернативного Заходу культурно-політичного простору. «Революція, – писав П. Сувчинський, – ізолювавши більшовицький континент і вивівши Росію з усіх міжнародних відносин, – якось наближає, поза волею її керівників, російську державність до відшукування свого самостійного історико-емпіричного завдання і змушує надихнутися їм» [284, с. 323].

Проте, слід відмітити, що, незважаючи на зазначені ознаки органічності радянської влади, євразійці не вважали перемогу більшовиків остаточною. Як і переважна більшість емігрантів, вони були впевнені, що рано чи пізно, але Росія має звільнитися від влади комуністичної партії, і знову стане на шлях пошуку нової державності. Разом з тим вони закликали майбутніх будівників російської держави обов'язково зважати на вказаний «примітив». Тому ідеї диктатури, демократії і соціальної справедливості мають бути обов'язково реалізовані у майбутніх формах державного устрою.

Сучасним дослідникам російської державної ідентичності також слід пам'ятати про згаданий М. Алексєєвим «примітив», який, на думку євразійців, має навіть сакральний характер, оскільки сходиться до ідеологем дивовижного Біловоддя і «держави правди». Зазначене євразійцями химерне поєднання ідей диктатури, демократії і справедливості здатне і надалі породжувати не менш химерні суспільні конструкції та геополітичні моделі [179, с. 58].

До певної міри впевненість євразійців у невідворотності загибелі радянської державності ґрунтувалася на тому, що більшовики не врахували важливої складової російського світогляду – православ'я, яке проходить крізь «примітив» і об'єднує його в єдину систему. Про особливу роль у державі, яка відводиться релігії, писав П. Савицький: «Здорова соціальна спільнота може бути заснована лише на нерозривному зв'язку людини з Богом, з релігією» [485, с. 668].

Поряд із релігійністю головною запорукою стабільності і критерієм відбору еліт євразійці вважали служіння ідеї. Певний збіг світосприйняття й оціночних характеристик провідних прошарків суспільства притаманний усім формам державного устрою, але, на думку П. Савицького, саме в ідеократії відданість загальній ідеї реалізується як головний чинник відбору [484, с. 288].

Сутність євразійського розуміння ідеократії М. Трубецької висвітлює через порівняння головних характеристик демократії та ідеократії. Він зауважував, що за демократії правлячий шар обирається за ознакою популярності у певної частини населення. Політичною формою цього відбору є виборча кампанія, а економічною формою – конкуренція. У результаті такого способу формується демократична держава, що не має «власних переконань», оскільки її правлячий шар становлять представники різних партій. За відсутності єдиної ідеї демократична держава не може сама керувати культурним і господарським життям і намагається якомога менше в нього втручатися, віддає право керувати ним «безвідповідальним факторам (приватному капіталу і пресі)» [565, с. 194].

Таким чином, ми бачимо, що ліберальні свободи: свобода торгівлі, свобода друку тощо, якими так пишається Європа, на думку М. Трубецького, лише наслідок повної безпорадності позбавленого ідейної єдності правлячого прошарку. «Натомість, – пише М. Трубецької, – ідеократична держава має власну систему переконань, власну ідею-керівницю, носієм якої є об'єднана в одну-єдину державно-ідеологічну організацію правляча верства. Ідеократична держава не може допустити втручання будь-яких не підпорядкованих їй, неконтрольованих і безвідповідальних факторів – насамперед приватного капіталу – у своє політичне, господарське і культурне життя і тому невідворотно є до відомого ступеня соціалістичною» [565, с. 194].

Наведене висловлювання М. Трубецького не лише малює класичну картину тоталітарного суспільства, але і пояснює, чому частина євразійців

прийшла до націонал-більшовизму, а інша примирилася зі зміновіхівцями.

Євразійці не випадково побачили у комуністичному колективізмі споріднені риси. Як вказує Ю. Павленко, провідний розробник філософських основ євразійства Л. Карсавін був автором того, що євразійська ідеологія у філософському і моральному сенсі базується на ідеї домінанти «колективного суб'єкта» – колективної (соборної, симфонічної) особистості над конкретною людською особистістю [404, с. 295].

Про живучість зазначених тенденцій у російській державній ідентичності і наступність принципів ідеократії нагадує і Р. Кісь. «Євразійська ідеократія та „формування” так званих „нових кодексів” – це тільки зворотна сторона етатистської заорганізованості ... Такі „проекти” побудови „нового суспільства” завжди виявлялися безплідними і утопічними ... Однак їх реальність може знову обернутися для Білорусії та України намаганнями Росії знову ж таки „підігнати” і наше життя під свої євразійсько-державні ідеократичні схеми» [284, с. 387].

Згадана у цитаті Р. Кіся «етатистська заорганізованість» відповідно до євразійської парадигми російської державності також має об'єктивний характер і зумовлена історією її розвитку. Традиційно притаманний російській державі етатизм, що, на думку євразійців, був успадкований Московською державою від кочових імперій, мав стати головною передумовою ідеократії у майбутній російській державі. П. Савицький підкреслює величезне позитивне значення етатизму. «Євразійці, – зазначає мислитель, – вбачають у ньому основний стрижень російської історії. Державна ініціатива, у тому числі і в господарській діяльності, має забезпечити Росії гідне місце у світі» [484, с. 286].

Проте, слід віддати належне, євразійці не виступають як апологети всеохоплюючого державного контролю. Етатизм євразійців, за визначенням П. Савицького: «знає собі протилежне, усвідомлює свої межі». Утім, цілком природно виступаючи в одному ідейному річищі з М. Трубецьким, він зазначає, що і «механічний» комуністичний етатизм це вже перший крок до

реалізації євразійського плану. Радянська дійсність уже стоїть на півшляху від абстрактного комунізму до євразійства. Рано чи пізно «механічний етатизм» зміниться євразійським «діалектичним етатизмом». А в умовах широко розвинутого етатизму і планового господарства, підкреслює мислитель, виникає нагальна потреба в існуванні у державному житті певної «константи», стрижня, який надаватиме стійкості державному цілому» [484, с. 290].

Такою константою, на думку євразійців, має стати провідна верства, сформована на ідеократичних принципах «керуючого відбору». Ю. Павленко вказує, що тоталітарні нотки у душі раннього італійського фашизму і «православного більшовизму» в ідеології євразійства духовно чутливі і схильні до критичного мислення сучасники відчули швидко. Зокрема, М. Бердяєв критикував етатизм євразійців, які абсолютизували майбутню євразійську державу і намагалися розуміти її як земне втілення істини, істинної ідеології.

Отже, етатизм, традиційно притаманний російській державі і успадкований у дещо змінений, а іноді навіть спотворений формі радянською владою, має стати головним принципом майбутньої російської держави. А ідеократія як організуюча, селекційна і консолідуюча сила забезпечить стійкість майбутньої держави. Водночас «константа» відібраного на принципах ідеократії провідного шару суспільства не має перетворюватися на касту і узурпувати істину. Захисним механізмом від чергового тоталітарного перетворення влади, на думку теоретиків євразійського руху, має стати система виборів.

Свобода виборів визначається євразійцями як мета, на досягнення якої вони готові покласти всі свої сили. За таких умов «державний актив» буде визнавати наявність інших точок зору, існування «стихії народних настроїв, що змінюються». П. Савицький зазначає: «Такий лад у його сукупності євразійці іменують „демотичним”. У фундаменті його лежить ідеократичний принцип, яким і визначається життя „державного активу”» [484, с. 290].

Логічним продовженням визнання «стихії народних настроїв» є переважання в євразійському світі вільного національного і релігійного життя. Підкреслюючи наступність держав Євразії, П. Савицький зазначає, що «собор національностей» і «собор вір» розпізнається вже у скіфській і гунській державах, національною і релігійною терпимістю відрізнялася і монгольська держава. Елементи релігійної свободи спостерігалися навіть у православній Московській державі.

Звідси виникає природне питання причин настільки яскравого контрасту між сильною всеохоплюючою державною владою і свободою у питаннях релігії і національностей. Відповідь криється у загальних рисах, притаманних усім цим державам окремо і всьому євразійському простору зокрема. Історична поліетнічність цих територій і їх поліконфесіональність у сукупності з величезними просторами вимагали саме такого поєднання. Сильна централізована влада консолідувала, захищала і контролювала величезні території, а терпимість забезпечувала внутрішній спокій.

Невипадково особливу роль у справі об'єднання Євразії П. Савицький відводить монголо-татарам Чингізидам. Він підкреслює, що без «татарщини» не було б Росії, оскільки татари, не змінивши її духовної сутності, своїм прикладом надали їй могутності. Як зазначає Ю. Павленко, така позитивна оцінка викликала шквал обурення в емігрантських колах і у більшості радянських істориків [404, с. 305]. Проте, безпристрасний аналіз показує, що згадувана Є. Маланюком «монгольська школа» кількасотлітнього перебування у складі Золотої Орди не пройшла даром. Зокрема, пластичність державного організму, який практично без обмежень вбирає у себе і ставить на службу представників інших народів, можна вважати саме успадкованою від Чингізидів.

Золотоординські часи залишили глибокий слід і у правлячому шарі Російської держави. Зокрема, незважаючи на те, що деякі російські мислителі, наприклад М. Бердяєв, визнавали оригінальність висунутої М. Трубецьким «турано-татарської» концепції російської історії, а інші, такі

як Г. Федотов, рішуче заперечували проти неї і особливо проти фігури Чингізхана і політичної спадщини його прямих нащадків, Ю. Павленко нагадує, що ще до Революції було підраховано, що близько 60 % російських дворянських прізвищ мали тюркські корені [404, с. 285].

В Євразії відмова від терпимості, зазначає П. Савицький, завжди була ознакою розкладання влади. Так було за часів нащадків монгольських імперій, що прийняли іслам, так було і в останні десятиліття Російської імперії з її політикою русифікації [484, с. 291]. Отже, євразійська держава це універсум, в якому мають розчинитися не лише окремі держави, але і окремі етноси, а загальною для всіх ідентичністю має стати євразійська наднаціональна ідентичність. Причому мова йде навіть про універсалізацію православ'я, до якого всі мають прийти, тобто, релігійна ідентичність також має стати загальною для всіх [167, с. 194].

Підґрунтям і логічним продовженням ідеї своєрідності російської історії є заперечення євроцентризму, традиційно популярного серед певної частини російської інтелігенції. В аналізі проблеми протистояння західництву М. Алексєєв виходить із характерної для більшої частини пореволюційних політичних течій російського зарубіжжя концепції історичної унікальності Росії і російського народу. Філософ зазначає, що російське народне розуміння політичного світу відрізняється від поглядів західних народів і водночас не цілком схоже з політичними поглядами суто східних народів [9, с. 21].

Як вказує мислитель, західництво – це не просто спроба використання західної культури, а прагнення до теоретичного і практичного заперечення особливого світу власної культури на користь західної культури [183, с. 109]. Філософ-ліберал К. Кавелін стверджував: «ми, росіяни, народ дійсно напівдикий, з вкрай слабкими зачатками культури» [10, с. 93]. Це беззастережне визнання переваги західної культури призводить до заперечення сенсу і цінності інших культур, і, відповідно, російський народ як носій відсталої культури гальмує розвиток Росії і його, потрібно

переробити, перевиховати або, принаймні, змусити жити по-європейськи. Як наслідок такої віри в можливість насильницького перевиховання «відсталого» народу, у середовищі західництва виникає віра в культурну силу установ, насаджуваних ззовні і органічно з моральними ідеалами народу не пов'язаних. У цьому сенсі, зазначає М. Алексєєв, і західники-консерватори, і прихильники західного парламентаризму, і будівельники соціалізму абсолютно солідарні і розходяться лише в питанні про різновиди установ [209, с. 292].

Ці розходження зазвичай відбувається у формі протиставлення «або – або». На відміну від західників євразійці пропонують інший алгоритм взаємодії культур. У своєму вченні вони не протиставляють, а прагнуть об'єднати. Як підкреслював П. Савицький, євразійці прагнуть дати «духовний синтез східних і західних основ» [483, с. 680]. І навіть говорячи про «туранські елементи», про «спадщину Чингізхана», євразійці, на думку Л. Карсавіна, лише розширюють стару російську проблематику в бік інших євразійських народів [273, с. 126].

Зазначена концепція духовного синтезу логічно зв'язується із месіанською концепцією одночасного і рівномірного «спрямування» російської культури і геополітики як до Сходу, так і Заходу, внаслідок чого: «Поле зору, що охоплює однаковою і повною мірою весь Старий Світ, може і повинно бути російським переважно полем зору» [483, с. 680].

Наполягаючи на об'єднавчій місії Росії, євразійці наголошували, що дійсне право називатися «серединною державою» має саме Росія, а зовсім не Китай. І до речі їхня геополітична концепція в окремих моментах доволі тісно перепліталися з концепціями тогочасної геополітичної теорії. Зокрема, М. Шульга зауважує, що, на думку євразійців, російська залізнична мережа повинна орієнтуватися на транзитний європейсько-індійський рух. У свою чергу, нагадує дослідниця, саме з розвитком комунікацій англійський геополітик Х. Макіндер пов'язував набуття Євразією статусу «серединної землі» від Європи до Тихого океану, перетворенні її на ... «географічну вісь

історії», навколо якої обертаються інші держави. А засновник германської школи геополітики К. Хаусхофер відмічав той факт, що за допомогою транссибірської магістралі і трансазійських повітряних шляхів, Росія об'єднує Європу та Далекий Схід в єдиний простір [634, с. 287].

З огляду на зазначене, можна погодитися з твердженням П. Савицького, що Урал зовсім не розділяє, як прийнято традиційно вважати. Оскільки і до, і після Уралу ми спостерігаємо одні й ті ж природні і кліматичні зони, відповідно Урал не роз'єднує, а навпаки, пов'язує «Доуральську і Зауральську Росію» [483, с. 684]. Отже, дорожня інфраструктура і повітряний простір Росії об'єднує Європу і Далекий Схід, а єдність природнокліматичних зон об'єднує її в єдиний культурно-економічний простір, вільний від вигаданих і неприродних кордонів.

У свою чергу Г. Вернадський писав: «„Європейська Росія“ природних кордонів на схід не має: географічний характер „Європейської“ і суміжної „Азіатської“ Росії один і той самий ... Немає “природних кордонів” між „європейською“ і „азіатською“ Росією. Отже, немає двох Росій „європейської“ і „азіатської“. Є тільки одна Росія „євразійська“» [94, с. 199].

Відстоюючи, за їх переконанням, об'єктивну єдність євразійського світу, євразійці розуміли, що на шляху до створення єдиної євразійської держави треба вирішити чимало завдань. Серед найскладніших вони виокремлювали вирішення національного питання. На думку М. Трубецького, проблема гармонійного розвитку міжнаціональних відносин і досягнення національної згоди в Російській імперії вирішувалася через визнання належності всієї території держави «єдиному господареві – російському народу, очолюваному своїм російським царем» [566, с. 24].

Революції 1917 р. спочатку ліквідували самодержавство, а потім і саму російську державу. Побудована на його уламках радянська держава за основу об'єднання окремих республік узяла ряд факторів. Першим і основним фактором є загальний соціальний ідеал – соціалізм. Саме спільна мета побудови соціалізму об'єднує республіки в одне ціле. Як ще один фактор

об'єднання і «протиотрути» проти сепаратизму і націоналізму більшовики використали класову ненависть і пролетарську солідарність. Перед обличчям внутрішніх і зовнішніх ворогів, для збереження та захисту своєї влади пролетарям усіх народів СРСР і необхідно об'єднуватися в одну державу [566, с. 24].

Останній фактор має універсальне значення і як фактор об'єднуючий, і як виправдання насилля проти ворогів, у тому числі і внутрішніх. Наявність постійної загрози дає змогу практично необмежено застосовувати силу проти противників об'єднання. Оскільки будь-який прояв сепаратизму неминуче послаблює пролетарську єдність, а прояв націоналізму також може розглядатися як сепаратизм, що працює на руку буржуазії. Водночас, як зазначає М. Трубецькой, «честолюбство кожного народу до певної міри задоволено тим, що в межах тієї території, яку він населяє, мова його визнана офіційною, адміністративні та інші посади заміщуються людьми з його середовища, і часто і сама область офіційно називається за народом, що її населяє» [566, с. 25].

Далі, проводячи паралель із Російською імперією, М. Трубецькой доходить висновку, що в цілому модель міжнаціональних відносин залишилася колишньою. У новій реальності лише відбулася заміна «єдиного господаря всієї державної території», яким раніше визнавався російський народ на чолі з російським царем, на пролетаріат, очолюваний Комуністичною партією.

Однак ця підстава державної єдності не може забезпечити стійкість держави в перспективі. З одного боку, саме явище пролетаріату як гнобленого класу, і відповідно класова боротьба – явище тимчасове. Уже з перемогою соціалізму в одній, окремо взятій країні, значна частина небезпеки для диктатури пролетаріату у вигляді внутрішніх класових ворогів буде подолана. У цьому разі, зазначає М. Трубецькой, «щоб виправдати своє існування, центральному уряду доводиться штучно роздмухувати небезпеку, яка загрожує пролетаріату, доводиться створювати об'єкти класової

ненависті в особі нової буржуазії з тим, щоб нацьковувати пролетаріат на цей клас тощо» [566, с. 26].

Цей, з огляду на час написання праці суто теоретичний і навіть дещо абстрактний висновок російського мислителя по суті виявився точним відображенням конкретно-історичного процесу. У роботі, що побачила світ у 1927 р., у кількох словах вмістилися і теза про посилення класової боротьби, і майбутні партійні чистки, і знищення «ворогів народу», і значно пізніша боротьба з дисидентським рухом, і переслідування діячів науки і мистецтва, і «холодна війна». Більш того, висловлені М. Трубецьким майже століття тому думки цілком корелюються із сучасністю і в чергове підтверджують наступність ідеологем російської державної ідентичності, які, таким чином, набувають уже парадигмального характеру.

З огляду на це слід зауважити, що праці євразійців актуальні не тільки з точки зору цінності їх теоретичних досліджень. Вони цінні головним чином глибиною аналізу фактів, історичних закономірностей і точністю прогнозів. Ще більшу практичну цінність праці євразійців набувають з тієї точки зору, що вони не обмежувалися лише критикою існуючих порядків. Вони розробляли не менш аргументовані і детальні моделі побудови нового суспільства. У тому числі і моделі національних відносин, що є актуальними не лише для Росії, але і для інших поліетнічних держав. Зокрема, з точки зору євразійців, для збереження єдиної держави на території колишньої Російської імперії необхідна наявність єдиного «субстрату державності». Цей субстрат, зазначає М. Трубецькой, може бути національним або класовим.

Євразійці, які виходили у своїх планах на майбутній устрій російської держави з історичних традицій, водночас розуміли, що відновлення державності станеться на новому, іншому рівні. Тому вони підкреслювали, що в нових реаліях російський народ не зможе виконувати тієї інтегруючої ролі «господаря всієї державної території», яку він виконував у Російській імперії.

Євразійці вважали, що як національний «субстрат» євразійської

держави може і повинна стати вся сукупність народів, які населяють цю державу, і ця «багатонародна нація», об'єднана своїм загальним націоналізмом, і стане тим самим фундаментом майбутньої євразійської державності. «Кожен громадянин євразійської держави повинен усвідомлювати не тільки те, що він належить до такого-то народу, але і те, що самий цей народ належить до євразійської нації. І національна гордість цього громадянина повинна знаходити задоволення як в тому, так і в іншому усвідомленні ... загальноєвразійський націоналізм повинен з'явитися як би розширенням націоналізму кожного з народів Євразії, таким собі злиттям всіх цих приватних націоналізмів воєдино» [566, с. 29].

Ця ідея євразійців до певної міри була використана політичним керівництвом СРСР. Ідеологічний конструкт «нова історична спільність – радянський народ» – чим не євразійська нація. А слова відомої пісні епохи комсомольських ударних будівництв – «Моя адреса – не дім і не вулиця, моя адреса – Радянський Союз» звучать як гасло євразійського націоналізму. Націоналізму, який розсунув межі національних будинків і вулиць до масштабів усієї Євразії. Проте, цей приклад свідчить не лише про актуальність євразійства, а про об'єктивну потребу поліетнічних держав формувати державну ідентичність у першу чергу як наднаціональну. Н. Пелагеша зауважує, що «метою побудови наднаціональних ідентичностей є реконфігурація національних ідентичностей ... Якщо людина ідентифікує себе з наднаціональним утворенням, то вона підтримуватиме зовнішньополітичний курс держави. Успішна асиміляція «Іншого» в межах наднаціональних утворень спричинює винайдення «нового Іншого» [422, с. 219].

Тож створення нової державної ідентичності в поліетнічних державах потребує зміни пріоритетів ідентифікації. Люди, незалежно від того, належать вони до національних меншин чи до так званої титульної нації, у першу чергу, мають ідентифікувати себе із власною державою, а всі громадяни сусідніх країн, незалежно від ступеня етнічної спорідненості, у

координатах державної ідентичності мають розглядатися як «Інші».

Особливої гостроти питання ідентичності набуває у дискусіях про природу слов'янського світу. Конструктивному вирішенню проблеми заважають штучно створені і вкорінені у свідомості суспільства ієрархічні ідеологеми політичної або культурної першості, старшинства та підпорядкованості. Протидія ж має або несистемний, епізодичний характер, або в своїй основі має ті ж неприйнятні з погляду толерантності та взаємної поваги положення.

Оригінальну концепцію міжетнічної взаємодії, що може визначити орієнтири перегляду зазначених ідеологем, розробив М. Трубецькой. Мислитель вказує, що споконвічна культурна єдність Русі під впливом зовнішніх факторів була втрачена, у результаті чого протягом XV–XVII ст. сформувалися культури Західної Русі і Русі Московської, які істотно розрізнялися між собою. Після приєднання України, на думку М. Трубецького, питання про першість культур було вирішене переважно політично на користь культури української. Причому першість ця була обумовлена необхідністю вирішення нагального політичного завдання, а саме – запобігання можливим проявам українського сепаратизму. Через цю обставину першість української культури мала формальний і половинчастий характер.

За великим рахунком тоді все звелось лише до «виправлення» богослужбових книг і до Никонівської церковної реформи [563, с. 166]. Хоча тут можна і дорікнути мислителю в надмірно легковажній характеристиці самої релігійної реформи. Це «виправлення богослужбових книг» залишило глибокий слід в історії і заслужено отримало глибоку за змістом назву – «розкол».

Поворотним пунктом у подальшому розвитку стає період петровських реформ. М. Трубецькой підкреслював, що саме тоді українська культура стає реальним джерелом формування модерної російської культури. Полонізація України у складі Речі Посполитої, що загрожувала збереженню національної

ідентичності, водночас сприяла проникненню в Україну кращих зразків західноєвропейської культури та освіти. На відміну від Московської держави, в Україні була створена густа мережа навчальних закладів, і рівень освіти її населення в той час мало відрізнявся від рівня освіти населення найбільш розвинутих країн Європи. Саме з цієї причини, як вважає М. Трубецькой, відправною точкою для задуманої Петром I європеїзації Росії була обрана саме західноруська культурна традиція, яка формувалася під впливом європейської культури, хоча і в польській її редакції [563, с. 166].

А великоросійську редакцію культури, яка своїм європофобством заважала йому, Петро I постарався зовсім знищити, але не з міркувань русофобії: «Вся робота Петра, – наголошує М. Трубецькой, – була викликана патріотизмом, але патріотизм цей був своєрідний ... Це була не прихильність до реальної Росії, а пристрасна мрія про створення з російського матеріалу великої європейської держави» [564, с. 197].

Однак матеріал цей, природно, не хотів, та й не міг бути настільки пластичним, щоб за кілька років кардинально змінитися. Тому Петру I «доводилося вести постійну і запеклу боротьбу». Зовнішніми проявами цієї боротьби були широко відомі нам казуси: обов'язкове відвідування асамблей, насильницьке переодягання в європейське плаття, публічне гоління борід, і багато іншого, що відзначається М. Трубецьким як «явно навмисна і злісна образа національного почуття, знущення над священними ... традиціями» [564, с. 197].

Між тим, наступ української редакції культури йшов по всіх фронтах. Никонівська реформа сприяла проникненню і заміні московського варіанту церковнослов'янської мови київським. Слідом за церковними книгами в Московську Русь проникає і набуває широкого поширення українська світська перекладна література. У результаті цього в основу літературної мови петровської і всієї післяпетровської епохи лягла церковнослов'янська мова київської редакції. «Таким чином, – підкреслює М. Трубецькой, – стара великоросійська, московська культура при Петрі померла; а та культура, яка

з часів Петра живе і розвивається в Росії, є органічним і безпосереднім продовженням не Московської, а київської, української культури» [563, с. 167]. Причому процес цей, як ми змушені визнати, продовжувався до останнього часу. Україна на віки перетворюється на своєрідного донора для зростання російської науки і культури.

Поступова і дедалі більш тісна політична та економічна інтеграція України з Росією призводить до того, що в Москву, а потім і в Петербург переміщуються кращі просвітницькі сили України, талановиті вчені, обдаровані військові. Серед найбільш помітних постатей української інтелектуальної міграції того часу не можна не згадати радника Петра I з питань освіти, науки і культури Феофана Прокоповича. Релігійний, культурний і громадський діяч, ректор Києво-Могилянської академії був покликаний до Москви і призначений віце-президентом Синоду.

Випускники українських православних братських шкіл та Києво-Могилянської академії стають організаторами вищого духовного просвітництва Російської імперії [170, с. 69]. Ця міграція здійснила серйозний вплив на розвиток російської державності, освіти, науки і культури, і стала одним з вирішальних факторів модернізації російської держави. Протягом XVIII ст. вихідці з України займали керівні посади в Святішому Синоді та Слов'яно-греко-латинській академії. Наприклад, у 1746 р. з восьми членів Синоду шестеро були українцями. З 21 ректора, які очолювали Московську слов'яно-греко-латинську академію з 1701 по 1762 р., вісімнадцять були українці – вихованці Києво-Могилянської академії [166, с. 74]. Таким чином, ми бачимо, що Україна перетворюється на важливий чинник і основний фактор становлення Російської імперії, і українці відіграють помітну роль в її розвитку.

Зазначена концепція культурної взаємодії М. Трубецького дає підстави для адекватної оцінки минулого і очищення його від штучних ідеологічних нашарувань. Особливого значення для подолання сучасних геополітичних міфів має, зокрема, аргументований висновок російського вченого про те, що

післяпетровська і сучасна культурна традиція у вищих її проявах є продовженням саме української культурної традиції часів Києво-Могилянської академії. Оригінальна і можливо неоднозначна концепція міжетнічної культурної взаємодії М. Трубецького спонукає нас до подальшого переосмислення звичних ідеологем міжнаціональних відносин, що має стати одним із вагомих чинників формування модерної державної ідентичності.

До цього закликає і Ю. Павленко, який зазначає, що звичайно, від татар Московська Русь сприйняла дуже багато, і у акцентуації уваги на цьому факті велика заслуга євразійців. Але водночас це не дає підстав відкидати погляд, згідно з яким основа російської держави була закладена у Київській Русі [404, с. 314]. Погоджуючись з наведеною думкою, зауважимо, що звісно було б дуже зручним аргументом проти ідеологеми панрусизму використати аргументи, що Московія – це продукт ординського державотворення, а росіяни за своєю мовою, етнічним складом, державницькими традиціями не мають ніякого відношення до Київської Русі і слов'янства.

Зберігаючи об'єктивність, слід визнати, що багатовікове перебування у межах однієї держави, взаємовплив і культурний обмін не міг не відбитися на свідомості і традиціях. Саме через визнання і неупереджене вивчення спільного можна визначити відмінності, які нададуть можливість формувати власну адекватну та історично обґрунтовану державну ідентичність.

4.2. Пошук шляхів подолання кризи ідентичності та питання самовизначення українців у концепціях авторів журналу «Новий Град»

Усвідомлюючи нежиттєздатність радянського суспільства і держави, російські мислителі-емігранти прямували свої зусилля на пошук нової ідеології, яка спроможна забезпечити сприятливий розвиток російської держави. Журнал «Новий Град», який виходив за редакцією І. Бунакова, Ф. Степуна і Г. Федотова у Парижі з 1931 по 1939 р., став трибуною для

обговорення нагальних проблем еміграції і проектів майбутнього перетворення Росії. У редакційній статті до першого номера журналу новоградці зазначили мотив, що збудив їхній творчий пошук: «Не легковажна жага новизни, не сліпа ненависть до старовини об'єднала нас, шукачів нового граду. Ні, у старому місті просто стає неможливо жити ... ми впевнені, що наше покоління впритул поставлено перед соціальним питанням – не для теоретичного аналізу, а для практичного його рішення» [455, с. 5].

Як зауважував один із засновників журналу, філософ і історик Ф. Степун: «Завдання емігрантської спільноти – створити ідеологію майбутньої Росії. Під'яремна Росія цього зробити не може. Для цього потрібно повітря свободи, якого у катакомбах Росії немає» [528, с. 27].

Наявну ідейно-політичну ситуацію та ідеологічне кредо нового об'єднання, що з неї випливало, Ф. Степун охарактеризував у своїй першій статті: «Усі тяготи і хвороби, що мучать сучасність пов'язані з тим, що основні ідеї абсолютної істини, гуманістично-просвітницька ідея політичної свободи і соціалістична ідея соціально-економічної справедливості – не тільки не утверджують своєї сутнісної єдності, але вперто ведуть озлоблену боротьбу між собою ... У результаті безрелігійна культура, що стверджує свободу у лиці хижацького капіталізму, і справедливість, у лиці соціальної революції. Вихід з цього положення – в органічному, творчому зрощенні усіх трьох ідей» [531, с. 18].

Таким чином, новоградці, з одного боку, констатували наявну ідеологічну кризу ідентичності, а з іншого – проголошували народження нового синтетичного ідейно-політичного напрямку, який шукатиме звільнення від вад буржуазного ладу, досягнення соціальної справедливості на тлі збереження і розвитку релігійної культури і духовної свободі особистості. У такому самому ключі новоградці пропонували вирішення й економічних проблем: «Ідеал господарської демократії є не соціалізм і не анархічний капіталізм, а синтез цінних позитивних сторін того й іншого ладу» [337,

с. 59]. Як бачимо, незважаючи на те, що самі новоградці заперечували пореволюційний характер своїх пошуків, але насправді вони творили саме у руслі пореволюційності. А саме, шукали нові, політичні та ідейні рішення, своєрідний «третій шлях». Разом з тим, їхні міркування істотно вирізнялися серед інших течій пореволюційної політичної думки значною зваженістю та обережністю.

Дослідник російського зарубіжжя В. Варшавський зазначав, що в еміграції сектантським догматичним духом нетерпимості були заражені і праві, і ліві. Як неоціниму заслугу «Нового Граду» він відмічав відмову від цієї загальної тенденції і прагнення до гідного людині діалогу. «Якщо з усіх новоградських ідей, – наголошував В. Варшавський, – до майбутніх російських поколінь дійде лише це протилежне більшовицькому відношення до людей інших переконань, можна буде стверджувати, що праця новоградців не була марною» [89, с. 270].

Інакше кажучи, новоградці намагалися звільнити російську ідентичність від ідеї «світової пожежі», на яку вказував М. Бердяєв. А наш сучасник О. Панарін писав: «Російський тип свідомості відрізняється особливим тяжінням до духовного радикалізму: російську людину важко посунути на справу в ім'я повсякденності, вона шукає великих ідей і цілей, і тільки в їх контексті готова визнавати і виправдовувати повсякденність» [284, с. 280].

Щодо визначення майбутньої економічної моделі автори журналу «Новий Град» підкреслювали відсутність готових рецептів, а соціалізм, на їхню думку, занадто неоднозначне поняття, яке має багато сенсів і тому не може визначати прийдешній господарський лад [178, с. 7]. Нам здається, що, крім теоретичних ускладнень, не менш важливим у виборі назви майбутнього ладу для новоградців було намагання запобігти виникненню можливих негативних асоціацій, оскільки саме побудову соціалізму декларували комуністи у СРСР. Свій лад, в якому на почесне місце буде піднято працю, а не капітал, і на зміну несправедливості і хаосу прийде державна організація

праці, вони пропонували називати трудовим.

На наш погляд, цілком слушним є висновок Р. Сафронова: «Спроби з'єднати соціальну правду з християнськими ідеалами, особисту свободу буржуазних демократичних держав з духовною традицією Росії витікає багато у чому з марксистського минулого деяких авторів «Нового Граду» – М. Бердяєва, С. Булгакова, Г. Федотова. Скоріш за все, це було причиною того, що християнство новоградців мало соціально активний, а не аскетично-відсторонений характер» [491, с. 81].

Саме на цю особливість російської політичної думки свого часу вказував і Ф. Степун: «Для російського марксизму, а також і для російського православ'я характерний той факт, що найбільш значущі російські богослови і релігійні філософи прийшли до Христа на шляхах подолання марксизму» [532, с. 254].

Зазначена релігійність авторів журналу «Новий Град» зумовила переважання у новоградській ідеології морального змісту в оцінках як існуючої реальності, так і у визначенні моделі подальшого розвитку держави і суспільства. Такий підхід застерігав новоградців від притаманного деяким пореволюціонерам захоплення зовнішніми проявами перетворень, що відбувалися у СРСР. Саме з цієї позиції пропонує оцінювати Г. Федотов успіхи радянської індустріалізації, в яких націонал-більшовик М. Устрялов і євразійці бачили початок національно-державного відродження Росії. «Ми вважаємо, що будувати гіганти-заводи ціною голоду і розорення мільйонів, ціною розстрілів і заслань на Соловки ... значить платити трошки дорого за індустріалізацію Росії ... Будувати промисловість терором все одно, що ліквідувати неписьменність розстрілами» [582, с. 12].

Водночас новоградці непохитно вірили в унікальність російської історії. Росія, на їхню думку, являє собою третій культурний материк, який об'єднує азійський і європейський простір. Унікальність Росії полягає у тому, що вона єдина «державна національностей», що збереглася і має завдання побудувати «політичний гуртожиток народів». Причому її досвід у випадку

вдалого вирішення національних проблем може бути використаний у світі [593, с. 30].

Разом з тим, визнаючи своєрідність Росії, новоградці не закликали замикатися у цій своєрідності і виступали проти євразійської доктрини Росії – Євразії, що загрожує втратою національної державності, культури і духовності. Вони рішуче заперечували і проти слов'янофільської ідеї російського месіанізму. «Росія, що рятує світ, – така була їхня есхатологічна утопія. Християнська неправда її була в тому, що Росія мислилася ними у всеозброєнні своєї державної могутності й слави. Жертовний порятунок підмінявся імперіалізмом Кесаря. Молодше покоління слов'янофілів стало жертвою цієї грубої нехристиянської спокуси і цим зірвало справу православного відродження в Росії» [588, с. 8].

Місія є, але ця місія є у кожного народу, і у кожного народу вона своя. «У християнському світі, – наголошував Г. Федотов, – не може бути народів месій, що рятують людство. Кожен народ, рятуючи себе, бере участь у загальному спасінні – має своє, хоча і не рівне по дарам і значенню, призначення – місію». Отже, у роздумах новоградців відкривається можливість для звільнення російської державної ідентичності від ідеї виключного месіанізму і впровадження цінностей толерантності і взаємоповаги.

Час від часу між різними поколіннями новоградців виникала полеміка з приводу співвідношення теоретико-етичних і суто практичних аспектів політичної думки. Зокрема, М. Бердяєв дорікав своїм колегам: «...,Новий Град” допускає занадто велику автономію економіки і політики. Він не досить етизує і християнізує економіку і політику, недостатньо оцінює соціальний процес з точки зору християнської цінності людської особистості» [47, с. 44].

У статті-відповіді Г. Федотов підкреслив існуючий у журналі широкий плюралізм думок і зазначив, що політика не може залишатися у сфері чистих ідеалів, оскільки «соціальна матерія привчається формі», а політик, що

«вкладає камені у стіни жилого міста» має орієнтуватися на реалії життя, а не лише на чисту проповідь істини і доброчесності. В іншому випадку «будівля завалиться над головою мрійливого будівельника» [590, с. 82].

Підкреслений Г. Федотовим раціоналізм дозволив новоградцям виявити значно більшу об'єктивність і глибину аналізу політичних процесів і явищ історичного моменту, порівняно з багатьма представниками європейської і світової інтелігенції. Особливо цінним досвід ідеологічної стійкості новоградців виглядає на тлі швидкої політичної й ідейної фашизації цілих європейських країн і зростаючої популярності їхніх агресивних планів у політичних колах російської еміграції.

Як зазначав Ф. Степун, запропоновані фашистами рецепти вирішення соціальних проблем є лише «зовнішньою правдою», за якою ретельно ховається небезпека «внутрішньої брехні». «Неприпустимість фашизму полягає не у тому що він, як держава, захищається від своїх ворогів обмеженням політичних свобод громадян (завтра це у значному обсязі робитимуть і авторитарні демократії), а у його прагненні перетворити людей у цеглу, у будівельний матеріал державно-партійного зодчества. Найстрашніша брехня фашизму – це ідея конформізму, ідея стандартизованого індивіду, який сповідує державою приписане світосприйняття» [530, с. 35].

У наведеній цитаті яскраво виявляється до дрібниць відома характеристика політичних реалій радянського режиму. Можливо, за винятком несуттєвого за загальним змістом порівняння людини не з цеглою у будівництві, а з гвинтиком у механізмі. Свідченням того, що новоградці ясно бачили цю схожість, є слова М. Бердяєва, який зазначав: «І треба сказати, що схожість між цими смертельними ворогами вражаюча» [42, с. 20]. Скоріше за все, саме такий детальний аналіз небезпек і вад фашизму з подальшою його екстраполяцією на ситуацію, що складалася у СРСР, дала змогу новоградцям уникнути спокуси шукати порятунку від більшовизму у фашизмі.

Нездатність європейської демократії ефективно протистояти

радикальним ідеологіям новоградці пов'язували з її незавершеністю. На думку М. Лосського, наявні дефекти: «...пояснюються не стільки недосконалістю принципів, скільки, навпаки, тим, що ці принципи недостатньо реалізовані, і для повного розвитку цього ладу потрібен високий рівень культури народних мас і усвідомлення середньою людиною свого ідеального призначення» [337, с. 57].

Отже, М. Лосський підкреслює важливість свідомого ставлення народу до демократії і його ролі в її затвердженні, і навіть видається, що він вказує на середній клас як основу демократичного ладу. Спочатку матеріальні засоби кожній людині, – наголошує М. Лосський, – оскільки поряд з усім іншим вони є необхідними для зростання свободи духовного життя. Взаємозв'язок матеріального і духовного підкреслював і Ф. Степун: «Людям, яким сниться ночами свинина ... не можна проповідувати презирство до міщанських благ життя і пишномовну віру» [527, с. 65]. Наведені міркування віддзеркалюють вплив конкретно-історичних умов на характер пореволюційної політичної думки, оскільки з великою долею вірогідності саме проблеми емігрантського становища допомагали новоградцям долати притаманний релігійним мислителям надмірний ідеалізм.

Серед авторів журналу «Новий Град» найбільш детально питання державності висвітлювалися у працях Г. Федотова. Центральне місце у поглядах мислителя займає ідея діалектичного зв'язку взаємної відповідальності влади і народу, притаманного всім епохам і формам державної влади. На думку Г. Федотова, кількісна обмеженість політичної і культурної еліти будь-якого суспільства і будь-якої держави не означає обмеженості відповідальності народу за політику держави, як і не обмежує національну культуру вузьким колом її провідних діячів.

Оскільки ми не відокремлюємо Пушкіна, Шевченка, Шекспіра, Гете від їхніх народів, то, відповідно, і дії держав ми не можемо відділяти від народів. Народ сприймає політику держави і виконує рішення уряду, тим самим відчуючи відповідальність перед історією. І саме народ є тим джерелом, з

якого черпає натхнення великий культурний геній. Отже, наявний тісний взаємозв'язок між елітами і народом і, відповідно, взаємна відповідальність за якість і культури, і політики. Але, слід визнати, що народ найчастіше виступає як слухняний виконавець і пасивний об'єкт політичного і культурного впливу. Особливо у різних невольних або обмежено вільних суспільствах [187, с. 34].

Аналіз думок філософа свідчить, що за умов відстороненості народу від прийняття політичних рішень, відповідальність народу може видаватися необґрунтованою. «Держави представляються їх урядами, а не опозицією, навіть якщо за опозицією стоїть більшість країни, – підкреслює філософ. – Держава навіть у наш час може обходитися без санкції народної волі». Проте, зазначене не є підставою безвідповідальності народу. Г. Федотов наголошує – народ відповідає за все і завжди: «Народ, – відповідає за державу і побічно за уряд ... відповідає або за те, що його схвалює, або за те, що його терпить» [584, с. 159].

Попереджуючи критиків і дискутуючи зі слов'янофілами, які зазначали, що самодержавство знімає з народу гріхи і відповідальність влади, Г. Федотов наголошує на моральній відповідальності. Він робить акцент на величезному значенні моралі у політиці. І якщо народ не відповідає за дії влади політично, то моральна відповідальність є завжди. Проте, на думку мислителя, у зовнішній політиці задля досягнення миру слід відділяти народ від його злочинної влади. Не з історичних або етичних міркувань, що не можливо, а керуючись політичною необхідністю збереження миру. Треба надати народу можливість відчувати відокремленість від злочинів влади і, тим самим, дати йому можливість засудити її й обрати нову [197, с. 107]. Слушність міркувань філософа підтвердила історія. Саме з цих позицій свого часу світ поставився до народів, які підпали під вплив фашизму і націонал-соціалізму, завдяки чому Європа отримала можливість подолати вікові суперечки і об'єднатися.

Аналізуючи вади окремих проявів формальної демократії, Г. Федотов

підкреслює, що за умов багатопартійності створення парламентської більшості можливо лише за рахунок утворення коаліцій, а отже, шляхом компромісу. Мислитель наголошує: «... парламент відмовляється слугувати, коли влада всього потрібніше – як хліб насущний. Не дивно, що народ шукає і створює її поза стінами парламенту» [198, с. 16].

Г. Федотов гостро критикує політичні партії, що звели свою позапарламентську діяльність лише до виборів і передвиборної боротьби. Коли ані партії, ані партійні лідери не бачать іншого сенсу своєї роботи, крім підготовки і проведення різних чергових або позачергових виборів. На думку мислителя, справжній парламентський політик має зберігати вірність ідеї, і служіння цій ідеї очищатиме його від бруду партійної боротьби. Саме такий політик може «водительствовать», а не лише «маневрувати» [585, с. 13].

Проте, час таких ідейних парламентарів безповоротно сплив. Г. Федотов зазначає, що з одного боку виродження ідей, з іншого – корупція, яку вносить у політику фінансовий капітал, вбивають політичний ідеалізм. З політики йдуть чесні і порядні люди. Вона стає справою «спритних ораторів» і «сумнівних ділків». «Народ не впізнає себе у власних представниках» і перестає їм вірити і довіряти. «А між тим, – зазначає філософ, – парламентський режим покоїться саме на довірі і волі народу і не може триматися на поліції» [585, с. 13].

Отже, розуміння закономірностей історичного процесу дало змогу Г. Федотову робити висновки, актуальність яких з часом навіть зроста. Політичний аналіз, зроблений у першій половині століття минулого, розкриває сутність процесів, що відбуваються на початку століття нинішнього. Саме криза довіри виводить людей на вулиці.

У своїх роздумах Г. Федотов звертає увагу ще на одну важливу складову демократії, а саме: необхідність формування і реального функціонування громадянського суспільства. І хоча поняття «громадянське суспільство» він не використовує, але моделює саме таку форму взаємовідносин громадян і держави, яка вкладається у сучасне розуміння цієї

дефініції.

Зокрема, Г. Федотов підкреслює, що самоврядування народу виявляється не лише у формі державного народовладдя. Місцеве, муніципальне і професійно-господарське самоврядування для широких мас населення має більш вагоме значення, ніж участь у «високій політиці». Саме на рівні місцевого самоврядування, на рівні різних громадських об'єднань люди мають реальну можливість впливати на життя, оскільки у «високій політиці» ця участь здебільшого приймає номінальні форми. «Тому, – наголошує мислитель, – політична влада народу має будуватися на основі таких приватних самоврядувань. Без цієї основи демократія легко і непомітно перетворюється на цезаризм» [585, с. 17].

Значною перевагою політичного аналізу Г. Федотова є гуманістична, моральна спрямованість його пошуку, що допомагає врівноважити прагматизм і надмірний матеріалізм інших дослідників проблеми демократії. Філософ з позицій християнської етики і світогляду, критикує атомістичне уявлення про суспільство, яке висуває буржуазний раціоналізм, і наголошує, що буржуазне розуміння суспільства і політики спотворює демократичний ідеал. Виродження партійної системи призвело до того, що: «... пройшов той час коли у палаці народу сиділи найкращі його сини, якими країна пишалася». Проте, це не означає виродження демократії як такої. На думку філософа, партійна система лежить в основі сучасного парламентаризму лише *de facto*, але аж ніяк ні *de jure* [587, с. 160].

Г. Федотов наголошує, що партійна система шкодить істинній демократії. Принцип партійного посередництва, за рахунок якого сучасні демократії намагаються об'єднати і виразити індивідуальні «політичні волі» громадян, не забезпечує реалізації їхнього політичного ідеалу. Партійні програми не в змозі в однаковій мірі виразити всю строкату палітру індивідуальних «воль». Отже, створюється усереднена картина волевиявлення, така ж далека від реальності, як і всі інші усереднені явища. У результаті громадяни голосують не за свої реальні ідеали, а за найменше

зло. Народні обранці, що пов'язані імперативним мандатом, партійною дисципліною, власною програмою, позбавлені можливості не тільки виявляти свою волю, але і позбавлені права на угоду. Внаслідок цього національна єдність «розбивається на шматки» задля вигоди окремих угруповань. Часта зміна урядів, на думку Г. Федотова, є ще однією вадою сучасної моделі демократії. Постійна боротьба за самозбереження не дозволяють уряду провести реальні і дійсно значимі реформи [585, с. 20].

Запропонована Г. Федотовим концепція органічної демократії, яка протистоїть «демократичним ересям», включає наступні положення. По-перше: «Участь у владі не є право особистості, а її обов'язок» [585, с. 20]. Політичними органами держави визнаються не особистості, а групи, за допомогою яких народ здійснює свою волю і які становлять «соціальне тіло». Інтереси особистості забезпечуються не її владою, а її правами. Людина поза власним політичним впливом має недоторкану для держави і суспільства сферу свободи «...своє святая святих, – у порога якої зупиняється будь-який агент держави» [585, с. 21]. При детальному співставленні ідей Г. Федотова можна побачити їх певну співзвучність із духом і ідеями Конституції США, а особливо з положеннями Білля про права.

По-друге: «Представництво народу є відбір кращих – мудрих і справедливих» [585, с. 21]. При першому прагматичному погляді виникає слушне зауваження, що це вже давно відомо, але як це зробити. Проте, на відміну від багатьох його однодумців, Г. Федотов пропонує доволі дієвий механізм реалізації цього принципу шляхом заміни партійного відбору кандидатів відбором у вузьких групах, пов'язаних спільністю життя і роботи, у групах професійних, що якнайкраще можуть оцінити особистісні якості кандидата. Саме професійні колективи *de jure* виступали ініціаторами і делегували кандидатів у виборні органи СРСР. Звідси, на думку мислителя, сила «рад» або інших подібних організацій. Народ більше довіряє своєму делегатові, обраному своїм цехом. У ньому він бачить «свого» по духу і побуту [587, с. 161].

Проте, цей принцип був вкрай спотворений монополією комуністичної партії. Запобігти подібному переродженню Г. Федотов пропонував шляхом зведення ролі партій до політичної пропаганди, а кандидати мають виходити з партії на момент обрання. «В органічній демократії єдиним його мандатом буде його совість і його розуміння загального блага» [585, с. 22].

Вчергове підтверджуючи раціоналізм мислення, Г. Федотов визнавав, що народна воля не дана безпосередньо, але вихід з хаосу протилежних думок і інтересів шляхом підрахунку або балансування думок також неможливий. Тому побудова політичного порядку є завданням творчим. І головною умовою цього творчого процесу має бути відсутність наперед відомого рішення, а фактично – партійної програми. Ідеальне рішення повинно прийматися під час спільного творчого зусилля, в якому головними компонентами мають бути здатність до зміни переконань, готовність до відмови від звичних ідей і забобонів [629, с. 21].

Третім основним положенням органічної демократії Г. Федотов вважає таке: «Влада є ведіння народу, а не служба прикажчика, що виконує вказівки господаря» [585, с. 22]. Філософ підкреслює, що влада – це мистецтво. У процесі здійснення влади важливе значення має грамотний підбір засобів і послідовність у реалізації обраної лінії. Влада повинна бути сильною і незалежною від «Ради законодавців» на визначений, але достатній термін своїх повноважень. На думку філософа, найбільше ідеалу сильної демократичної влади відповідає американській президент або римський консул [585, с. 23].

На базі зазначених вище принципів і має створюватися «неодемократія». На думку філософа, в сучасному світі людина зберегла і найбільш ефективно розвиває професійно-корпоративні зв'язки. Основою для розвитку нової демократії, на думку Г. Федотова, може стати радянський лад з його поєднанням професійного і територіального представництва. Зазначений пореволюційний підхід до оцінки радянського ладу не знижує у цілому високого рівня політичного аналізу і актуальності висновків.

Висловлені Г. Федотовим ідеї корпоративної демократії реалізуються у сучасних найбільш розвинутих демократіях. Чисельні приклади активних дій парламентських лобі є засобом реалізації корпоративних інтересів, а захистом інтересів суспільства від корпоративного егоїзму виступає територіально-пропорційне представництво. Обстоювана Г. Федотовим концепція відповідальності народу за політичні дії і співзвучна ідеям громадянського суспільства концепція «приватних самоврядувань» відкриває можливість подолання етатизму як невід'ємної складової російської державної ідентичності

Як релігійний філософ і віруюча людина Г. Федотов значну увагу приділяв духовності людини, але закликав розділяти питання духовності і державні інтереси. На думку В. Потапова, аналіз сучасних Г. Федотову суспільно-політичних негараздів приводить вченого до висновку, що першопричиною катаклізмів, які потрясли російське суспільство, є фатальне ототожнення православної традиції культури з державно-політичним традиціоналізмом імперії. Культурно-політична ідеологема, що виражається знаменитої формулою «православ'я – самодержавство – народність», не об'єднала суспільство, але трагічним чином роз'єднала його, привівши до катастрофи [443, с. 93].

І сьогодні найбільші матеріалісти і прагматики, коли міркують про складові державного успіху, вільно або не вільно змушені враховувати моральну складову. Різниця лише у термінах. Духовна єдність і духовне піднесення, про які говорить християнин Г. Федотов, у сучасному трактуванні визначається як національна ідея. У цьому сенсі слід пам'ятати, що для будь-якого наративу основним елементом державної ідентичності є міф про начала, про місце в історії.

У російському варіанті крізь пореволюційну політичну думку проходить ідея утвердження панросійської ідентичності. На думку Н. Пелагеші, російська панросійська ідентичність є поєднанням несумісних, здавалося б елементів: міф початку – джерела російської нації – від скіфів (у

слов'янофільському наративі) і Рюрика в офіційному, до Кирила і Мефодія в панславістському, і Московської держави в офіційній суспільній думці. Просторові кордони національної ідентичності також варіювалися від Скіфських степів до Балкан, об'єднуючи в собі незмінне ядро – Центральну смугу Росії [422, с. 172].

Історія і сьогодення російської державності показує, що зазначене поєднання і намагання його практичної реалізації можна вважати державним варіантом національної ідеї: «... історичні ідеократичні форми інституціоналізації російської ідентичності: «Свята Русь», «Романівська імперія», «Радянський Союз», СНД, є генералізацією різних субідентичностей (релігійної, політичної, економічної відповідно) за збереження єдиної російської месіанської регулятивної ідеї [422, с. 173].

Саме регулятивному характеру російської державності у моделі державної влади постбільшовицької Росії приділяв головну увагу Ф. Степун. Логічно продовжуючи пореволюційну ідею збереження досягнень більшовиків у організації економіки, мислитель пропонує зберегти і частину системи організації влади. «Оскільки в основу майбутньої Росії має лягти, з одного боку, вільно обрані Ради, а, з другого, – сильна президентська влада, її можна характеризувати як авторитарна демократія... Я впевнений, що поза авторитарної демократії російська ідея нездійсненна» [529, с. 23].

Зауважимо, що ідея сильної президентської влади у поєднанні з демократичними інститутами також не виглядає занадто екзотичною. Саме такою була п'ята республіка, яку свого часу побудував у Франції Шарль де Голль.

Схожу позицію щодо Рад висловлював і М. Алексєєв. Як ми вже вказували, деякі мислителі російського зарубіжжя плідно працювали на ниві одразу кількох ідейно-політичних течій. Так, ідеолог євразійства М. Алексєєв працював також і в журналі «Новий Град». Саме на його сторінках він детально виклав своє бачення майбутнього державного устрою Росії [6].

М. Алексєєв виводить свої політичні міркування з вимоги цілісності

Росії як політичного утворення, але з притаманною роботам новоградців зваженістю він стверджує цю вимогу не як аксіому, а як результат аналізу декількох точок зору. Причому збереження в майбутньому державно-політичної цілісності Росії розглядається вченим лише як варіант її пострадянського розвитку.

У своєму проєкті майбутньої російської державності М. Алексєєв розглядає три способи обґрунтування цілісності Росії. У першому варіанті в основу покладено принцип єдності державної влади. Своєрідний «імперський» принцип – «знову ідея Росії, як великої і єдиної Імперії» [8, с. 94]. Однак, визнаючи можливість такої точки зору, мислитель рішуче критикує її за гіпертрофію значущості сили і влади на шкоду духовних, моральних і культурних мотивів.

Другим можливим обґрунтуванням може бути посилення на «першість і гегемонію великоросійського племені». Однак і ця точка зору далека від досконалості, оскільки загрожує встановленням великоросійського расизму, з притаманними будь-якій расистській теорії невіглаством, демагогією, антинауковістю й ущербністю. Ще більш безглузда ця ідеологія відносно змішаного расового типу великоросів. Правда відомо, що останнє не перешкодило свого часу лідерам німецького нацизму агресивно нав'язувати світу перевагу арійської раси, основним антропометричним ознакам якої самі вони відповідали доволі віддалено або навіть не відповідали взагалі.

Як основне обґрунтування політичної цілісності Росії М. Алексєєв пропонує прийняти географічну, економічну та культурну спільність народів, що живуть в «євразійському місцерозвитку». Докладніше зазначена ідея висвітлюється в одній зі статей автора дослідження [169]. Філософ підкреслює, що він не нав'язує своє євразійське розуміння, а лише закликає звернути увагу, що це обґрунтування найбільш продумане і різноманітно доказане. Але головною перевагою цього обґрунтування є його культурно-історична спрямованість. Держава при цьому стає засобом вирішення культурних завдань, а примус не перетворюється на самоціль, що неминуче

за всяких інших обґрунтувань.

Проблему визначення майбутнього політичного ладу М. Алексєєв пропонує розділити на «сущє» і «належнє». Де «сущє» представляється як сукупність реальних і неминучих фактів і подій, які диктують реальну політику і визначають реальний стан речей, що суттєво відрізняється від ідеалів «належного». Усвідомлення дуалізму політичного майбутнього, на думку філософа, дозволить уникнути порожніх мрій про земний рай і водночас, застерегти від схиляння перед дійсністю, яка завжди виглядає непривабливою порівняно з ідеалами.

Саме таке усвідомлення дає змогу бачити занепад традиційних політичних ідеалів як монархічних, які втратили свої соціальні корені, так і республіканських, що розлучились з ілюзіями Великої французької революції. «Республіка, – підкреслює М. Алексєєв, – захищається як найменше зло, а не як політичний ідеал, який усе зцілює» [8, с. 98]. Думка російського філософа співзвучна з оцінкою відомого британського державного діяча В. Черчилля, висловленою ним у палаті громад англійського парламенту 11 листопада 1947 р. «Демократія – найгірша форма правління, за винятком всіх інших, які пробувалися, час від часу». Ми бачимо таке ж визнання волаючої недосконалості демократичної форми, яка хороша лише тим, що решта ще гірші.

Основною проблемою сучасної йому Росії М. Алексєєв вважав відсутність ідеї особистості та «атмосфери права». Саме їх реальне втілення, на його думку, важливіше всіх зовнішніх політичних форм – парламентської системи, монархії чи республіки і навіть загального виборчого права. Втілення цих ідей для майбутньої Росії настільки важливо, що слід навіть визнати перевагу недемократичного режиму, готового ці ідеї культивувати, перед демократичним режимом, який буде їх заперечувати [8, с. 102]. Враховуючи, що він особливо підкреслює важливість цих ідей, ми приходимо до висновку, що саме вони висловлюють нормативний ідеал, тобто, виражають не «сущє», що впливає з нагальних потреб і проблем, а

ідеальне «належне».

Своє бачення характеру влади майбутньої Росії М. Алексєєв пов'язує з ідеєю французького просвітителя Жан-Жака Руссо. «На його думку, – вказує російський вчений, – уряд, щоб бути хорошим, має володіти тим більшою владою, чим більш численним є населення і обширною є територія» [8, с. 102]. І хоча М. Алексєєв і застерігає від абсолютизації подібних суджень, тим не менш, визнає їх очевидність та історичну обґрунтованість.

За останні десятиліття світ кардинально змінився. Відійшли у минуле німецький та японський імперіалізм, на які посилався у своїх міркуваннях М. Алексєєв. Змінився характер міждержавних відносин, на світову арену вийшли нові гравці. Однак і в нових умовах доводи мислителя не втратили своєї актуальності. Більше того, сучасні територіально великі держави, такі як США і Франція, що мають глибокі традиції демократії, зберігають сильну президентську владу. А відносно більш слабка центральна влада в найбільшій західноєвропейській державі – ФРН – з лишком компенсується національним кредо німців «Ordnung über alles» (нім. «порядок понад усе». – *Прим. авт.*).

Таким чином, слід визнати аргументованість позиції М. Алексєєва, який стверджував, що якою б не була форма державного устрою Росії, влада в російській державі не може не бути сильною. Однак сила ця не повинна перетворюватися на самоціль. Майбутній державний лад Росії мислитель бачив як лад, позбавлений недоліків інертного ліберального парламентаризму і водночас рішуче вільний від перекосів тоталітаризму.

Підсумком роздумів М. Алексєєва вже як правознавця про майбутнє державного ладу Росії стало формулювання головних принципів, які повинні бути покладені в основу нової конституції. Основним принципом конституції і головною умовою реалізації її положень є правовий реалізм, за якого керуючі *de jure* повинні бути керуючими і *de facto*. У питаннях структури вищих органів управління М. Алексєєв пропонує виходити з урахування того, що для народних мас «одноосібна влада завжди буває більш

переконливим символом державної волі, ніж влада безособової колегії» [8, с. 112]. Як тверду і реальну владу, яка уособлює державну єдність і символізує сталість державного життя, правознавець пропонує встановлення постійної президентської влади.

Слід підкреслити, що не випадково свої ідеї «особистості» й «атмосфери права» євразієць М. Алексєєв викладав саме на сторінках журналу «Новий Град». Ми вже відмічали, що серед усіх пореволюційних ідейно-політичних течій засновники журналу вирізнялися найбільшою толерантністю, об'єктивністю і виваженістю. Ті з мислителів російської еміграції, які за своїми переконаннями були налаштовані більш радикально, у публікаціях «Нового Граду» розкривали нові, більш помірковані грані своєї творчості.

Одним із виразних свідчень зазначеної атмосфери, що панувала у журналі, є позиція Г. Федотова щодо українського питання. Мислитель у своїх роздумах залишається переконаним великоросом, у його роботах звучать знайомі ідеологеми, на кшталт «наших кровних братів – малоросів, або українців», «стара спільна батьківщина» [593, с. 190].

Тим цінніше визнання, що лунає з вуст Г. Федотова: «Ми злочинно мало цікавилися минулим України за три-чотири століття, які створили її народність і її культуру, відмінну від Великоросії. Ми уявляли, за схемами російських націоналістів, що малороси, змагаючи під польським гнітом, тільки і чекали возз'єднання з Москвою. Але росіяни в Польсько-Литовській державі, відштовхуючись від католицизму, не були чужинцями. Вони увібрали в себе надзвичайно багато елементів польської культури і державності. Коли релігійні мотиви схилили козацтво до унії з Москвою, тут чекало його гірке розчарування. Московське віроломство не забуте досі. Найяскравіше наше глибоке нерозуміння українського минулого позначається в оцінці Мазепи» [593, с. 191–192].

Як бачимо, для Г. Федотова є очевидним різниця у сприйнятті держави, що склалося в українських землях і в Московії. Крім того, слід віддати

належне, він, на відміну від М. Бердяєва, І. Ільїна та інших діячів російської післяреволюційної еміграції, визнає наявну відмінність і української культури, і української народності. Окремою і безперечною заслугою Г. Федотова, ознакою історичної об'єктивності його аналізу є визнання помилковості в оцінках Мазепи, що притаманна російській суспільно-політичній і історичній думці.

Більш того, мислитель йде далі навіть багатьох сучасних російських великодержавників. Г. Федотов наголошує: «Але ми як і раніше вперто продовжували вважати малоросійську мову лише обласним наріччям російської, хоча славісти всього світу, включаючи Російську академію наук, давно визнали це наріччя за самостійну мову. Те, що ця мова з мови фольклорної поезії стала мовою абстрактної думки, на якій вже існує велика наукова література, остаточно вирішує питання про українську націю. Грушевський може бути названий її творцем» [593, с. 192–193]. Г. Федотов, на відміну від багатьох пореволюціонерів, визнає не лише існування самостійної української мови, але і визнає існування окремої української нації.

Разом з тим, Г. Федотов, чудово розуміючи природу російської державності, попереджав про можливі політичні рецидиви: «Більшовизм помре, як помер націонал-соціалізм. Але хто знає, які нові форми прийме російський фашизм або націоналізм для нової російської експансії? На плечі переможців, до всіх їх світових проблем, ляже додаткова тяжкість: організація хаосу на території Східної Європи» [593, с. 197].

Саме на основі зазначеного розуміння Г. Федотова складається і невтішний прогноз для самої Росії, яка, на його думку, є приреченою імперією: «Якщо навіть переможе Великоросія і силою утримає при собі народи Імперії, її торжество може бути тільки тимчасовим» [593, с. 198]. Таким чином, намагання за будь-яку ціну продовжувати існування у координатах старих імперських міфологем означатиме консервацію соціально-політичної кризи, вихід з якої автори «Нового Граду» бачили у

впровадженні ідей толерантності, взаємоповаги, свободи особистості, «атмосфери права» і демократії. Зазначені думки російських мислителів складають теоретичне підґрунтя виходу російської державної ідентичності на якісно новий рівень.

4.3. Ідеї компромісу і подолання більшовицького спотворення традиційної ідентичності у змінюванні та націонал-більшовизмі

Термін «змінювання» і відповідний політичний рух з'являються завдяки активній полеміці у середовищі російської еміграції щодо оцінки більшовизму і відносин до радянського режиму. Частина емігрантів визнала у більшовизмі консолідуючу силу, яка сприятиме збереженню російської державності.

Початок організованої діяльності руху, пов'язують із виходом у 1921 р. збірника «Смена вех», в якому були опубліковані статті Ю. Ключникова, С. Лук'янова, В. Львова, Ю. Потєхіна, М. Устрялова, С. Чахотіна та ін. Назва для збірника була обрана з певним умислом. Як зауважує М. Агурський, автори намагалися взяти на себе продовження ідей широко відомого збірника «Вехи», виданого під редакцією П. Струве у 1909 р. Зокрема, вони підхопили започатковану у дореволюційному збірнику критику російської інтелігенції. Вони вбачали в її опозиційному ставленні до радянської влади продовження старих помилок, засуджених у свій час у «Вехах».

Слід зауважити, що змінювачі не були ні першими, ні єдиними борцями з більшовизмом, які усвідомили історичну обумовленість і органічність революції, а також невідворотність поступового перетворення більшовиків із руйнівників держави у будівельників імперії. Поет М. Волошин у статті «Росія розп'ята» у 1920 р. наголошував: «Радянська влада, яка утвердилася у Кремлі, одразу стала державною і будівельною ... намітилися споконвічні шляхи московських царів – збирачів Землі Російської, причому принципи Інтернаціоналу і призови до об'єднання

пролетаріату усіх країн почали служити тільки більш легкому об'єднанню областей Російської імперії» [100, с. 326]. У журналі «Російська думка» за 1921 р. у статті В. Шульгіна «Білі думки» зазначалося, що червоні, хоча і несвідомо, воюють за відновлення «Богохранимої Держави Російської», що «у стані Червоних ... зміцніла Біла думка», і тому «відновлення Росії прийде через червоне Безглуздя» [635, с. 527, 529]. Р. Кісь наводить думку євразійця Л. Карсавіна: «Комуністи ... несвідоме знаряддя і активні носії хитрого Духу Історії ... і те, що вони роблять, важливо і потрібно» [284, с. 21].

Програма зміновіхівського руху була двома реченнями викладена у збірнику «Смена вех»: «Громадянська війна програна остаточно, Росія йде своїм, не нашим шляхом. Або визнайте цю ненависну вам Росію, або залишайтеся без Росії, тому, що «Третьої Росії» за вашими рецептами нема і не буде» [432, с. 171]. Висловлені учасниками збірника ідеї виявилися надзвичайно актуальними і викликали настільки жвавий відклик як в емігрантському середовищі, так і у Радянській Росії, що логічним кроком стало продовження ідей збірника на сторінках періодичного видання. Таким виданням став щотижневий журнал «Смена Вех», який видавався у Парижі з 29 жовтня 1921 р. по 4 березня 1922 р.

У передовій статті журналу редактор Ю. Ключников наголошував: «...Давно пора задуматися над тим, чому російська революція прийняла страшний розмах, чому вона пододала усі спроби зупинити або зірвати її, чому вона проголосила одні ідеали і відкинула інші». Автор звертається до російської інтелігенції, «цвіту російської думки» з пропозицією прийняти сам факт революції, яка відбулася в Росії, визнати її національний, російський характер, перестати заважати «батьківщині і російському народові в їхній боротьбі за краще майбутнє» [102].

Певним інформаційно-теоретичним поштовхом і програмним орієнтиром для зміновіхівства стали публікації М. Устрялова, що побачили світ ще у 1920 р. у Харбіні. У статті «Союзники і ми» 20 квітня 1920 р. М. Устрялов наголошував, що після поразки О. Колчака і А. Денікіна ніяка

інтервенція не може мати підставу і виправдання. «З точки зору національних інтересів Росії будь-яке збройне вторгнення іноземців в її межі є в даний час акт не тільки не корисний, але безумовно шкідливий ... нині вже неможлива антибільшовицька інтервенція. Будь-яка інтервенція буде тепер – антиросійською» [578, с. 62].

Виходячи із загального тону, що його задавав збірник «Смена вех», а саме визнання революції і більшовизму як закономірного етапу розвитку Росії, Ю. Ключников зауважував, що російська інтелігенція є більшовицькою за суттю. Він наголошує, що «Вехи» були праві, коли характеризували російську інтелігенцію як максималістську, нігілістську, революційну, тобто, у сучасних термінах, більшовицьку. Таким чином, зазначає Ю. Ключников, уся революційна боротьба у Росії це лише протистояння різних течій більшовизму [290, с. 27].

Подальший аналіз доводить, що він, як і багато його сучасників в еміграції та й у середині більшовицької Росії, був вражений впровадженням Непу. Ю. Ключников характеризує ситуацію, що склалася як доведений і беззаперечний факт: «Віднині надовго чи назавжди покінчено з усяким революційним екстремізмом, з усяким більшовизмом і у „широкому” і „вузькому” сенсі. За відсутністю ґрунту для нього. За непотрібністю. Завершився довгий революційний період російської історії» [290, с. 43]. У висловлюваннях Ю. Ключниковим надіях навіть відчутні мотиви Бердяєвської концепції «кінця історії». Звісно, що він видавав бажане за дійсне, але тоді такі настрої панували скрізь, і навіть серед вищого керівництва РКП(б).

На ще більш лівих позиціях, ніж Ю. Ключников, стояв колишній обер-прокурор Святішого Синоду В. Львов. Він безумовно визнає більшовизм і на відміну від інших змінюхівців не засуджує комуністичну ідеологію, а пропонує відділяти її від більшовицької практики. Грандіозна ідея відходить від реальності, оскільки революція, «що відірвалася від ідеї, входить у річище історичної необхідності»[4, с. 90].

Схожі думки висловлюються і у матеріалах М. Устрялова, що увійшли

до статті *Patriotica*. На думку мислителя, керівництво більшовицької партії і, у першу чергу, особисто В. Ленін зрозуміли доктринерство і утопічність започаткованої економічної системи і з почуття самозбереження мають прийняти міри до розкріпачення виробничих сил. За лозунгами нової економічної політики виявляється економічний Брест більшовизму. «Щоб спасти Ради, Москва жертвує комунізмом», – підкреслював М. Устрялов [571, с. 51].

Російська революція, зазначав мислитель, була суто національним російським явищем, яка за своїм характером і розмахом є найтиповіший російський бунт, «безглуздий і безпощадний», але, водночас, стверджуючий своєрідну «правду». Правду, в якій виявляється і дух слов'янофільства, і ідеї В. Белінського, П. Чаадаєва, Д. Достоевського, і марксизм 90-х років, очолюваний сучасними носіями російської ідеї М. Бердяєвим, С. Булгаковим, П. Струве. Устрялов наголошує «Ні нам, ні „народу” недоречно знімати з себе відповідальність за нинішню кризу ... Вона – наша, вона суто російська, вона вся у нашій психології, у нашому минулому ... І якщо... дев'яносто відсотків російських революціонерів – іногородці, головним чином, євреї, то це не заперечує чисто російського характеру руху» [571, с. 46].

На підтвердження висновків М. Устрялова про органічний характер російської революції наведемо думку Р. Кіся. «В усіх драматичних зламах російського життя вирішальними ставали не зовнішні стихії історичних процесів та катаклізмів історії, а, насамперед, ота гранична внутрішня зворохобленість і особлива „разухабистість” російської душі, що беззастережно віддавалася тим або іншим візирцям месіянських „всепланетарних” ідей, віддавалася цілковито, з „упоением”. У цьому, власне, і полягала начебто невідворотно – „рокова” і для багатьох загадкова „російська стихія”» [284, с. 280].

Виходячи з факту визнання національного характеру російської революції, М. Устрялов уже цілком природно і логічно зауважує, що на сьогодні намагаючись радянської влади приєднати до «пролетарської

революції» дрібні держави, які виникли на теренах колишньої Російської імперії, співпадають з національними інтересами «збирання земель» російської держави [571, с. 50]. Саме в статті *Patriotica* звучить думка М. Устрялова, що висловлює сутність збірника «Смена вех» і всього зміновіхівства. Цей рух – не намагання пристосуватися до обставин або примиритися з противником, а об'єктивна потреба у зміні орієнтирів. «Не ми, а життя повернулося „на 180 градусів”. І для того, щоб залишатися вірними собі, ми маємо врахувати цей поворот. Проповідь старої програми дій у суттєво нових умовах часто буває найгіршою зрадою своїм принципам» [571, с. 52].

У статті «В Каноссу» С. Чахотін зазначає: «Патріотичний борг нашої інтелігенції – відмовитися від збройної боротьби, більш того, боротися з усякими спробами ще далі дезорганізовувати і розвалювати нашу батьківщину. Хто б не був при владі зараз, але якщо він сприяє процесу збирання і зміцнення Росії, він має отримати підтримку» [612, с. 160]. Схожість думок зміновіхівців щодо більшовицької державної політики з наведеними у нашому дослідженні оцінками інших мислителів-емігрантів підтверджує наявність у російській державній ідентичності певної константи, що є визначальною цінністю і загальним орієнтиром самоідентифікації. Зокрема, С. Чахотін закликає до патріотизму, який дозволить примиритися навіть і з вчорашнім ворогом, що прагне відновити нехай і під іншим прапором, але все таки «єдину і неподільну».

Щодо конкретних теоретичних пошуків зміновіхівців слід згадати, що серед позитивних наслідків діяльності більшовиків на перший план С. Чахотін висуває утвердження національних інтересів шляхом збирання Росії, що розпалася, і відновлення російського міжнародного впливу. Серед інших позитивних результатів він виділяє створення дієздатної і дисциплінованої армії, а також ліквідацію старих, архаїчних устоїв і започаткування нових принципів раціональної організації державності. Загалом оцінюючи ситуацію, С. Чахотін зауважує, що у Росії шляхом руїни і

жертв було знищене все старе, недоцільне і відкрилося поле для нового, свіжого, розумного. А інтелігенція, яка у цій боротьбі навчилася здоровому націоналізму, втратила наївний сентименталізм у політиці, навчилася діяти раціонально і здатна добитися поставленої мети – врятувати Росію [612, с. 160].

У цілому схожі ідеї практичної роботи на благо батьківщини висловлюються і Ю. Потехіним. На його думку, інтелігенція відтепер має можливість реально допомагати Росії будувати нове життя. Практичний, емоційний і патріотичний мотив перегляду відношення до Жовтневої революції містився у лозунгу «На роботу! Додому! На Батківщину!» [444, с. 146].

Проте, більша частина російської еміграції, яка ще вчора вела запеклу політичну і збройну боротьбу з більшовиками або виступала з позицій категоричного духовного неприйняття політики та ідеології більшовизму, ставилася до зміновіхівства негативно. Ф. Степун писав, що ця течія була «формою контрреволюційної свідомості», яка зароджувалася як «брехлива» і «являла собою вже доволі чітку концепцію лакейсько-кон'юнктурного зміновіхівства, ніби самий нерв контрреволюційного протесту проти будь-якої «емігрантщини» [528, с. 23].

Більш того, в емігрантському середовищі виникла і поступово почала розповсюджуватися думка, що зміновіхівці не лише підтримуються більшовиками з радянської Росії, але і фінансуються ними. Хоча і М. Арцибашев, і лідер НС О. Пошехонов висловлювали сумніви щодо «агентурної приналежності» чи можливого «підкупу з боку радянської влади», але підтримка, у тому числі і фінансова, різних видів діяльності «Смены вех» відома і має відповідне документальне підтвердження [276, с. 8].

Це було цілком природно і очікувано, оскільки більшовики, що за справедливим зауваженням М. Арцибашева, у справі розкладання супротивника не мали собі рівних, не могли втратити таку чудову

можливість. Уже 30 вересня 1922 р. у Агітпропі були сформульовані конкретні завдання з розповсюдження змінюхівських ідей серед білоемігрантів. Пропонувалося: проведення змінюхівської агітації особливо у тих місцях, де неможлива або утруднена комуністична пропаганда, здійснення матеріальної допомоги, видання центрального змінюхівського студентського органу, забезпечення бібліотек у еміграції змінюхівськими виданнями [276, с. 9].

Особливо показовим з точки зору визначення відношення більшовиків є той факт, що у завданнях змінюхівська агітація за своїм значенням майже прирівнюється комуністичній пропаганді. Але, незважаючи на прийняті міри і активну пропаганду, змінюхівство усе-таки було народжене в еміграції і стало закономірним результатом певних настроїв у середовищі закордоння. Зокрема, після закінчення Громадянської війни у Зарубіжжі розгортається масовий рух повернення на батьківщину колишніх учасників Білого руху.

Розповсюдженню настроїв повернення поряд із ностальгією і невлаштованістю в еміграції сприяло і зростання в емігрантському середовищі почуття патріотизму. Уже у перших публікаціях М. Устрялов наголошував: «Перше і головне – збирання, відновлення Росії як великої єдиної держави. Усе інше додається ...велика наша втіха у тому, що завітна наша мета – об'єднання, відродження батьківщини, її міць у царині міжнародної – все-таки здійснюється і фатально здійснюється» [578, с. 50].

Звісно, керівництво партії більшовиків не мало ілюзій щодо мотивів і мети тих, хто, керуючись патріотичними почуттями, йшов на визнання Радянської влади. В умовах суттєвого браку освічених і кваліфікованих кадрів партія ставила завдання «перетравити, перевиховати» стару інтелігенцію. Завдання моменту було висловлено В. Леніним: «контрреволюцію відсікати, культурно-буржуазний апарат використовувати» [627, с. 72].

До певної міри об'єктивній оцінці більшовиками сприяла і відкрита позиція самих теоретиків змінюхівства. Так, ефективним інструментом

протистояння змінівівській тактиці «обволікання» і пристосування В. Ленін вважав відверті заяви М. Устрялова, в яких більшовики мають бачити «класову правду, класового ворога» [627, с. 73].

Отже, фактично між змінівівством і більшовиками розпочалася тактична гра, в якій обидві сторони намагалися використати друг друга. Проте все ж таки слід визнати, що з усіх емігрантських ідейно-політичних течій саме змінівівство і його діячі зуміли стати максимально можливим, як для емігрантського руху, чинником внутрішньополітичного життя СРСР. Заочна полеміка з теоретиками змінівівства, питання ідеологічного протистояння протягом років були важливим предметом обговорення на з'їздах і партійних конференціях партії більшовиків, виступів партійних діячів, публіцистів і літераторів.

У квітні 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) Й. Сталін закликав до опору змінівівцям як виразникам великоросійського шовінізму. Діяч комуністичної партії А. Бубнов пропонував протистояти фронту буржуазної ідеології, що відроджується. Активно полемізували зі змінівівцями більшовицькі газети «Правда», «Известия», «Петроградская правда», «Под знаменем марксизма» та інші [627, с. 73].

Але все таки значно більший вплив на внутрішньополітичне життя СРСР здійснив націонал-більшовизм. Термін «націонал-більшовизм» стосовно емігрантського російського політичного руху вперше використовує М. Устрялов. У жовтні 1920 р. він писав П. Струве: «Керуючись обставинами ... я зайняв вельми одіозну для правих груп позицію «націонал-більшовизму» [260, с. 156].

Проте історична справедливість вимагає зауваження, що М. Устрялов не був винахідником ні терміну, ні самої ідеї. До того ж він і сам це визнає у вже згаданому нами листі. «Здається, – пише М. Устрялов, – в сучасній Німеччині така точка зору також висловлюється деякими» [260, с. 156]. Дійсно, як зазначав М. Агурський, вже у 1918 р. у шокованій поразкою у війні Німеччині виникла ідея співробітництва між комуністами і правими

націоналістами для боротьби проти Антанти. Причому наміри, скоріше за все, були обопільними. Оскільки, з одного боку, як ініціатори згадуються німецькі комуністи Г. Лауфенберг і Ф. Вольфгейм – засновники другої німецької компартії, відомої як Гамбурзька. А з іншого боку, представник німецького правого націоналізму граф Е. цу Ревентлов стверджував, що націонал-більшовизм народився вперше в «національних» верствах [4, с. 62].

У більшовицькій Росії такий союз спочатку було сприйнято більш спокійно, але з певними застереженнями проти можливого тимчасового використання комунізму для вирішення злободенних політичних проблем. Уже незабаром К. Радек засудив гамбурзьких комуністів, звинувативши їх у «націонал-більшовизмі» [4, с. 63]. А у квітні – травні 1920 р. у статті «Дитяча хвороба „лівизни” в комунізмі» термін «національний більшовизм» використовує В. Ленін [330, с. 60]. Отже, термін стає відомим, набуває своїх прихильників, а ідея «націонал-більшовизму» – «використання більшовизму в національних інтересах ... подолання більшовизму еволюційно і зсередини», сформульована М. Устряловим, починає оформлюватися у ґрунтовний ідеолого-політичний рух.

Щодо терміна «зміновіхівство», під яким іноді згадують і націонал-більшовизм, до нього М. Устрялов ставився філософськи. «Я не люблю цього терміну і не винен у ньому, – писав М. Устрялов. – Він був висунутий моїми європейськими друзями і незабаром міцно прищепився і в еміграції, і в Росії. Тепер він став етикеткою, яку марно намагатися зірвати або підправити. Бог з нею, нехай лишається» [581]. Однак, непорозуміння між М. Устряловим і його європейськими друзями поглиблювалися, і вже до середини 1920-х років розбіжності між націонал-більшовизмом і зміновіхівством призводять до їхнього практичного розколу.

Ось як сам М. Устрялов у листі М. Цурікову від 26 жовтня 1926 р. оцінює свої відносини зі зміновіхівцями: «Маю зізнатися, я потрапив, не своєю волею, в один час у дурне оточення. Маю на увазі „зміновіхівців”, з течією яких моя „лінія” на короткий час механічно співпала. Ярлик було

наклеєно, я його прийняв, і лише вже потім вдалось остаточно зафіксувати, що треба відрізняти» [579]. Отже, на нашу думку, утім, як і деяких інших дослідників, М. Устрялова та його європейських колег на чолі з Ю. Ключниковим слід термінологічно розрізнити. І таке вже робилося ще у 1920-х роках за допомогою термінів «праве» і «ліве» змінювівство, «змінювівізм» і «наканунство» тощо [578, с. 36].

З огляду на історію руху, ідейно-політичну значущість і з метою запобігання плутанини видається вірним залишити Ю. Ключникову й іншим дійсним авторам збірника «Смена вех» «змінювівство», а устряловську доктрину визначити як «націонал-більшовизм». По-перше – сам мислитель відкрито вказує на лише «механічне» і «нетривале» співпадіння. По-друге – М. Устрялов, який мешкав у Харбіні, не міг реально брати участь у керівництві рухом, центр якого розташовувався в Європі. По-третє – між змінювівством і націонал-більшовизмом були принципові ідейні розбіжності.

Зокрема, і М. Устрялов, і Ю. Ключников з одностайними визнали радянську владу російською національною владою. Проте змінювівці визнали її як таку, у наявному вигляді, а М. Устрялов вважав, що вона має ще пройти тривалу еволюцію. Звідси і відмінності у тактиці взаємовідносин з більшовиками. Змінювівці майже одразу стали на шлях відкритого співробітництва з новим режимом, а М. Устрялов довго і вперто «тримав дистанцію» [578, с. 34]. Більш того, він намагався попередити змінювівців щодо небезпеки стрімкого зближення з більшовиками: «Нехай більшовики говорять про нас „вони з нами” – це не біда. Але щоб у жодному разі не могли сказати „вони наші”» [97, с. 88].

Унаслідок остаточного розходження зі змінювівцями націонал-більшовизм стає самостійною ідеологією, майже цілком розробленою однією людиною – М. Устряловим. Як зазначає О. Лисенко, змінювівство залишається суспільно-політичною течією, а націонал-більшовизм оформлюється в історіософську концепцію, що спирається на традиції

російської політичної і філософської думки XIX – початку XX ст. [339, с. 271]. Свідченням значного теоретичного та ідеологічного значення націонал-більшовизму стає його активне використання у внутрішньопартійній боротьбі ВКП(б) у середині 1920-х років. Слід окремо підкреслити, що націонал-більшовизм, на відміну від зміновіхівства, не втрачає актуальності, і займає своє місце у палітрі сучасних політичних напрямів.

Націонал-більшовицька концепції розвитку Радянської Росії М. Устрялова спиралася на ідеї «радянського термідору», критики формальної демократії і встановлення ідеократичної авторитарної влади. Аналіз праць М. Устрялова наводить на думку, що його глибоко вразила перемога більшовизму, і самий факт цієї перемоги став для нього достатнім доказом його історичної правоти. Більш того, мислитель намагається знайти у новій владі явні ознаки не лише наступності російської державної, але і наступності російських традицій. «Чи червоний прапор спотворює собою Зимний палац, – або, навпаки Зимний палац прикрашає собою Червоний прапор? Чи “Інтернаціонал нечестивими звуками опоганює Спаські ворота, або Спаські ворота кремлівським віянням вкладають новий сенс в „Інтернаціонал”?» Виходячи з такої оцінки влади більшовиків, М. Устрялов приходить до цілком логічного визнання прогресивного характеру революції. Він зазначає, що революція не пригнічує «російський національний геній», а лише висуває на перший план його окремі риси [189, с. 62].

Примітним є той факт, що перші подібні ідеї у традиціях пореволюційної політичної думки були висловлені М. Устряловим ще у передреволюційні роки. Зокрема, під час підготовки й участі у дискусіях, які проходили у Московському релігійно-філософському товаристві пам'яті В. Соловйова. Саме на засіданні товариства у березні 1916 р. М. Устрялов виступив з докладом «Національна проблема у перших слов'янофілів» [4, с. 69]. Як вказує М. Агурський, хоча М. Устрялов і розглядав лише вчення про нації І. Кіреєвського і О. Хомякова, але фактично пропонував власне

розуміння національного питання, лише замасковане посиленнями на авторитети [4, с. 69].

Особливо важливою для подальшого розуміння витоків еволюції поглядів М. Устрялова на сутність перетворень, що відбувалися у більшовицькій Росії, є висловлена ним у доповіді думка: «Життєві випробування – зауважує він, – не підривають віри у світове покликання батьківщини, але змінюють погляд на форми його конкретного втілення» [4, с. 70]. Вже тоді мислитель не тільки сформулював думку щодо наявної світової місії Росії, але і був внутрішньо готовий до можливих змін у практиці її реалізації. Отже, у 1920 р. ідейне перетворення М. Устрялова стало результатом визнання більшовизму новою формою конкретного втілення «світового покликання батьківщини» [4, с. 70].

Успішне втілення прогресивного начала російської революції, на думку М. Устрялова, можливе лише за умови, що Росія залишатиметься великою державою, оскільки лише «фізично» міцна держава може мати велику культуру. Ідеолог націонал-більшовизму наголошував: «Душі „малих держав” не позбавлені можливості бути витонченими, шляхетними, навіть „героїчними”, але вони органічно нездатні бути великими... Можливий германський, російський, англійський „месіанізм”. Але, скажімо, месіанізм сербський, румунський або португальський – це вже ріже слух, як фальшива нота» [578, с. 93].

Як бачимо, у міркуваннях М. Устрялова присутня та ж сама ідея державної величі, яка, на думку Р. Кіся, не лише підтримувала самоповагу серед росіян, а була, певною мірою, і функціонально важливим націєутворюючим чинником. Безумовно, що й самі творці російської ідеї теж потрапили у полон до такої сутнісної її властивості, як почуття «зверхності». Гадаємо, пише український вчений, що твердження М. Бердяєва про опанування російською думкою «последних пределов богочеловечества» є тільки наслідком «поза межного» зашкалювання того великоруського гонору, що на ньому, властиво, і тримається поки що вся «російська ідея». Отож,

далеко не усім, а тільки, мовляв, «руському сознанию», лише росіянам «відкривається душа світу у його премудрості» [284, с. 208].

Саме ці нотки зверхності знаходимо і у С. Булгакова, у С. Франка, коли вони розглядали питання святої Софії. Аналогічні думки щодо виняткової ролі Росії висловлює і сучасна письменниця Л. Сичова і російській етнолог В. Тішков [177, с. 30].

Крім того, слід зазначити, що при всій своїй, на сучасний слух, одіозності, позиція М. Устрялов далека від найменших расистських настроїв. Він, перш за все, був завзятим прихильником імперської ідеології, і саме прагнення більшовиків до розширення свого впливу на всю територію колишньої Російської імперії виявилось йому ближчим, ніж інші форми «ідеократій».

Хоча і у фашизмі М. Устрялов бачив чимало гідних уваги рис: ієрархічний дух, створення різних форм соціальної солідарності у вигляді професійних корпорацій, урахування органічності соціальних процесів тощо. На його думку, включення цих елементів у радянську практику було б вдалим синтезом двох «ідеократій» [578, с. 33].

Остаточно розвіює сумніви щодо расистських настроїв М. Устрялова його праця «Германський націонал-соціалізм». У цій роботі він зауважує, що расизм у політиці, як і зоологізм у соціології, спирається на демагогічний «бестіальний біологізм, який покоїться на зволенні і навіть прямій вказівці Божества ... Ф. Степун вдало називає це коло расистських тверджень – «християнсько-кіннозаводською метафізикою» [573, с. 21]. М. Устрялов наголошує, що «Нації – не природні, а історико-соціальні утворення. Не міфічна „спільна кров”, а конкретна спільність історичної долі творить націю» [573, с. 22].

За справедливим зауваженням Е. Голлербаха, переконання М. Устрялова, що кожен великий народ має власну історичну місію, має багато спільного з концепцією Е. Трубецького, який ще у 1912 р. заключав, що «у кожного народу своє служіння, своє призначення і своя місія у Царстві

Божому» [121, с. 23]. Разом з тим, зауважує вчений, молодий філософ розвивав ідеї своїх вчителів, кажучи, що хоча місія є у різних народів, їхня якісність все-таки різна: «Якщо кожен народ є специфічним, своєрідним виразником загальнолюдської істини, то можливо говорити і про градації, про різні ступені у сфері національних місій, про більш досконалі вищі, і про менш досконалі і порівняно низькі національні ідеї» [121, с. 24].

Слід зазначити, що М. Устрялов залишається прихильником зазначеної ним градації і надалі. Уже перебуваючи в еміграції, у своєму відомому циклі статей «У боротьбі за Росію» він пише: «...Я згадую, якою глибокою внутрішньою фальшю звучали промови польських міністрів у московському релігійно-філософському товаристві, коли вони проголошували свій народ „обраним” і призначеним до великих якихось загально-історичних звершень» [578, с. 93].

Такі думки для М. Устрялова, з огляду на його дореволюційні переконання, є цілком природними. Вони також свідчать, що незважаючи на суттєву еволюцію у поглядах на більшовизм і революцію, у державницьких своїх настроях він залишається незмінним. Змінився лише засіб і виконавець, а головна мета – «Велич російської держави» – незмінна. Ось як, згадуючи деякі свої праці, пише М. Устрялов: «Пам'ятаю ще у 1916 р., відстоюючи у московській пресі ідеологію російського імперіалізму від напливу вільсонівських настроїв, я намагався довести „містичний” у корені, але у той самий час цілком дотиковий зв'язок між державною територією як найголовнішим фактором зовнішньої могутності держави і державною культурою як його внутрішньою міццю» [678, с. 93].

Отже, М. Устрялов був послідовним прихильником великодержавницької ідеології, і своє нове, вже націонал-більшовицьке бачення майбутнього російської державності він вибудовує в імперській парадигмі. Слід підкреслити, що М. Устрялов виявився абсолютно правим у своїх оцінках державницької наступності більшовиків і Російської імперії. Устремління радянської влади розповсюдити свій вплив на всі окраїни

колишньої імперії, незважаючи на широко пропагований лозунг про «самовизначення народів», десятиліттями домінували у політиці держави. «Вочевидь, – зазначає М. Устрялов, – „щирого” миру між цими окраїнами і більшовиками бути не може, поки система рад не розповсюдиться по всій території, що займають нині „білоестонські”, „білофінляндські” й інші уряди» [571, с. 58]. Подальший розвиток історичних подій і побудова світу після Другої світової війни стали підтвердженням прогнозу російського мислителя. Більш того, прогнози М. Устрялова виявилися актуальними навіть на вельми віддалену перспективу і певною мірою корелюються із сучасними геополітичними проектами. «...сусідство з червоною Росією, якого явно побоюються навіть і найвеличніші світові держави, чи навряд може привести до благополуччя і безпечного процвітання наші окраїни, що самовизначилися «аж до відділення» [571, с. 58]. І у теперішньому світі, що з часів М. Устрялова багато у чому змінився до невпізнання, його слова лунають так, ніби написані навіть не вчора, а сьогодні і зараз.

Це і не дивно, оскільки і політика, і риторика російського керівництва демонструє вражаючу наступність. Так, А. Гальчинський пригадує слова В. Путіна, які він озвучив у своєму щорічному посланні ще у 2000 р.: «Росія буде або великою або її взагалі не буде» [106, с. 82]. Ці слова російського президента є майже дослівним цитуванням наведеної нами вище думки засновника націонал-більшовизму М. Устрялова і підтвердженням вкоріненості у російську державну ідентичність певних ідеологем.

Щодо характеристики ідеологічного спрямування свого політичного руху, М. Устрялов підкреслював його надкласовий характер. Він виступав проти тих опонентів, які у дусі часу намагалися обов'язково визначити класову приналежність тієї чи іншої партії чи політичного руху. Мислитель підкреслює, що веде мову не про інтереси того чи іншого класу, а про інтереси всієї держави в цілому. Саме державницька позиція стає основою примирення колишніх запеклих ворогів. Лозунгом економічної програми є «Свобода праці», де під свободою розуміється не відновлення традиційних

принципів приватної власності і такого ж традиційного капіталізму. Як зазначає М. Устрялов, «...свобода праці у нашому розумінні не стільки „природне суб’єктивне право”, скільки об’єктивно доцільна „суспільна функція”» [581]. Отже, і приватна власність, і вільна праця не є самодостатніми суспільними цінностями, а є лише засобами успішного досягнення патріотичної мети яка, за висловленням мислителя, найкраще розкривається давньоримському вислові «благо держави вищий закон» [190, с. 89].

Деякі опоненти М. Устрялова, зокрема, М. Бухарін, намагалися визначити його як творця великоросійського фашизму, а націонал-більшовизм об’явити «теорією, стратегією, тактикою російського фашистського цезаризму» [578, с. 553]. М. Устрялов заперечував: «Навіщо нам фашизм, раз у нас є більшовизм? ... російський більшовизм і італійський фашизм – явища споріднені». Устрялов не лише визнає спорідненість фашизму і більшовизму, але випереджає М. Бердяєва і розвиває оцінки інших, уже європейських політиків про те, що європейський фашизм народився з більшовизму і пов’язаний з ним. «У справі повалення формальної демократії ... Москва „вказала дорогу” Риму ... Ллойд Джордж назвав Леніна „першим фашистом”. Але, – зазначає М. Устрялов, – ще з більшим правом можна назвати Муссоліні „першим ленінцем”» [578, с. 554].

У своєму ґрунтовному дослідженні італійського фашизму М. Устрялов наголошує: «Муссоліні краще соціалістів врахував досвід російської революції – великий урок „масового дійства”. Фашизм наслідував ленінський принцип централізованого керівництва і необхідність поєднання переконання і змушування. «Звідси – військова організація політичної партії з одного боку, широка пропаганда, яка підкорює маси з іншого» [575, с. 66].

Фашизм повністю перейняв у Леніна ідею партійної диктатури і централістський організаційний принцип внутрішньопартійної будови. Можна навіть сказати, що ієрархічне начало проведено у фашистів більш прямолінійно і відверто, ніж у більшовиків, які постійно декларують свою

відданість початкам «внутрішньопартійної демократії» [575, с. 139].

М. Устрялов підкреслює, що головною тенденцією, що споріднює обидва режими, є етатизація одержавлення. Проте на цьому їхні загальні риси не вичерпуються. Буде невірним, зауважує мислитель, стверджувати, що: «більшовизм спирається виключно на робочих, а фашизм – виключно на буржуазію. Більшовизм змушений спиратися ... і на дрібнобуржуазне селянство. Фашизм змушений спиратися ... на робочих ... і там, і тут – елементи модернізованого „співробітництва класів”». Проте, підкреслює М. Устрялов, не слід пропонувати фашизм для Росії. Кожна країна має «йти вперед, але своєю дорогою ... Бухарін зовсім даремно дорікає мені фашизмом» [578, с. 554].

Проте, незважаючи на згадані ярлики, до певного часу більшовицька влада мирилася з новими ідейними течіями. Зокрема, на відміну від еміграції, зміновіхівство отримало доволі широку підтримку в Радянській Росії. Найбільше прихильників їхні ідеї знайшли серед інтелігенції і військових, вимушених служити у більшовиків. Як зазначає М. Агурський, вони з самого початку революції потребували ідеології, яка могла б виправдати це служіння, і поява «Смены вех» виявилася сильнішим каталізатором у відносинах цієї групи до радянської влади. Зміновіхівці відкрито діяли у Ленінграді, Москві, Казані, Воронежі, Краснодарі з 1921 р.

Деякі з них співробітничали у журналі «Смена Вех» і газеті «Накануне», брали участь у численних дискусіях, у результаті яких з'являлися збірники статей про зміновіхівство. І журнал, і газета вільно продавалися у Радянській Росії і добре розкуповувалися. Радянські джерела, які важко запідозрити у завищенні впливу зміновіхівства, зазначали, що з 230 опитаних у 1922 р. інженерів 110 заявили про свою зміновіхівську позицію. У тому ж році за даними обстеження командного складу Костромського гарнізону зміновіхівці становили 10 %. У 1924 р. у одному з районів Ленінграда зміновіхівство переважало серед інженерів [4, с. 97].

Безперечно, і подальші події це підтвердили, така поведінка

більшовицької влади була лише тактичним прийомом. Перемога у громадянській війні ще не гарантувала подальшого безхмарного володарювання. За крилатим висловом Наполеона «На штиках можна прийти до влади, але сидіти на штиках не можна» [626, с. 177].

На партію більшовиків здійснювало тиск величезне національне середовище. І в інтересах збереження влади, в інтересах збереження панівного становища правлячого класу у конкретно-історичних умовах більшовики змушені були шукати компроміс із російським національним середовищем. Треба було створити видимість того, що режим відповідає споконвічним національним інтересам росіян. Цей компроміс було знайдено на перетині двох напрямів: більшовизму і націоналізму, який був згоден визнати більшовизм як російську національну силу [4, с. 194].

Тому, поряд із активним залучення М. Устрялова до внутрішньопартійної полеміки, теоретичні положення розробленого ним націонал-більшовизму були поступово втілені у практику розбудови радянського варіанту російської державності.

Зокрема, у форми правління націонал-більшовизм, цілком природно, навіть не розглядає монархію, але і традиційна чи формальна демократія також піддається різкій критиці. М. Устрялов підкреслює, що у демократичному устрої якість, яка є реальністю, витісняється кількістю. Причому це витіснення не дає результату, що очікується, оскільки все одно об'єктивність якості бере своє. «Фокус сучасної політики – за стінами парламентів». Якість бере своє, їй закономірне належне і на зміну «старим органічним об'єднанням» приходять нові «палати знаті» – робочі союзи, партійні комітети, капіталістичні трести. «Усе для народу і все через народ!» Як це просто на словах, – наголошує М. Устрялов, – і як складно на ділі. Воля народу – ідея, абстрактний принцип, а не факт. ...У реальності правлять авангарди соціальних верств ... Політику робить ініціативна меншість організована і дисциплінована. Не виборчий бюлетень, а «скіпетр з гострої сталі» хоча і без королівських гербів» [578, с. 324]. Висловлені ідеї згодом

стали частиною реалізованої у СРСР державної моделі у вигляді «партії – сили, що керує і спрямовує», «гострої сталі» НКВС, парткомів тощо.

У своїй концепції побудови державної влади М Устрялов закликає покінчити з повільністю і безсиллям парламентського правління з візантійським багатослів'ям палат. Він ратує за компактну і вольову владу, оскільки лише вона може відповідати тим завданням, що постають перед сучасними державами. Нову форму влади мислитель вбачав у своєрідному синтезі «диктатури прогресу і нового світу» і «диктатури порядку, тверезої поміркованості, здорового сенсу, мирної праці» [578, с. 320].

В ідеалі саме така формула влади, що єднатице у собі революційність і поміркованість, певні традиції і усталений порядок з новими прогресивними рисами, і відповідає політичній концепції націонал-більшовизму. Але в історичних реаліях і конкретному етапі розвитку суспільства, на думку М. Устрялова: «Радянська система як принцип може у значній мірі задовольняти домаганням національного демократизму» [578, с. 194].

М. Устрялов не лише давав поради чи висував ідеї, але і намагався втілювати їх в життя. Він не тільки визнав більшовицьку Росію, але і по мірі можливостей змінював більшовизм зсередини. Одна за одною з'являються його праці, що закладають фундамент націонал-більшовицької ідеології і набувають широкого розголосу як в еміграції, так і у Радянській Росії. У 1925 р. він прийняв радянське громадянство і вступив на службу до КСЗ. А після її продажу у 1935 р. повернувся на батьківщину, де продовжував викладацьку роботу, а згодом розділив сумну долю багатьох своїх однодумців-зміновіхівців. У 1937 р. його було розстріляно як японського шпигуна.

Як ми вже зазначали, еміграція неоднозначно зустріла ідеї зміновіхівства і націонал-більшовизму. Зокрема, П. Струве, який хоча і визнавав оригінальність нової ідеології і навіть вважав її «найбільш цікавою спробою подолати російську кризу», тим не менш рішуче відкинув націонал-більшовизм. Він визначав його як «ідеологію національного відчаю».

П. Струве повністю заперечував найменшу вірогідність еволюції комунізму як історичну безглуздість [4, с. 86].

Він наголошує, що М. Устрялов помиляється, коли вкладає національний зміст у більшовизм, який насправді є реальним і довершеним запереченням усього національного [543, с. 327]. Аналогічну думку висловлює і Ю. Павленко, який зазначає, що тоталітарні диктатури при всій різниці лозунгів, під знаменами яких вони стверджують будь-то комунізм у Росії, фашизм в Італії або расизм у Німеччині, мають однаково денаціоналізуючу дію на народи, що піддалися їхній спокусі [404, с. 266].

Тим не менш, ідеологія націонал-більшовизму зайняла своє місце у творчій спадщині емігрантської політичної думки. М. Устрялов намагався знайти свій «третій шлях» подолання більшовизму через ідеї «радянського термідору», «обволікання» і пристосування радянської системи для реалізації традиційної програми державного будівництва. Сьогодні, на черговому зламі епох, що характеризується зіткненням геополітичних інтересів, трансформацією національної самосвідомості народів і формуванням модерної державної ідентичності, окремі положення націонал-більшовизму набувають нового звучання і відкривають додаткові можливості усвідомлення ідеологічних передумов сучасних політичних процесів.

Висновки до четвертого розділу

Політична концепція євразійців визнавала органічний характер встановлення більшовицької диктатури, зумовлений певним державницьким «примітивом», який має сакральний характер, оскільки сходить до ідеологем «доброго царя», дивовижного Біловоддя, «держави правди» і козацької вольниці. Таке розуміння глибоко живе у народних масах, несвідомо визначає політичні долі Росії, а тому це химерне поєднання ідей диктатури, демократії і справедливості здатне породжувати не менш химерні суспільні конструкції та геополітичні моделі у майбутньому.

Концепція становлення російської культури М. Трубецького відводить ключову роль українській культурі, яка протягом століть слугувала джерелом західних впливів, що у підсумку тривалої міжетнічної взаємодії дозволило увійти російській державі у загальноєвропейській цивілізаційний простір.

Разом з тим, у центрі євразійського світосприйняття перебуває геополітична модель розвитку Росії як єдиного культурного, політичного та економічного простору для всіх євразійських народів. Логічним продовженням зазначеної концепції стає євразійське уявлення процесу російського державотворення як безперервної боротьби, пристосування і асиміляції Азії. Унаслідок цього російська держава будувалася на принципах «великого війська». Звідси і її надмірний етатизм, який до того ж значною мірою був підсилений «спадщиною Чингізхана».

У євразійському архетипі російської державної ідентичності місія Росії конкретизується в об'єднанні народів і збиранні земель. Це її надзавдання, у світлі якого російський колоніалізм має програмний характер, продиктований об'єктивною логікою «місцез розвитку». Скрізь концепції мислителів євразійської ідейно-політичної течії червоною стрічкою проходять ідеї соборності, «особливого світу», ідеократії, які відображають внутрішню єдність пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя загалом, і пов'язують євразійців з «русько-православною» ідентичністю Білого руху, імперськими дореволюційними дискурсами і сучасними геополітичними амбіціями.

Новоградці у дусі пореволюційного конструктивізму, поряд із констатацією ідеологічної кризи ідентичності, проголошували народження нового синтетичного ідейно-політичного напрямку, який шукатиме звільнення від вад буржуазного впливу і досягнення соціальної справедливості на тлі збереження і розвитку релігійної культури і духовної свободі особистості. Практичним втіленням пропонованого авторами «Нового граду» «третього шляху» було гармонійне поєднання позитивних рис соціалізму і капіталізму.

Новоградці непохитно вірили в унікальність російської історії і

російського майбутнього, але намагалися звільнити російську ідентичність від ідеї «світової пожежі» й імперського розуміння месіанізму. Разом з тим, детальний аналіз небезпек і вад фашизму з подальшою його екстраполяцією на ситуацію, що складалася у СРСР, дозволила їм уникнути спокуси шукати порятунку від більшовизму у фашизмі. Нездатність демократії ефективно протистояти радикальним ідеологіям новоградці пов'язували з її первісною недосконалістю, яка, на думку М. Лосського, може бути подолана свідомою діяльністю середнього класу як основи демократичного ладу.

Враховуючи попередження Ф. Степуна про загрозу зараження більшовицьким гаслом зруйнувати все до основи, автори «Нового граду» наголошували, що господарський лад постбільшовицької Росії має обов'язково зберегти все позитивне, що було напрацьовано за роки радянської влади.

Г. Федотов підкреслює діалектичний зв'язок взаємної відповідальності влади і народу, притаманний всім епохам, формам державної влади й державності. Мислитель наголошує, що народ відповідальний за владу або діяльною підтримкою, або своєю мовчазною бездіяльністю.

Зваженість і об'єктивність наукового пошуку Г. Федотова виявилася у визнанні помилковості російської суспільно-політичної думки щодо оцінок окремих постатей української історії, української культури й української нації загалом. Передбачаючи рецидиви приреченої російської імперії, мислитель попереджав про тимчасовість її можливих успіхів, які означатимуть лише консервацію соціально-політичної кризи, вихід з якої автори «Нового Граду» бачили у впровадженні в нову модерну державну ідентичність ідей толерантності, взаємоповаги, «атмосфери права» і демократії.

Втративши надію на збройне повалення, більшовицької частина емігрантів вимушено визнала у більшовизмі консолідуючу силу, яка сприятиме збереженню російської державності. Зміновіхівці закликали до патріотизму, який дозволить примиритися навіть і з вчорашнім ворогом, що

прагне відновити нехай і під іншим прапором, але все таки «єдину і неподільну». Революція шляхом руїни і жертв знищила все старе, недоцільне і відкрила поле для нового, свіжого і розумного, а тому завдання патріотів – відродження батьківщини, переродження більшовизму і подолання нав'язаних більшовиками деформацій державної ідентичності шляхом повернення до національних традицій.

Засновник російського націонал-більшовизму М. Устрялов, на відміну від зміновіхівців, вважав, що більшовицька влада має ще пройти тривалу еволюцію, перш ніж стати національною. У своїй концепції подальшого розвитку Радянської Росії М. Устрялов виходив з критики формальної демократії і встановлення ідеократичної авторитарної влади. Він намагався знайти «третій шлях» подолання більшовизму через ідеї «радянського термідору», «обволікання» і пристосування радянської системи для реалізації традиційної програми державного будівництва. Успішне втілення прогресивного начала російської революції, на думку мислителя, можливо лише за умови, що Росія залишатиметься великою державою, оскільки лише «фізично» міцна держава може мати велику культуру. У подальшому великодержавницька концепція російського націонал-більшовизму, вдало вписана в традиційну імперську парадигму, у багатьох рисах була втілена у практику радянської державності як вираз наступності російської державної ідентичності й чинник соціально-політичної стабільності.

РОЗДІЛ 5

ПОШУКИ ОРІЄНТИРІВ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДІЖНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ РОСІЙСЬКОГО ЗАРУБІЖЖЯ

5.1. Моделювання постбільшовицької державної ідентичності в політичній програмі партії «Молода Росія»

Представники старшого покоління російської еміграції, які уважно спостерігали за розвитком молодіжних політичних рухів і організацій, чудово розуміли як причини їх виникнення, так і мотиви радикалізації політичних програм. Зокрема, Ф. Степун зазначав, що «...найсумніше це те, що старше покоління еміграції не змогло заповісти свого суспільно-політичного *credo* і свого антибільшовицького пафосу своїм власним дітям: діти або денаціоналізуються, або ... большевізанствуют» [528, с. 16]. Прикладом зазначеної ідейної еволюції емігрантської молоді є младороси – один з найбільших, популярних та ідейно оригінальних молодіжних рухів російського зарубіжжя.

Від самого початку рух позиціонувався як національний і молодіжний. Саме на цьому акцентували увагу назви і організаційного заходу – «Перший загальний з'їзд представників організацій національно-мислячої молоді», що відбувся в 1923 р. у Мюнхені, і самої організації – Союз «Молода Росія». Настрій учасників з'їзду відображав назриваючий у середовищі російської післяреволюційної еміграції конфлікт «батьків» і «дітей». У «Наказі» з'їзду проголошувалося, що «люди старших поколінь, які мешкають у минулому, не розуміють сьогодення. У майбутньому керівне творче значення буде у молоді» [88, с. 54–55].

У привітальній промові голови з'їзду С. Толстого-Милославського пролунали головні ідейні орієнтири руху: «Російський націоналізм», «Бог. Цар. Батьківщина» [88, с. 53]. Як зазначає В. Варшавський, на з'їзді «виявилася повна єдність усіх його учасників з основного питання про

необхідність швидкого повернення у Росію її споконвічного монархічного ладу і відновлення у ній влади законного Царя з Дому Романових» [88, с. 53]. Представники 29 організацій молодого покоління російської еміграції одноголосно обрали головою союзу О. Казем-Бека, на той час студента мюнхенського університету.

На перший погляд видавалося, що в еміграції виникла ще одна монархічна організація, головною відмінністю якої від інших був лише її здебільшого молодіжний склад. Проте з часом стало зрозуміло, що закиди старшим поколінням у нерозумінні потреб сьогодення відображали не лише традиційні звинувачення у зайвому консерватизмі, а й намагання молодих емігрантів вийти за межі традиційних монархічних концепцій. «Емігрантські діти», що об'єдналися у «Молоду Росію», хоча і засвоїли, на відміну від ровесників, настрої й ідеї традиційного монархічного середовища «батьків», але на відміну від старшого покоління розуміли, що реставрація неможлива, і слід шукати нових ідей і шляхів. П. Богданович писав: «Батьки з головою пішли у минуле, культ якого розроблений в еміграції дивовижно ... Але без культу майбутнього обривається наступність, і минуле приречене на музейне існування» [308, с. 37].

Зазначений П. Богдановичем настрій не втратив свого запалу і після з'їзду, і тому на роки головним завданням Союзу «Молода Росія» стає визначення і розвиток нових ідей, аналіз яких відкриває спроби моделювання власного варіанту постбільшовицької державної ідентичності, але шлях цей виявився дуже складним і заплутаним. Легітиміст О. Башмаков зазначав, що ідейні пошуки младороського руху, «їхня «генеральна лінія», що вічно змінюється, ще не встигла проскочити по всіх румбах їхньої астролінії» [29, с. 19].

Створений у Мюнхені Союз «Молода Росія» у 1925 р. було перейменовано у «Союз Младоросів». Черговим етапом розвитку союзу стала його реорганізація в партію младоросів у 1935 р. Як вже було зазначене, основою політичного об'єднання молоді стало притаманне

емігрантським молодіжним організаціям розчарування у практичній дієвості партій «батьків» – організацій старшого покоління еміграції, які свого часу вже «програли» Батьківщину і в еміграції продовжували здебільшого «філософствувати». Практична спрямованість політичних програм і діяльності молодіжних організацій російського зарубіжжя обумовила виникнення терміну «активізм» як характерної риси їхньої діяльності. У. Лакер, який спробував з'ясувати сутність терміна, дійшов висновку, що за не зовсім яким визначенням, скоріше за все, криється щось, на кшталт, марксистської «єдності теорії і практики» [326, с. 131].

Так чи інакше, але завзято декларована спрямованість молодіжних організацій на активні дії вабила молодь і, поряд із найбільшими і впливовішими відділеннями організації молодоросів у Парижі і Белграді, численні «очаги», «звенья» і «бригади» – місцеві органи, створюються і діють у багатьох країнах, де жили російські емігранти. М. Массип станом на 1935 р. називає цифру близько 4 тис. членів організації [345, с. 188].

Ще одним винаходом організаторів млароського руху, який мав приваблювати романтичну молодь, було використання давньої форми організації – орден. Саме по собі поняття «орден» і належність до нього обіцяло відчуття обраності, дотику до таємниці і рицарське служіння. Розрахунок виявився вірним. Учасниця руху Н. Кривошеїна згадує: «... мене привабив до Мларосів – принцип „орденства“, служіння, ми не просто партія, говорив Казем-Бек, ми Орден ... із завданням служіння Росії» [317, с. 109].

Млароси, зазначивши головною метою відновлення в Росії монархічного ладу, потребували реальної фігури, яку можна було б представити як втілення кінцевої мети руху. Своїм символом вони обирають Великого князя Кирила Володимировича, який 31 серпня 1924 р. прийняв в еміграції імператорський титул. Союз «Молода Росія» одразу проголосив себе вірнопідданими нового государя. Проте відносини монарха в еміграції і мларосів склалися зовсім не так гладко, як намагалися показати це самі

младороси.

Зокрема, О. Башмаков, який був протягом дев'яти років представником Кирила Володимировича в Парижі, зазначав: «Государ Кирило Володимирович довго, невидимо, але щиро боровся проти кривди, що Його оплітала». На думку наближеної до Кирила Володимировича людини, слід «постійно розрізняти те уявне одностумство (між Государем і младоросами), яке наполегливо ними проголошується ... – і дійсні переконання Государя Кирила Володимировича» [29, с. 23].

Проте істина, скоріше за все, була десь посередині. Зокрема, Кирило Володимирович відкидав спроби скомпрометувати младоросів у його очах. Брат імператора, Великий князь Андрій Володимирович допомагав Союзу младоросів, а Великий князь Дмитро Павлович і князь імператорської крові Дмитро Олександрович із відома Кирила Володимировича вступили в 1934 р. у Младороську партію, причому Дмитро Павлович став керівником Головної ради і Спортивного відділу партії. Згодом виникає співзвучність і у риториці. Так, у зверненні до російських людей Кирило Володимирович стверджує: «Капіталізм виродився у форму гноблення народних мас незначною меншістю» [382].

Отже, відчутний притаманний більшості пореволюційних ідейно-політичних течій призов до пошуку іншої ніж капіталізм альтернативи. Тобто Кирило Володимирович зовсім не був таким вже бранцем, який заплутався у «тенетах» младоросів, як намагався нам сказати О. Башмаков, а був скоріше за все їхнім одностумцем, хоча можливо і до певної міри.

У своїй політичній програмі младороси не виправдовували варварських методів радянського режиму, але водночас схвалювали будівництво Біломорканалу, вітали успіхи індустріалізації, створення величезної Червоної Армії і навіть знаходили позитивні риси у сталінській Конституції. В. Косик зазначає, що вони втратили батьківщину, але не втратили гордості за її успіхи [309, с. 9]. Поряд з тим, в оцінках младоросів виявлявся і певний практичний цинізм. Зокрема, М. Філософов писав: «Не важливо, що думає

Сталін. На світовій революції він зверне собі шию, а заводи залишаться» [309, с. 9].

Безперечно, Й. Сталін як особа, що персоніфікує ту силу, яка свого часу позбавила їхніх батьків і їх самих батьківщини, була ненависна младоросам. Але з іншого боку, його можна було, на їхню думку, вважати дійсно національним діячем, який продовжував стратегічний курс на укріплення єдиної і неподільної Росії. Младороси не лише декларували такий принцип, вони йому слідували на практиці. У младороську партію входили представники практично усіх націй і народностей Росії, її регіонів, країв і областей [309, с. 4].

Отже, коли мова йде про загальнонаціональне майбутнє для младоросів реальна етнічна належність не мала жодної ролі. Цілком у дусі ідеї соборності С. Франка младороси стверджували, що нація об'єднує людей, пов'язаних спільністю історичної долі, а не етнічною спорідненістю. Нація може бути сплавом багатьох народів, але володіє єдиною синтезуючою культурою. Нація народжується з усвідомленням її членами цієї культури і вмирає, коли виявляється неспроможною служити своєму ідеалові [308, с. 109].

З висоти сьогодення ми можемо побачити й оцінити їхнє політичне передбачення й історичну затребуваність младороської концепції нації. Неважко розгледіти її риси у теорії «нової історичної спільноти – «радянський народ». До певної міри ці ж самі мотиви наповнюють і сучасні визначення, поширені на пострадянському просторі: росіяни, казахстанці, киргизстанці як втілення інтеграційної ідеї «безнаціонального» державного націоналізму.

Причому аналогічний принцип використовується і у різного роду міждержавних утвореннях. За словами Н. Пелагеші, ці утворення поширюють свій вплив та викликають трансформацію національної ідентичності. Відповідно, зазначає дослідниця, у межах ЄС створюється європейська наднаціональна ідентичність, а в межах СНД – панросійська.

Метою соціокультурного впливу таких наднаціональних утворень на гуманітарний простір України є конструювання на території України спільних ідей та цінностей, які створюють найближчі шляхи до співробітництва [422, с. 57]. Отже, у процесі вироблення власної державної ідентичності слід враховувати наявність цих впливів і вчасно реагувати на можливі небезпеки.

Не були чужими младоросам і деякі євразійські мотиви. Зокрема, думка євразійця Л. Карсавіна: «Комунізм намацав пульс історичного життя» [284, с. 21]. Услід за Л Карсавіним вони вважали, що більшовицький переворот здійснив позитивний, оновлюючий вплив на країну. Як зазначав О. Казем-Бек, Росія у результаті революції проти своєї волі була виведена з багаторічного сну [424, с. 7].

Зазначена наступність в ідеології младоросів теоретичних напрацювань російської післяреволюційної еміграції підтверджують, з одного боку, їхню належність до пореволюційної політичної думки, а з іншого – глибоку вкоріненість у свідомість традиційних ідеологем російської ідентичності. Саме ці ідеологеми у вигляді зовнішньополітичних цінностей, на думку М. Михальченка, Росії як державі вдалося зберегти до сьогодні, і саме вони її об'єднують. Вчений відносить до них трактування Заходу як природного ворога, імперську ідею та ідею історичного реваншу як наддержави [361, с. 7].

У цілому програма політичного майбутнього Росії младоросів була оригінальним симбіозом ідей. Младороси пропонували монархію, оскільки лише в ній бачили більш сильну ідею, ніж більшовизм. Подальший розвиток російської державності младороси пов'язували зі здатністю російського народу перетравити більшовизм і, використавши все позитивне, що зроблено за роки радянської влади, побудувати нову державу. Майбутнє внутрішнє переродження більшовизму мали забезпечити «нові люди» – молоді рішучі вихідці із соціальних низів, які створять нову, особливу аристократію.

На їхню думку, нова держава повинна бути органічною, простою,

надпартійною і надкласовою. Верховна влада має відрізнятись незалежністю походження і спадкоємністю. Ідеал держави младоросів було представлено в гаслі «Цар і ради!». Поза всяким сумнівом гасло вражає своєю парадоксальністю і виглядає як безглузде намагання об'єднати взаємовиключаючі речі. Але скоріше за все це лише прояв характерної риси російської державної ідентичності, яка полягає, на думку Р. Кіся, у звичці мислити схемами. Зазначена схематичність, а за словами М. Бердяєва – «цілісність, тоталітарність», була однаковою притаманна і атеїстам-комуністам, і слов'янофілам [284, с. 31].

Міцний зв'язок ідей младоросів із російською суспільно-політичною традицією підтверджує висловлена К. Леонтьєвим наприкінці XIX ст. думка, що «слов'янський православний цар візьме коли-небудь у руки соціалістичний рух ... і з благословення Церкви встановить соціалістичну форму життя на місці буржуазно-ліберальної» [333, с. 473].

Отже, неомонархізм младоросів, з відповідною поправкою на конкретно-історичні умови, мав доволі вагоме теоретичне підґрунтя. Підтвердженням цього є і наведена цитата російського мислителя, і той факт, що младороси були добре знайомі зі спадщиною Леонтьєва і часто розміщали уривки з його праць на сторінках свого журналу [286, с. 146].

Намагання об'єднати те, що об'єднати неможливо, призвело до значної розбіжності у відношенні до руху з боку еміграції. Одні вважали їх російськими фашистами, інші – патріотами, а для третіх вони були зрадниками. Додаткової плутанини додавало притаманне молоді захоплення зовнішніми атрибутами, що мають виокремити членів організації із «сірої маси». Младороси вітали одне одного підкиданням руки і вигуком «глава» на честь лідера організації О. Казем-Бека. На зібрання вони приходили в однакових блакитних сорочках. Культивували енергійність, напористість, силу і дисциплінованість. Демонстрували показну екзальтованість у виступах під час критики і капіталізму, і демократичного лібералізму [185, с. 89].

Слід зауважити, що неоднозначність оцінок ідеологічного спрямування

младоросів зберігається і до сьогодні. Так, В. Нікітін, зазначає, що, незважаючи на зовнішню схожість із націонал-соціалістами, младороси завдяки вкоріненості у православ'я були далекі від фашистської ідеології та її расової доктрини. «О. Казем-Бек рішуче відкидав будь-які прояви нацизму і національної винятковості [373]. Натомість У. Лакер, навпаки, наголошує: «Младороси сповідували ксенофобію і расизм, вони вірили у перевагу білої раси, відкидали звинувачення в антисемітизмі, але їхня програма вимагала усунення євреїв з російського суспільного життя» [326, с. 123]. У свою чергу В. Косик зазначає, що младороська ідеологія була близька до поглядів російських фашистів, однак головною відмінністю фашистів від младоросів було неприйняття єврейства і обмеження його прав [309, с. 11].

Як бачимо, розбіжність оцінок вражаюча, від звинувачень у расизмі й антисемітизмі до абсолютної расової толерантності. Встановлення істини у таких випадках зазвичай потребує звернення до думок самих младоросів. О. Казем-Бек зазначав: «На мене, як і на все моє покоління фашизм здійснив величезний вплив як досвід організаційного і дисциплінарного устрою суспільства, що дає надію на кращий устрій світу» [345, с. 188–189]. Отже, ми бачимо, як один з лідерів руху визнає величезний вплив фашизму, але підкреслює, що фашизм був для нього не світоглядом, а швидше засобом перебудови світу.

У статті младороса Ю. Арсеньєва «Про фашизм» пояснюється увага до нової ідеології. «Фашизм все більше привертає увагу всіх. У ньому бачать ту силу, яка має перемогти комунізм і соціалізм ... Тому і зрозумілий інтерес, який має фашизм для нас росіян» [19, с. 130]. Автор також виокремлює ті риси, які приваблювали і які мали стати основою ідеології вже самих младоросів. «Фашизм відрізняють здорові основи: любов до рідної історії, до свого народу, усвідомлення свого боргу і почуття відповідальності перед батьківщиною і одночасне поєднання усього того, що необхідне, щоб підійти до вирішення соціальних проблем» [19, с. 141]. Отже, знов відчувається той самий, характерний і для оцінок О. Казем-Бека, утилітарний підхід до

ідеології фашизму. Вони не зачаровувалися його ідеалами, а намагалися витягти позитивне зерно.

Младороси схвалювали фашизм, як і значна частина тогочасного світу, саме як дієвий засіб протистояння комунізму і готові були узяти з нього раціональні положення як складову своєї політичної доктрини. Але саме як складову власної доктрини, а не сліпе наслідування. До цього слід додати, що протягом 1920–1930-х років змінювався і сам фашизм, змінювалося і ставлення до нього. Младороси звісно не стояли осторонь загальносвітового процесу. Наведена нами вище неузгодженість оцінок дослідників багато у чому породжена самими младоросами й еволюцією їхніх поглядів. У концепціях різних авторів зустрічаються взаємовиключні положення і діаметрально різні підходи.

Так, у 1936 р. О. Казем-Бек попереджає про існування «жовтої загрози», якій необхідно протистояти: «Солідарність білих народів має бути відновлена, оскільки усім народам білої раси, яка стабілізувалася у своїй чисельності, загрожує у найближчому столітті придушення кольоровими расами, які зберегли стихійну народжуваність і оволоділи створеними білими технікою і матеріальною цивілізацією, але відрікаються нашої духової культури» [266, с. 89].

Як ми можемо бачити, у цьому реченні присутній увесь набір расистських забобонів і національного егоїзму. К. Еліта-Вільчковський, який відповідав в організації за політичну підготовку, у виданні Генерального секретаріату Младороської партії «Очагове політнавчання» за вересень 1938 р. підкреслює: «Вітаючи фашистську ідею, ми мали на увазі під фашизмом рух, спрямований до соціальної правди у світовому масштабі ... рух чужий расовому егоїзму, протилежний за духом і на практиці німецькому націонал-соціалізму» [309, с. 13].

Отже, тепер і ми можемо наочно переконатися, що кожен із дослідників, висловлюючи іноді протилежні думки щодо ідеології младоросів, був по-своєму правий. Складно розібратися і надати однозначну

оцінку ідейних поглядів людей, якщо за самокритичним визнанням одного з лідерів младоросів, «у головах відносно політичних проблем був повний „бардак”» [309, с. 13]. Звідси і різночитання, і полеміка, яка триває і сьогодні, і мабуть триватиме, поки зберігатиметься інтерес до спадщини російського зарубіжжя і «Молодої Росії».

Свого піку діяльність Союзу Младоросів досягає у 1935 р. На бік младоросів ставала більш поміркована частина емігрантської молоді, яка прагнула активної, енергійної, жертвної роботи, але не визнавала дієвість терористичних методів. Лозунг младоросів «Обличчям до Росії» означав підготовку кадрів для перебудови Росії у рамках національної революції під скіпетром легітимного монарха. В їхній уяві у радянській Росії народилася «нова людина», і донести свої ідеї до цих нових людей, до радянського народу вони зможуть, лише говорячи їхньою мовою.

Як зазначав лідер младоросів О. Казем-Бек, «наші ідеї перекласти на мову, яким розмовляє нова людина у Росії» [261]. Для того, щоб оволодіти цією мовою, вони ретельно вивчали радянські періодичні видання і використовували мовні обороти, радянські пропагандистські штампи і термінологію у своїх програмних документах, діловодстві і газетних статтях.

Певною мірою це допомагало младоросам реально оцінювати стан речей в еміграції. Вони наголошували, що ззовні змінити ситуацію у Росії неможливо. У своїй промові у грудні 1931 р. О. Казем-Бек виступив із програмним докладом «Генеральна лінія Союзу Младоросів» перед представниками усіх течій російської еміграції від монархістів до есерів і кадетів. О. Казем-Бек закликав еміграцію усвідомити, що вона є лише «допоміжною силою», а вирішуватися усе буде «там».

Завдання еміграції виробити «чеканні ідеї і точні лозунги», підготувати «навчених, чітких людей» і у вирішальний момент національної революції надати їх Росії. Якщо з цим закликом лідера младоросів аудиторія ще у більшій чи меншій мірі могла погодитися, то заклик відмовитися від ворожості до «радянського» і «засипати рів» викликав далеко неоднозначну

реакцію. Одностайне обурення учасників зібрання викликала теза О. Казем-Бека, що младороська генеральна лінія – єдино можлива в умовах еміграції [261].

Ставлення младоросів до питання агресивної політики європейських фашистських держав мало яскраво виражений, навіть до цинізму, прагматичний і великодержавницький характер. У своїх оцінках вони в першу чергу виходили з власного розуміння національних інтересів Росії. Зокрема, на їхню думку, експансія Італії до Ефіопії є доцільною, оскільки в іншому випадку Італія була б змушена шукати об'єкт реалізації своїх імперських амбіцій на Середземномор'ї за рахунок «дружніх нам держав, а може бути, і далі, на схід, за рахунок самої Росії» [558].

Сама назва цитованого твору «Тільки змова великих націй забезпечить мир» дає вагомі підстави звинуватити младоросів і у расизмі, і у нехтуванні міжнародним правом, і підтримці агресивних режимів. У самому тексті були ще більш прямі й однозначні визначення. Агресія Італії проти Ефіопії є виправданою: «все у світі ієрархічно, і тому є різниця між великими державами і країнами напівзалежними, між Італією і африканськими племенами» [558]. Незважаючи на пряме згадування ієрархічності, у наведеному геополітичному погляді младороси все ж таки значно ближче до ідеї «великих народів» М. Устрялова або «націй будівниць» І. Солоневича, ніж до теорії ієрархізму поміркованого М. Бердяєва.

Між тим наведений приклад відкритого імперського расизму, можливо, має глибокі історіософські корені і певний спусковий механізм, який час від часу спрацьовує у російській історії. Так, за словами Р. Кіся, регенерація месіанства, духовний ізоляціонізм і сакралізація національних «святощів» тощо – це своєрідний компенсаційний ефект за умов краху імперії, за умов глибокої кризи самої «російської ідеї», кризи російської ідентичності, традиційно опертої на імперський етатизм, асоційований з державницькою суперпотугою.

На думку українського вченого, процес регенерації російського

месіанства, що спостерігається вже у наш час, – це не просто останні спазми агонізуючої імперії. Це, мабуть, функціонально необхідний для росіян (принаймні для певного їхнього інтелігентського прошарку) процес ілюзорного віднайдення нової самототожності, – спроба ідентифікувати себе у площині ретроспекціонізму, спроба утвердити своє російське ЕГО на основі доктринальної традиції [284, с. 149].

Младороси визнавали поряд з Росією право на існування за деякими іншими «великими державами» не лише з міркувань світової ієрархії. О. Казем-Бек не засуджував дії Італії ще і тому, що особисто преклонявся перед Муссоліні, який «не шукав експансії за рахунок європейських країн, не готував війни в Європі і відправив свою молодь у далеку, розпечену, майже неприступну країну» [286, с. 148]. Висловлюючи своє захоплення особою дуче, він називав лідера італійських фашистів «головним стовпом антимарксистських сил» [266, с. 90].

Важко засуджувати О. Казем-Бека, коли значна частина тогочасних європейських політиків вважала так само, але те, що саме антимарксистська, антикомуністична спрямованість фашистів і особисто Муссоліні становила в його ставленні до дуче і фашизму значну частину, не викликає сумніву.

Значно більшу тверезість і навіть критичне ставлення виказували младороси щодо Німеччини. У першу чергу ця настороженість пояснювалася тим, що на відміну від багатьох інших емігрантських організацій, младороси відкидали зовнішнє насилля проти народів Росії у будь-якій формі. Вони не поділяли і надій російських фашистів та інших емігрантів на німецьку чи японську інтервенцію у СРСР як спосіб повалення влади комуністів. Сам О. Казем-Бек характеризував їх як «збіговисько відщепенців – зрадників російського походження, які втратили право називатися росіянами» [308, с. 166].

Занепокоєння младоросів викликало те, що Німеччина на відміну від Італії планувала реалізовувати свої експансіоністські плани саме в Європі, що рано чи пізно невідворотно мало призвести до зіткнення її з СРСР.

Спостерігаючи зростаючу загрозу, О. Казем-Бек намагався попередити про катастрофу. «Ні з того ні з іншого боку не має сенсу і підстав розпалювати тяжбу, яка порушує мірне і товариське співжиття Німеччини і Росії. Обидві країни, незважаючи на глибоку різницю в історичній долі, у національному характері, культурі і побуті настільки могутні, що боротьба між ними неминуче призведе до трагічного кровопролиття у титанічних масштабах» [265].

Різко критично поставилися до младоросів представники традиційних монархістських кіл російської еміграції, які, скоріше за все, вбачали в їхніх ідеях своєрідний ревізіонізм російського монархізму. Зокрема, член Ради з питань улаштування імператорської Росії О. Башмаков оцінював младороський «стовідсотковий» монархізм як «моральну заразу», яка веде до розкладання російського монархізму. Він характеризує младороський рух як «лжевчення» і «більшовизм». Він зазначає, що младороси на початку намагалися «зобразити з себе російську копію «фашизму» і цей ухил на копіювання фашизму був загальною рисою юнацьких організацій еміграції [29, с. 19].

Младороське гасло «Даєш Російську Національну Революцію» О. Башмаков визначає як «огидний вигук», а обличчя «Царя революціонера» і «Царя пролетарів» суперечать і логіці, і історичній сутності царської ідеї, яка стоїть поза партіями і над станами [29, с. 22]. Хоча інших оцінок младороської «монархії нового типу» від представника традиційного монархізму, переповненого «почуттям скорботи за втраченою старою Росією», годі було і чекати.

Як і багато інших мислителів пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя младороси характеризували ідеологію Рад як «імпортований соціалізм» [153]. Таким чином, з одного боку, вони заперечували його органічну природу і закономірність виникнення, а з іншого – обґрунтовували невідворотність російської національної революції проти цього неприродного і чужого для російського народу ладу. Причому

аналіз публікацій младоросів у газеті «Младоросская Искра» видає їхнє намагання видати бажане за дійсне. Зокрема, младороси звертаються до «завтрашніх соратників» – «перших читачів» газети «Младоросская Искра» на Російській землі». Тобто младороси сподівалися, що їхні думки вже почали доходити до радянських громадян. Хоча, як зазначає О. Закатов, це було абсолютною ілюзією, якщо не враховувати робітників спеціального відділу ГПУ [162, с. 212].

Однак на цьому ілюзії младоросів не закінчувалися. Не всі младороси були спроможні адекватно сприйняти інформацію з радянської преси та критично оцінити реальний стан і тенденції розвитку політичного режиму й економіки СРСР. Іноді, згадує Н. Кривошеїна, вони впадали у безглузде і майже сміховинне схиляння перед «досягненнями». Багато з них сліпо довіряли радянській пресі, яка стверджувала: «... до 1920 року у Росії не було ні промисловості ні техніки, взагалі нічого!» [317, с. 108].

У свою чергу К. Еліта-Вільчковський виказував вже зовсім далекі від дійсності ідеї. Зокрема, він бачив національні сили, що визрівають у середині ВКП(б). «Одна спокійна і самовпевнена сила – Реввоенрада. За нею армія. Армія – єдиний апарат, побудований на природних здорових основах – єдиний апарат, де є гармонія між масою і вождем». «Молода сила комсомолу не стільки підтримує владу, скільки давить на неї. Вона несе свій стиль – селянський, власницький, з романтикою і духовними запитами» [153].

Можливо з пропагандистською метою він використав класичний прийом введення в оману, а саме: беззаперечні факти змішав із власними припущеннями і невірними трактуваннями. Звісно, неможливо заперечити, що в армії стосунки керівництва і підлеглих мають природну і гармонійну єдність, але це зовсім не означатиме, що спеціально створена для захисту влади більшовиків Реввоенрада є національною силою майбутньої трудової монархії. Комсомольська молодь звісно ж просякнута і романтикою, і духовними запитами, проте це зовсім не означає, що ці почуття є національними у младороському їх розумінні.

Не менша плутанина виникає у питанні соціальної бази младоросського руху в Росії: більш-менш припустимі варіанти – «вожді, які переходять до націоналізму», «ентузіастично-ударники», «віруючі», «нові інтелігенти, спеці і молодь» – сусідять з доволі незвичними «червоноармійцями-націоналістами», і зовсім вже екзотичними сполученнями «кулака і колгоспника» [153].

До певної міри пояснення такого, м'яко кажучи, неадекватного сприйняття реалій радянського режиму надає Н. Кривошеїна: «Чи знали ми усі, що відбувалося у Росії – на Соловках, на горезвісних будівництвах, колективізації села, розоренні приходів і вибухах церков? Здавалося б мали не тільки знати, але і голосно кричати про це. Але ми йшли своїм шляхом» [317, с. 111]. Саме так ішли своїм шляхом, бачили і чули лише те, що хотіли бачити і чути, оскільки реальна радянська дійсність майже не відповідала їхнім ідеологічним прогнозам.

У питанні місця і ролі Росії у світі младороси наближалися до месіанського світогляду євразійців, але на відміну від них, вони місію Росії бачили не в гармонізації зв'язків Євразії і світу, а одразу виводили її на вселенській простір. О. Казем-Бек наголошував: «Нашій Росії буде належати перше місце у ряду держав, на яких ляже відповідальність за ... утвердження нової, вселенської рівноваги ... за створення світової гармонії» [262]. У такому трактуванні младоросський російський месіанізм наближається до традиційної ідеології «Москва – третій Рим».

Доволі заплутаним було трактування младоросами єврейського питання. З одного боку, у младоросських документах програмного характеру немає жодного слова про жидо-масонські змови, а вирішення національного питання не обумовлювалося обмеженнями у правах народів багатонаціональної Росії [308, с. 56]. Разом з тим у газеті «Младоросская Искра» зазначалося, що єврейська нація не брала участі «в історичній роботі зі створення нашої держави». Більш того, у конспірологічних традиціях наголошується: «ця нація ... сприяла руйнуванню держави росіян ... і

здійснює поневолення Російської нації» [308, с. 63].

Проте за винятком цього моменту модель вирішення єврейського питання младоросами відрізняється поміркованістю. Рішуче відкидається ворожість і пропонується таке саме ставлення до єврейської меншини, як і до інших чужорідних російських національних меншин, а саме: «створення таких умов життя, в яких вона могла би вести на території нашої країни спокійне, забезпечене, нічим не стиснуте існування».

У питаннях партійного будівництва младороси орієнтувалися на інтереси корпоративізму. Ідеологи Младороської партії зазначали, що завдання корпорацій підприємців, робітників, техніків, представників розумової праці, адміністрації, партії – дисципліна. Але одного розуміння цього завдання недостатньо. «Щоб здійснилася корпоративна дисципліна і налагодилася корпоративне життя... потрібна тоталітарна, цілісна держава ... потрібна єдина партія, що представлятиме солідарність і політичну силу, потрібне високе ідейне напруження, яке представлятиме дух нації і моральну силу ... Тоталітарна держава має бути сильною і людяною» [308, с. 81].

Слід зазначити, що поряд із безапеляційною однопартійністю младороси виявляли і своє дещо інше розуміння тоталітаризму. Невипадково вони додавали менш одіозне і м'яке поняття «цілісність». Звідси і така незвична і оригінальна характеристика тоталітарної держави як людяність. В їхньому розумінні головною рисою тоталітарної держави має бути не насильницька єдність, а усвідомлена духовна цілісність держави, суспільства і окремих людей. Такий собі младороський варіант євразійської ідеократії.

Досягнення младоросів у розробці нової сучасної російської монархічної ідеології визнавав їхній критик, відомий своєю безапеляційністю в оцінках, І. Солоневич. «Національна еміграція не тільки не навчилася мові і мисленню сучасності, вона відстала навіть від того рівня, який був сучасним у 1913 році. Ідейного „привідного ремня“ від монархії до нас ні по той, ні по цей бік кордону в нас немає. За кордоном була зроблена лише одна така спроба – це младороська партія. Треба віддати належне, це єдине з

монархічних угруповань, яке розмовляло сучасною мовою, оперувало поняттями сучасності і не було переповнена жагою реставрації» [513].

Проте, зв'язок младоросів і Династії все ж таки було перервано. У Пасхальному зверненні 1939 р. Великий Князь Володимир Кирилович наголосив, що «немає сенсу вірити в переродження комуністичного режиму у владу національну». Він підкреслив, що ті, хто вірять у досягнення радянської влади і готові бачити у ній наступницю творців Російської величі, помиляються і не отримують його співчуття і підтримки. «Не може бути примирення і згоди з богоборською лженародною владою» [419, с. 15–16].

Фактично це означало розірвання відносин Династії з младоросами. І. Солоневич зазначив, що нарешті було ліквідовано найбільш неприродне явище у російській еміграції – намагання спекулювати ім'ям Династії для пропаганди радянських досягнень, радянської еволюції і радянського націоналізму [513]. Він не ховає своєї радості і не жалкує епітетів: «Один з самих важчих булижників – младороська партія ... як політична течія ліквідовано начисто. Казем-Бек неодноразово стверджував, що Династія – за нього, і що без Династії младороси ніщо. Зараз основні положення младороської партії дезавуйовані. Як політична течія младороська партія вбита» [512, с. 78].

Свого часу пояснення у дійсно не зовсім зрозумілому і неприродному зв'язку Імператора Кирила Володимировича з младоросами давав саме І. Солоневич: «Сьогоднішнє становище Голови Російського Імператорського Дому я хочу оцінити без усякої єлейності ... опертися ні на кого. Жодної дійсно активної, дійсно монархічної організації у нас немає» [512, с. 82]. А младороси були активні, з молодим запалом рвалися у бій. Багато писали, галасували, голосно сперечалися, створювали атмосферу бурхливої діяльності, славили Династію і самого Імператора, наповнювали життя еміграції надією.

У моделі державного устрою ідеологи Младороської партії планували не тільки зберегти систему Рад, державне регулювання економіки і

плановість господарства, а й принцип радянського федералізму, лише додавши до нього більшої централізованості. «Союзна імперія» мала зібрати під «скіпетром загальних Імператорів» російські народи у новій формі державного об'єднання. Базою нової «Імперії Союзних Народів» має стати російський націоналізм, єдино здатний «захистити імперську ідею і дати їй очиститися і вирости у нову дійсно вселенську силу» [308, с. 64].

У проблемі побудови нової російської імперії чимало уваги приділялося й «українському питанню». О. Казем-Бек висловлював необхідність визнання культурної і державної самостійності українського народу у рамках загальної імперії. Усвідомлення загальних геополітичних потреб і духовно-політичних цілей здатне припинити суперечки і торгівлю між російськими та українськими націоналістами заради створення «нашої Союдної Імперії». Сепаратизм – руйнування цілісності «Євразійського світу», «нашої Східної «Ліги націй» – єдиного, органічного, природного і цілісного союзу народів», О. Казем-Бек оцінював як найбільший злочин.

Водночас лідер младоросів виступав проти насильного збирання земель. «Заперечуючи сепаратизм, – наголошує лідер младоросів, – ми заперечуємо й усі види централізму у нашій величезній країні ... Самостійні держави з нормально розвиненою національною свідомістю, організовані у наднаціональну Імперію, – така «формула» великої держави завтрашнього дня» [264].

Аналогічні думки висловлював і С. Оболенський: «Ідею імперії й її існування ми будемо захищати до кінця ... Стверджуючи, що Україна є Русь, ми в той же час повинні показати Україні, що не дивимося на неї, як на колонію Москви» [308, с. 173]. Отже, младороси, що залишалися на імперських позиціях і відстоювали ідею слов'янської єдності, намагалися зберігати толерантність. Хоча, можливо, на тому політичному етапі їх позиція була продиктована суто тактичними міркуваннями.

Зокрема, оцінка політики західних країн щодо незалежності України у младоросів збігається з думками інших пореволюціонерів, які бачили у ній

виключно меркантильний інтерес, на кшталт – «німецькому плугові потрібна слов'янська земля».

Крім того, у младороській концепції навіть не намічені орієнтири, за якими «самостійні держави», до того ж ще з «розвиненою національною свідомістю», мають об'єднатися. Єдиною характеристикою цієї свідомості є визначення «нормальна», а підстави об'єднання визначені у доволі розмитих і завжди суб'єктивних «духовно-політичних цілях». З одного боку добре, що О. Казем-Бек без будь-якого натяку на великодержавність чи шовінізм визнає, що саме з України «давньої Малої Русі, з якої виросла наша імперія ... пішло все те, що становить нашу сутність, нашу долю, нашу силу». Однак з другого боку, «Україна не тільки рівноправний, але і рівнозобов'язаний член нашої імперської родини». Тобто Україна з усіма її ресурсами і географічним розташуванням – «необхідна складова у сумі імперської могутності» [267].

Така оцінка перегукується з наведеними в дослідженні М. Шульги міркуваннями євразійців, що господарсько-географічний організм Росії, районований на великі господарсько-географічні області, які відчуватимуть свідому потребу одна в одній, є найбільшим завданням російської політики. Той, хто вирішить ці завдання і буде, на думку М. Алексєєва, володіти долями майбутньої Росії [634, с. 290].

Історія розбудови економіки СРСР свідчить, що навіть у часи, коли політична думка російського зарубіжжя була під офіційною забороною, її ідеї знаходили втілення у життя під різними приводами. Зокрема, радянський принцип районування економіки: з одного боку, розпорошення виробництва по території СРСР, а з іншого – вузька спеціалізація окремих регіонів країни на певному виді діяльності. Чи не штучно створеною потребою однієї частини імперії в іншій є ситуація, коли хлопок вирощується у Середній Азії, а текстильні підприємства зосереджені в Центральній Росії.

Саме цей, пропонований свого часу євразійцями, принцип економічної взаємозалежності поряд із суто політичними, соціально-культурними і карально-примусовими методами мав утримувати цілісність радянської

імперії. І хоча роль він свою не відіграв, але досі продовжує тримати частину пострадянських країн у залежності одну від одної і головне від Росії. Причому Україна відігравала у цьому імперському задумі ключову роль. Невипадково і у програмі младоросів Україна розглядалася як «необхідна складова імперської могутності». Саме тому не втрачає актуальності теза З. Бжезінського: «Без України Росія перестане бути євразійською імперією».

Ставлення до теоретичних пошуків младоросів з боку політично мислячої частини еміграції було неоднозначним, і не лише з ідеологічних міркувань. Намагаючись утвердити свій авторитет у емігрантському середовищі, младороси різко відповідали своїм старшим опонентам, використовуючи відкриту демагогію для їхньої дискредитації в очах молоді. Вони вказували П. Струве, що не збираються вислуховувати повчання від перекладача К. Маркса, автора Маніфесту соціал-демократичної партії, друга Леніна, якому він надсилав до Шушенського мармелад [308, с. 42]. Младороси уїдливі нагадували одному з організаторів і ідеологів Білого руху, монархісту В. Шульгіну про те, як він свого часу прийняв зречення від престолу з рук Миколи II.

Критично налаштовані опоненти оцінювали історико-філософські погляди младоросів як переказ цитат Л. Толстого, Ф. Достоевського, К. Леонтьєва, М. Гоголя, експропріацію їхнього політичного світогляду і причіплювання до цієї слов'янофільської системи ідей терміну «младороскість» [224]. П. Струве звертав увагу на безперечну новизну і оригінальність ідеологічних пошуків младоросів. Він зазначав: «Приємно від старорежимних почуттів і старомодних думок звернутися до здорового прояву молодих почуттів і свіжих вільних думок» [545].

Загалом позитивно намагався оцінювати свіжий і модерний характер молодіжних рухів російської еміграції М. Бердяєв: «Нові течії серед молоді не бажають бути реставраційними, вважають себе пореволюційними і по-іншому визначають своє ставлення до внутрішньої Росії і до революції». Безумовно позитивним, на його думку, виглядає спроба переосмислити

результати революції і відмовитися від марних сподівань повернути історичний шлях Росії назад, що було притаманно багатьом ідейним течіям еміграції [41, с. 18].

Доволі різко і цілком очікувано критикував младоросів І. Ільїн. Він називав їх – «квапливі і балакучі младороси». Які пропонують «влаштувати радянську монархію, прийняти радянську форму державності і очолити її революційним «царем» [250].

У свою чергу М. Устрялова характеризував діяльність младоросів як «квазі – фашистські потуги», які невідворотно ведуть до повторення шляхів «батьків», але у ще «гірших, опошлених виданнях». Він зазначає: «Логіка активістської позиції безжально привела їх у обійми «імператора» Кирила ... І вже нічого не залишилося від їхньої пореволюційності, крім зловживання терміном ... та убогого лозунгу «пролетарської монархії» з династією Романових на чолі» [574, с. 485].

Ф. Степун розглядав младоросів як джерело зміновіхівської загрози для пореволюційних течій російської еміграції. «Младороси, які ведуть систематичний обстріл свідомості і волі емігрантської молоді на виразно більшовицький лад, що вдаються до типово більшовицьких прийомів агітації, до спрощено-плакатного мислення ... на добру половину вже більшовики; звичайно, націонал-більшовики, але це справи не міняє. Адже, і Сталіна багато хто починає вважати за націонал-більшовика» [528, с. 26].

Проте вважати младоросів закінченими зміновіхівцями було б не вірно. Наприклад, їхні оцінки дійсних цілей Німеччини були значно більш адекватними і вірними, ніж думки більшості ідеологів російської еміграції. О. Казем-Бек вказував, що сталінський Радянський Союз і гітлерівська Німеччина мають багато спільного. І у Німеччині, і у СРСР тоталітарна держава і суспільство під керівництвом фактично довічного правителя, який до того ще сприймається «і як вчитель, майже пророк». Однопартійна система, яка монополізувала відбір еліти і керівництва знизу доверху, нетерпимість до релігії, яку замінює тоталітарний культ офіційного вчення.

«Різниця у „міфах”. У Німеччині – міф обраної раси, у СРСР – міф пролетарів усіх країн». На відміну від цих міфів, які розділяють людей, російський націоналізм ставить собі завдання творчі. «Російський націоналізм зайнятий питаннями побудови Союзної Імперії Російського Світу. Російський націоналізм не має задніх думок щодо Німеччини. Його відношення до Німеччини визначається відношенням Німеччини до Росії» [263].

Тобто в нас є свої справи, «ми мирні люди» і будуюмо свою державу, але «наш бронепоезд стоїть на запасній колії». І такий собі привіт від младоросів нашому сьогоденню у вигляді лозунгу «Союзной Империи Русского Мира». Яка яскрава співзвучність термінів. Все ж таки є у російській політичній думці речі універсальні і вічні. Ось ще один приклад. «Младоросская Искра» в 1934 р. вказувала на необхідність опори на слов'янські народи, які мають усвідомлювати, що «розгром Росії означатиме початок їхнього власного кінця» [308, с. 174].

А вже 28 березня 1945 р. у своїй промові на обіді на честь Е. Бенеша Й. Сталін наголошує: «Ми, нові слов'янофіли-ленінці, слов'янофіли-більшовики, комуністи стоїмо не за об'єднання, а за союз слов'янських народів» [520, с. 361]. Ось такі, не менш оригінальні, ніж у младоросів поєднання, і не менш вражаюча відданість ідейним традиціям. Хоча і ленінці, і більшовики, але все ж таки слов'янофіли.

Однак все це було ще попереду. Младороси, зробивши свій вибір, поринули у безодню війни, а сама Младороська партія стала надбанням історії. Проте ідеї младоросів, їхні роздуми і політичні концепції залишилися і продовжують знаходити відгук у тих, хто розмірковує про долю та шляхи пострадянського розвитку і державної ідентичності.

5.2. Праворадикальні тенденції самоідентифікації у теорії та практиці російських фашистів

Виходячи з міркувань конкретно-історичного підходу до вивчення суспільно-політичних явищ, у першу чергу, слід застерегти від упередженості, яка невідворотно виникає у нашого сучасника на підсвідомому рівні, коли він чує слова «фашизм» або «нацизм». У 1920-х і навіть ще на початку 1930-х років ідеї фашизму і націонал-соціалізму для багатьох виглядали цілком прийнятними і розглядалися як вдале рішення політичних і соціально-економічних проблем.

Вагомий слід в історії російського фашизму залишила одна з найчисельніших російських емігрантських організацій «Російська Фашистська партія», яка була створена в Маньчжурії у травні 1931 р. на чолі з К. Родзаєвським. Відповідно до зростання популярності РФП була перейменована у «Всеросійську фашистську партію» і на піку свого розвитку налічувала близько 20 тис. учасників та мала 48 відділів у 18 країнах світу, у тому числі і в Європі [160, с. 238]. У відповідному розділі програмного документу партії – «Азбука фашиста», окремо підкреслювалося, що свій партійний прапор російські фашисти розгортають разом із національним триколовим російським національним прапором на знак зв'язку ВФП із російською нацією [212, с. 269].

Російські фашисти, які перебували під впливом загальних для більшості антибільшовицьких сил настроїв, сподівалися, що окупанти встановлять російський «національний уряд». Як згадує уродженець Харбіна Л. Хаіндрава, російське емігрантське середовище «повірило в обіцянку К. Родзаєвського відродити велику, єдину, неподільну Росію, Росію російської нації» [603, с. 86]. За спогадами самого К. Родзаєвського, ця віра спиралася на запевнення німецьких представників, що Гітлер не має жодних завоюницьких планів щодо Росії, що війна закінчиться встановленням російського національного уряду і укладанням почесного миру з Німеччиною

[392, с. 96].

Свою партію російські фашисти у Маньчжурії вважали провідною силою «активної еміграції», авангардом російської нації і вели активну практичну роботу, яка підтримувалася і спрямовувалася командуванням Квантунської армії Японії. Зокрема, у 1936 р. було організовано Перший фашистський загін спасіння Батьківщини. Перекиданням загону до СРСР керували японські офіцери. Невдовзі загін із 40 осіб було знищено частинами НКВС у районі станції Амазар [392, с. 92–93]. Дані інших дослідників свідчать, що це далеко не поодинокий випадок, і спроби проникнення на територію СРСР робилися регулярно [351, с. 120].

Поряд із Далекосхідною еміграцією російські молодіжні організації право-радикального спрямування виникають в Європі. Наведемо найбільш виразний приклад створення подібної організації у Німеччині. Д. Жданов зазначає: «Стосовно руху у Німеччині має сенс вести мову саме про «російський нацизм». Це не лише відповідає самоідентифікації російських нацистів, але і відображає еклектизм їхнього ідейного діапазону» [160, с. 235].

Уже через три тижні після призначення у 1933 р. А. Гітлера канцлером, було створено «Російський визвольний національний рух» – РОНД (історична аббревіатура – *Прим. авт.*). Але на емблемах організації під назвою і свастикою був ще і уточнюючий напис «Російський націонал-соціалістичний рух». Організацію очолив остзейський німець А. Светозаров. Він намагався копіювати зовнішність А. Гітлера і вимагав звертатися до себе «Вождь». Найбільш помітним суспільним діячем руху був учень відомого євразійця П. Савицького О. Меллер-Закомельський, який вирізнявся антисемітизмом і вимагав відсторонення євреїв як організаторів Жовтневої революції від політичного й економічного життя майбутньої Росії. У партійній газеті «Пробуждение России. Голос РОНДа» друкувалися статті проти євреїв і комуністів, а також вкрай негативні матеріали про життя у СРСР. У липні 1933 р. у двох номерах видання були опубліковані ідеологічні

основи організації. Судячи із лозунгу «Росія має бути і буде фашистською у 1933 році!!!», очікування були вкрай оптимістичними [160, с. 237].

Проте, в організації не вщухали внутрішні суперечки, боротьба за владу і постійні зміни керівництва. До цього додалися і протести радянського МЗС. Міністр оборони Німеччини побачив в існуванні РОНДу загрозу для радянсько-німецького військового співробітництва. МЗС Німеччини просило гестапо обмежити діяльність, а краще взагалі закрити організацію. У результаті вже наприкінці вересня 1933 р. гестапо розпустило РОНД, обґрунтувавши цей крок тим, що керівництву не вдалося поставити свій рух на ґрунт націонал-соціалістичної ідеології [160, с. 241].

Утім вже невдовзі виникала нова організація «Партія російських визволителів – Російський націонал-соціалістичний рух» – ПРО-РНСД (історична аббревіатура – *Прим. авт.*). Очолив організацію князь П. Бермондт-Авалов, завзятий германофіл і монархіст-кириловець. Скоріш за все, саме завдяки йому в ідеології ПРО-РНСД, яка в основному копіювала програмні установки своєї попередниці РНСД, виникли відчутні монархічні мотиви. Зокрема, серед традиційних для націонал-соціалістичної моделі державного будівництва виникає дещо химерний варіант «створення монархії фашистського типу, що спиратиметься на систему Рад, яка вже склалася у Росії» [533, с. 205].

Така ревізія нацистської ідеї не могла пройти непоміченою, викликала спочатку суперечки, а згодом призвела до розколу. Першим пішов зі своїми прихильниками О. Меллер-Закомельський. Він організував «Гурток російських культурно-політичних досліджень» і «Російський Націонал-соціалістичний семінар». Не додавала міцності організації і позиція самого П. Бермондта-Авалова. Ультраправий монархіст не міг ужитися з русофобом Гітлером. Тому не дивно, що він був заарештований і кинутий спочатку у в'язницю Моабіт, а потім його відправили до концтабору. Звідти йому вдалося втекти до Італії.

А партія російських визволителів невдовзі увійшла у створену в

1935 р. із філіалів РОНДу за межами Пруссії організацію «Російський Національний і Соціалістичний рух» – РНСД (історична аббревіатура – *Прим. авт.*). Організація під керівництвом полковника М. Скалона мала свої відділи у 22 регіонах Німеччини. РНСД, крім основного друкованого органу «Вестник РНСД», видавав ще два журнали і газету [23, с. 248]. Видання активно пропагували програму російських нацистів, орієнтирами для якої служили додаток російською мовою до німецької газети Juden-Kenner під промовистою назвою «Жидовед».

Після аншлюсу з Австрією і приєднання Судетської області, а потім і усієї Чехословаччини кількість членів РНСД значно зросла за рахунок тамтешніх російських емігрантів. Проте широкого розвитку російський націонал-соціалістичний рух все ж таки не отримав з цілого ряду причин.

По-перше: ще на початку 1930-х років важкі соціально-економічні умови міжвоєнної Німеччини, що посилювалися світовою кризою, а також перемога нацистів змусила більшість російських емігрантів покинути Німеччину, що природно звузило соціальну базу руху. По-друге: нацисти активно співробітничали у військово-економічній сфері з СРСР і намагалися дистанціюватися або обмежувати діяльність антирадянських організацій. По-третє: ідея російського нацизму не вписувалася ні у нацистську расову концепцію, ні у плани територіальних захоплень на Сході.

Остаточна крапка в історії організованого російського націонал-соціалізму була поставлена одразу після укладення у 1939 р. пакту між Німеччиною і Радянським Союзом. РНСД, як і більшість інших емігрантських організацій, була закрита. Проте російські нацисти продовжували бачити у Німеччині союзника в боротьбі проти більшовизму. РНСД відновив свою пропагандистську роботу в 1941 р. у Празі, а з 1942 р. ще й у Хорватії під крилом усташів А. Павеліча [23, с. 250]. Разом з тим, у настроях російських нацистів під враженням нацистського «походу на схід» відбувалося протверезіння і останнє видання РНСД – журнал «Новые вехи» – вже позиціонувалося як «Орган вільної російської думки».

Аналіз обставин виникнення й еволюції деяких значущих організацій російських фашистів показує, що вони залишили помітний слід і в політичному житті того часу. Вони вели активну пропагандистську і видавничу діяльність. Лише у 1936 р. було видано близько 26 600 000 примірників листівок, періодичних видань і книг. Частина з них була переправлена до СРСР [388, с. 144]. Незважаючи на те, що послідовники російського фашизму були розпорошені по світу і різних організаціях, вони являли собою одну з дієвих сил антибільшовицького емігрантського опору. За підрахунками С. Онєгіної, усього в 1920–1930-ті роки було створено більше 10 фашистських організацій, які нараховували 40 тис. членів [393, с. 3].

Разом з тим, дослідниця підкреслює, що російський фашизм був лише одним із засобів, які намагалися використовувати різні емігрантські кола для реалізації загальної мети – повалення більшовицького режиму. Фашизм російський не був результатом органічного розвитку традиційної російської політичної думки. Саме таку думку висловлює і В. Булдаков: «Емігрантський фашизм мав наслідувальний характер і не був результатом еволюції російського правого радикалізму» [76, с. 202].

У свою чергу У. Лакер наголошував, що фашизм у розвитку російського правого руху лише епізод і частина загальної еволюції. Організації російських фашистів, що свого часу існували, були створені, з одного боку, як наслідування, а з іншого – вносили свій, причому загальний для усіх організацій відтінок у фашистську ідеологію, зокрема релігійність [326, с. 405–406].

Д. Корнющенко підкреслює, що російський фашизм виникає спочатку як калька з європейського [306]. Але видається, що ключовим тут є слово «спочатку», і у подальшому він перестає бути лише калькою або простим наслідуванням, як вважає В. Булдаков. Звісно, ідеологія фашизму не була органічним етапом розвитку російської політичної думки подібно тому, як не було суто російським винаходом ідеологія консерватизму чи комунізму.

Проте це не завадило одній зайняти гідне місце серед традиційних ідейно-політичних течій Росії, а іншій стати підвалиною докорінної зміни форми російської держави.

Отже, російські фашисти багато калькували і наслідували, але разом з тим вони прагнули виробити власну версію фашистської ідеології з урахуванням специфічних обставин свого статусу, соціально-політичної ситуації в Росії і головне, природно для пореволюційної думки орієнтуючись на традиційні ідеологеми російської державної ідентичності. Зокрема, лектор РНСД В. Новиков (Веріста – *Прим. авт.*), який у брошурі «Основні начала російського фашизму» виклав основні тези ідеології російського фашизму, підкреслює творче ставлення до вихідної ідеології: «російський фашизм сміливо черпає в ідейній скарбниці італійського фашизму основні начала нової спільності» [92, с. 5].

Фашизм на думку В. Новикова, вже набув універсального значення. Служіння вищій волі, яка виходить за рамки інтересів окремого індивідууму, наповнює його релігійним змістом. Виходячи з примату загального над індивідуальним, фашизм виступає проти лібералізму, який ставить інтереси окремої особистості вище державних. Фашизм бачить у державі об'єднувача усіх класів в єдиному духовному ідеалі і тому виступає проти класового соціалізму і комунізму, який віддає державу у жертву одному класу. Демократія не влаштовує фашизм тим, що вона єдність нації перетворює аморфну народну масу [92, с. 4–5].

«Високі ідеали» російського фашизму, які повинні об'єднати патріотів і надихнути їхню працю, містяться у заклику «Бог. Нація. Праця». Включення до лозунгу слова «Бог» не тільки відповідає традиціям глибокої релігійності російського «народу – богоносія», але має стати «палаючим факелом», який приверне народні маси і підніме їх на боротьбу [92, с. 8]. Як бачимо, і у російському фашизмі лунають вже знайомі месіанські ідеї, що підкреслюють внутрішню ідеологічну єдність російської пореволюційної політичної думки і наступність відповідних ідеологем самоідентифікації.

Достатньо широко, як для класичного фашизму, трактує В. Новиков і поняття «нація». Зокрема, він акцентує увагу на термінах «єдине ціле», «духовний організм», «син нації» [92, с. 8]. У питанні «ролі мас в історії» російський фашизм займає однозначну позицію: «народні маси не відіграють активної ролі в історичному процесі». Як організуюча і провідна сила, зазначає В. Новиков, діє активна меншість, яка надихається національними ідеями [92, с. 9]. Причому саме ця меншість візьме після перемоги національної революції владу і буде створювати нову російську державність. Як бачимо, і російському фашизмові були близькі євразійські концепції ідеократії та «керуючого відбору».

І зовсім у дусі пореволюційної політичної думки лунає ідея російських фашистів, що для запобігання післяреволюційному хаосу цілком можливим є використання радянської системи влади, з якої лише будуть виключені ДПУ і Комуністична партія. Центральна влада у майбутній національній трудовій демократії належатиме фашистській диктатурі, яка «візьме у свої руки ті ниточки, які тримала радянська влада» [92, с. 12].

Російські фашисти планували використовувати і створені більшовиками професійні союзи, колгоспи і радгоспи після їхнього відповідного перетворення в національні синдикати. На фоні масового збереження і використання державницьких і управлінських винаходів більшовиків у майбутній фашистській державі даниною російським національним державницьким традиціям виглядає пропонований принцип організації місцевого самоврядування. «Російський фашизм відтворить ... земське і міське самоуправління і ... відродить славетні традиції російської місцевої влади». Ретроспективний характер тез російського фашизму відповідає загальним тенденціям, у цілому притаманним фашистській ідеології, яка саме наголошує на поверненні колишніх «славетних» принципів, виспівування «історичної місії» «самопожертви» тощо.

Проте, російські фашисти запозичувати ідеї і у своїх ворогів. Так, у 1921 р. В. Ленін наголошує: «Профспілки – резервуар державної влади,

школа комунізму. У цій області специфічне і головне... «зв'язок» між «центральною ... державним управлінням, народним господарством і широкими масами трудящих» [331, с. 294]. А півтора десятка років потому В. Новиков зазначає, що професійні організації створять: «загальнонародне представництво і забезпечуватимуть органічний зв'язок влади і народу» [92, с. 14].

Зазначене майже цитування ідеологом російського фашизму свого супротивника свідчить, що збіг окремих політичних установок не завжди є наслідуванням, але, у свою чергу, наявність збігу не завжди є випадковістю. У даному випадку воно виходить із наступності національних традицій державотворення, які в Росії зберігаються незалежно від декларованої ідеології, зовнішньої форми державного устрою, офіційно пропагованих цінностей. У цій непереможній наступності проявляється стрижень державної самоідентифікації, який за будь-яких обставин визначає певний вектор розвитку держави.

Виходячи із зазначеного імперативу, цілком логічним є висновок В. Новикова, що наступність соціально-корпоративної держави щодо комуністичної спадщини є не лише можливим, але і єдино можливим. Зі знищенням промислового класу повернення до ліберальної економіки стало нездійсненним. Керовану класову економіку комунізму може замінити лише фашистське гармонійне господарське життя під контролем держави [92, с. 15].

Отже, перемога фашизму не тільки бажана для російських фашистів, а й об'єктивно обумовлена соціально-економічними умовами посткомуністичного розвитку. У питанні визначення форми правління майбутньої держави російські фашисти виходять з інтересів держави і принципу зберігати здорове старе і вводити необхідне нове. Тому їхнє нейтральне відношення і до монархії, і до республіки дасть змогу їм «керуватися у цьому важливому питанні виключно інтересами держави» [92, с. 15].

Слід відзначити, що у цілому тези російського фашизму справляють враження популістські пропагандистського матеріалу, в якому бажане видається за дійсне. Так, автор навіть не допускає думки, що активна пропагандистська робота фашистських осередків може не дати ніякого результату. Він впевнено заявляє: «... Революційна пропаганда словом і ділом під лозунгом «Бог, Нація і Праця»... не може не розраховувати на повний успіх» [92, с. 15]. А більшість командного складу червоної армії добровільно перейде на бік національної держави, оскільки побачить у лозунгові «Бог, Нація і Праця» відродження російської державності, а не її розпад, як це було у роки революції 1917 р.

Упевненість В. Новикова у дієвості пропаганди була зовсім не безпідставною, оскільки фашисти планували апелювати до глибоко вкоріненої у свідомість народу імперської ідеї, яка, на думку М. Михальченка, навіть замаскована у вигляді світової «пролетарської революції» завжди була поєднана з великодержавним шовінізмом і патріотизмом згідно з формулою «Бог. Цар. Вітчизна». Росії для існування потрібна загальнонаціональна місіонерська ідеологія в дусі державного патріотизму. Тому ідеї демократії, загальнолюдських цінностей сприймаються в Росії як відхід від багатовікового порядку, коли держава – усе, людина – гвинтик державної машини. Тому так легко більшовики перетворили Росію самодержавну на авторитарно – вождистську [361, с. 8].

Отже, сподівання фашистів замінити диктатуру більшовиків на фашистську диктатуру не були лише безпідставними мріями, а спиралися на свідоме чи підсвідоме розуміння логіки російського державотворення і ціннісні орієнтири державної ідентичності.

Однак щодо оцінки внутрішньої соціально-політичної ситуації у СРСР ситуація була далеко не такою адекватною. Зокрема, для її опису В. Новиков оперує епітетами «внутрішня війна», «проти радянської влади», «уся маса населення», «незадоволення і відчай» тощо [92, с. 10]. Як зазначав К. Родзаєвський, еміграція перебувала під впливом абсолютної

дезінформації. «Усі джерела нашого освідомлення, включаючи японців і біженців із СРСР, запевняли нас, що «російський народ тільки і чекає зовнішнього поштовху і становище під ярмом євреїв нестерпно» [392, с. 96].

Проте в тій самій еміграції були люди, які тверезо оцінювали реальність. Зокрема, Г. Федотов підкреслював, що новий радянський патріотизм є беззаперечним фактом. Причому він наполягав, що саме це почуття становить єдиний шанс на збереження Росії. «... Якщо народ відмовиться захищати Росію Сталіна, як він відмовився захищати Росію Миколи II і Росію демократичної республіки ... Доведеться визнати, що Росія вичерпала себе ... ляже під пар або під оранку чужих національних культур» [583, с. 125]. Така вражаюча розбіжність у результатах аналізу яскраво демонструє небезпеку упередженого ставлення. У результаті люди одні і ті ж самі факти інтерпретують зовсім по-різному ічують, і бачать те, що бажають, а не те, що є насправді. І лише історія і час виявляє істину та підтверджує правоту одних і спростовує оцінки інших.

Політична програма Російської фашистської партії визначала три послідовні етапи дій: «етап збирання сил – підготовки» (робота з організації партії); «етап наступу – активної боротьби», яка має завершитися «національною революцією» (робота в еміграції і подальше перенесення її в СРСР); «останній етап, після повалення комуністичної влади – національне будівництво, втілення наших ідей і програми у життя» – діяльність у Росії, створення «Великої Російської Фашистської Імперії» [460, с. 98].

Програмні цілі Російської фашистської партії хоча і враховували емігрантське становище, але у головному були скальковані з програм італійських і німецьких організацій. Ті ж самі національні й імперські амбіції. Тому і не дивно, що члени партії виступали зі схвальними публікаціями про німецьких і італійських фашистів на сторінках своїх видань «Наш путь» і «Нация». Основою ідеології і діяльності РФП були антикомунізм, антирадянщина і антисемітизм. Головні завдання партії – здійснення національної революції в Росії, повалення радянської влади, встановлення

фашистської диктатури.

Водночас слід зауважити, що імперські амбіції російських фашистів цілком логічно витікали з традиційної парадигми російської державності, в якій імперська ідея одночасно є і характерною рисою державної ідентичності, і надзавданням державного будівництва. Як ми вже неодноразово підкреслювали раніше, ця ідея у тому чи іншому вигляді присутня в усіх пореволюційних ідейно-політичних течіях. Невипадково Р. Кісь вказує на моноідеїзм російської філософської і суспільствознавчої думки, панування певної сукупності домінантних ідей, певної світоглядної доктрини [284, с. 152].

Серед головних програмних завдань партії проголошувалося «звільнення Батьківщини від єврейського комунізму» [2, с. 58]. У короткій фразі ясно виявляється і крайній антисемітизм, який доповнює конспірологічна ідея сіоністської змови; і оцінка ідеології як нав'язаної ззовні і чужої національній традиції. Згодом К. Родзаєвський роз'яснював позицію російських фашистів щодо євреїв і радянської влади так: «комунізм у вигляді марксизму видавався нам одним із знарядь світового єврейського капіталу із захоплення влади над світом, і у своєму упередженні ми вишукували в складі правлячих органів СРСР єврейські прізвища, які доводили, що наша країна як би окупована світовим єврейством ... що треба звільнити Батьківщину від євреїв шляхом повалення радянської влади будь-якою ціною» [392, с. 95–96].

К. Родзаєвським був продуманий детальний «План побудови фашистської партії в СРСР» під гаслом «Бог. Нація. Праця». Активне використання російськими фашистами термінів «нація», «національний» свідчить, що вирішення національного питання мало для них першорядне значення. Н. Аблова зазначає, що вони не приймали «інтернаціоналізм комунізму», який розуміли «як презирство до Росії і росіян, заперечення російського народу» [2, с. 59].

Далі дослідниця помилково зазначає, що К. Родзаєвський висунув

власне визначення «російської нації», що включає «усі народи, які мешкають на території Росії» [2, с. 59]. Проте, вперше ідея єдності народів Росії незалежно від їхньої етнічної належності була висловлена дещо раніше. А саме, 12 травня 1929 р. на зібранні представників політичних і суспільних організацій голова Російського загальновоїнського союзу генерал О. Кутепов наголосив: «Усі народи, що населяють Росію, незалежно від їхньої національності, перш за все росіяни» [567, с. 311]. Нове значення слова було із натхненням підхоплено російською еміграцією і, у тому числі, російськими фашистами Далекого Сходу.

Крім того, аналіз пореволюційної політичної думки доводить, що ідентичність у рамках російського імперського проекту ніколи не була виключно національною. Саме на це вказували І. Ільїн і І. Солоневич. Державна російська ідея завжди була наднаціональною, проявом, говорячи словами євразійців, «спадщини Чингізхана», що була покладена в основу російської державницької парадигми. Продовження імперських традицій більшовиками стали джерелом виникнення націонал-більшовизму М. Устрялова.

Н. Пелагеша вказує, що вже у XIX ст. консолідація російського суспільства відбувається навколо ідеї нації. А дії російської влади, у тому числі і щодо України, були частиною імперського проекту, спрямованого на побудову в Російській імперії єдиної національної ідентичності на основі російського титульного етносу [422, с. 167].

Яскравим прикладом наступності російської політики у сфері формування принципів державної ідентичності є реанімація запропонованої генералом О. Кутеповим ідеї у пострадянській Росії. Зокрема, перший президент Російської Федерації Б. Єльцин починає активно використовувати поняття «росіяни», що слугувало підставою і проявом визначення наднаціональної складової державної самоідентифікації усіх громадян незалежної від етнічної приналежності.

Найбільш детально ідеологія далекосхідної організації російських

фашистів викладена у роботі «Азбука фашизму» [551]. Вона була розроблена помічником завідувача Вищої партійної школи Всеросійської фашистської партії Г. Тарадановим за участі одного з лідерів російських фашистів у Манчжурії В. Кібардіна. Редактором «Азбуки фашизму» і автором деяких доповнень був К. Родзаєвський. Азбука виходила у світ в Харбіні у 1934 і 1936 рр. У першому виданні було три частини, у другому доповненому і виправленому – дві. Як зазначив у передмові до другого видання Г. Тараданов, основний акцент було перенесено на питання, присвячені особливостям саме російського фашизму. Зокрема, поняття про корпоративну державу, основні принципи, організацію і господарську політику фашизму викладені з урахуванням російських реалій [551, с. 193]. Крім того, у другому виданні були переглянуті питання тактики і принципів організації з урахуванням фашистської трирічки, яка була проголошена К. Родзаєвським у травні 1935 р.

Одним з гасел нової тактики було «Фашистська трирічка проти комуністичних п'ятирічок!». Запланована робота мала завершитися поваленням Радянського Союзу у 1938 р. спільними діями Німеччини, Італії, Японії і національною революцією в середині СРСР. Основні завдання були викладені у спеціально виданій брошурі [618].

«Перший досвід підручника російського фашизму», як його визначив К. Родзаєвський, було оформлено саме у вигляді навчального підручника або, скоріше за все, у формі своєрідного довідника. Ще більшу схожість із навчальними матеріалами надають питання для повторення, якими закінчувалася кожна з восьми глав «Азбуки фашизму». Невеличка за розміром брошура містила 100 запитань і 100 стислих відповідей, які було легко запам'ятати. Що дало підстави дослідникам побачили її схожість із катехізисом.

У першій частині «Азбуки фашизму» викладено відомості з історії фашизму, розглядається фашистське розуміння сутності основних політичних термінів, фашистська концепція партії і держави, а також

подається характеристика ворогів фашизму і загального стану у СРСР. У першій частині «Азбуки» дано відповіді на 35 запитань. Друга частина майже вдвічі більша і містить 65 запитань. У ній докладно розглянуто передумови виникнення й особливості російського фашизму. Висвітлено програму і основні принципи побудови в Росії національно-трудової корпоративної фашистської держави. Окреслені основні принципи господарської політики фашистської партії, принципи досягнення соціальної справедливості і залучення громадян до керування економікою. Окрема увага приділена тактиці діяльності, складу і організаційній структурі Всеросійської фашистської партії.

Десять років потому, як побачила світ «Азбука фашизму», аналізуючи свої тодішні погляди і настрої соратників, К. Родзаєвський писав, що у слово «фашизм» вони вкладали вільне розуміння, «яке не мало нічого спільного ні з італійським фашизмом, ні з германським націонал-соціалізмом» [392, с. 95]. Можливо це і так. Проте аналіз їхніх висловлювань, програмних документів показує, що на роботу зі створення своєї організації їх надихав саме приклад Італії і Німеччини.

Саме на цей приклад вони орієнтувалися, коли розробляли плани національної революції і фашистську трирічку. «Якщо вдалося їм, вдасться і нам». Саме таке уявлення про їхню мотивацію спадає на думку: «...Муссоліні у короткий час досяг колосального успіху. У чотири роки італійська фашистська партія під його вмілим керівництвом з невеликої групи перетворюється у могутній організм ... приходить до влади ... і спрямовує італійську державу на здоровий шлях національно-трудового будівництва» [551, с. 196].

У листі до Й. Сталіна К. Родзаєвський пише, що вони помилково назвали свій національно-трудовий рух «фашистським» [392, с. 95]. Проте вдумливий аналіз доводить, що зовсім не випадково. Російська емігрантська молодь підпала під чарівність чужих успіхів і поряд із намаганням використовувати чужі вдалі лозунги і політичні концепції як основу для

розробки власної ідеології, можливо і несвідомо намагалася притягнути удачу, вже свідомо використовуючи чужі назви і чужу атрибутику. Тим самим асоціюючи «багато російських понять з поняттями фашистських організацій іноземних держав». Попереджуючи можливі закиди у зайвій психологізації, треба зазначити, що розуміння сутності політичної думки потребує визначення мотивації суб'єктів, які її створюють, а тому, поряд з іншими методами, передбачає врахування їхніх психологічних особливостей.

Проблему подолання класових суперечностей автори «Азбуки фашизму», як і В. Новиков, намагалися вирішити двома шляхами. Перший – зміна психологічних пріоритетів. Вони пропонували класові інтереси, які є причиною класових суперечностей, нівелювати через духовну єдність нації і примат інтересів нації над інтересами класів за принципом – «спочатку нація, потім вже клас» [551, с. 199]. Другий – примирення труда й капіталу через створення корпоративної системи і міжкласовий арбітраж. Г. Федотов зазначав, що фашистська ідеологія приваблює значні групи робітників. Обіцянки фашистів подолати класові суперечності, реалізувати право на працю, гідне існування знаходили довіру, але не були виправданими [586, с. 398].

Питання партійної системи вирішувалися у дусі суворої однопартійності. У кожного народу має бути «один провідний відбір і одна національно-державна партія, яка є і носієм державної ідеї, і втілює її у життя» [551, с. 203]. Невипадково, К. Родзаєвський згодом визнав, що Сталін і СРСР і є втіленням у життя ідей національно-трудової держави. У поглядах на партійне будівництво та роль партії у державі і суспільстві між російськими фашистами і комуністами спостерігається виразний збіг, що ще раз підтверджує концептуальну схожість тоталітарних ідеологій.

Так, у доповіді на урочистому засіданні Московської Ради депутатів трудящих 6 листопада 1943 р. Й. Сталін наголосив: «керівною і спрямовуючою силою радянського народу як у роки мирного будівництва, так і у роки війни явилась партія Леніна, партія більшовиків» [519, с. 168].

Відомо, що завдання проведення «провідного відбору» кадрів у СРСР також було прерогативою однієї партії.

Ставлення до ліберальної демократії російських фашистів відображало загальну тенденцію критики недоліків формальної демократії і західного лібералізму, притаманної для пореволюційної думки російського зарубіжжя. Лібералізм, вважали фашисти, веде до того, що люди забувають свій борг перед нацією і державою і починають думати лише про особисте благо [551, с. 204].

Послідовне критичне ставлення до формальної демократії у І. Ільїна дійшло до того, що він вітав вихід Німеччини з «демократичного глухого кута» шляхом легального самоскасування демократичного парламентського ладу» [231]. А І. Солоневич наголошував, що парламентська демократія не може наділити державну владу ні силою, ні твердістю, і саме вона привела країни Європи «до повного політичного, економічного і морального маразму» [514, с. 37].

Більш поміркований М. Бердяєв оцінював демократію як «арену боротьби, зіткнення інтересів і напрямків ... Демократія розкриває істину через виявлення волі більшості і не припускає того, що істина може бути надбанням невеликої меншості» [38].

Єврейське питання в «Азбуці фашизму» вирішується у виразно антисемітсько-конспірологічному напрямі через проблему усвідомлення і протистояння підкоренню світовому єврейству, яке діє одразу за декількома напрямками. Воно намагається підкорити собі народи шляхом використання міжнародного фінансового капіталу, встановлення контролю над політикою і економікою, обманює пролетарів примарою соціалізму. На чолі Комуністичної партії у Росії стоять «майже самі євреї». Мета євреїв – встановлення світового панування, а масонство є «єврейським знаряддям поступового завоювання світу головним чином не єврейськими руками» [551, с. 206–213].

Події революції, громадянської війни, встановлення влади більшовиків

і створення СРСР російські фашисти розглядають як єдиний ланцюг єврейсько-більшовицького захоплення влади, знищення Росії і перетворення її на СРСР – вотчину світового єврейства. Слід зауважити, що вони не були самотніми у своїх поглядах. Ще за рік до виходу першого видання «Азбуки фашизму», оцінюючи стан євреїв у Німеччині після приходу до влади Гітлера, І. Ільїн зазначав: «... Я категорично відмовляюсь оцінювати події останніх трьох місяців у Німеччині з точки зору німецьких євреїв ... Та і дивно було би, якщо німецькі євреї чекали від нас цього. Саме комуністи лишили нас не тільки не деяких, а усіх прав у Росії, країна завойована, поневолена і пограбована...» [231].

Автори «Азбуки фашизму» зазначали, що у рамках СРСР як елемент гноблення зберігається під'ярємна «Друга Росія», яку вони відрізняють від дореволюційної «Першої Росії» і впевненні у відродженні «Третьої Росії» – фашистської [551, с. 217]. Як бачимо, у черговий раз виникає пряма аналогія, збіг навіть у термінах, із на той час вдалим досягненнями німецьких націонал-соціалістів, які «ударними темпами» відроджували «Третій Рейх».

Факторами успішної боротьби за владу російські фашисти вважали рішучу відмову від тактики «непередрішенства», яка виявила свою згубність у Білому русі, бойовий активізм, пропаганду і відмову від реставраторських ілюзій. Головна відмінність російського фашизму від італійського і німецького у тому, що він йде до фашизму від комунізму, а не від ліберальної демократії. Тобто вони йдуть до однієї мети, але з інших боків.

Причому ідеї російського фашизму знаходять свої корені у російській державницькій традиції. Зокрема, вони вбачають риси фашистської корпоративної держави у станово-представницькій монархії часів царя Олексія Михайловича Романова. Зазначене зближує їх не лише з фашистською ідеєю повернення до «славетних традицій», але і з ідеалізацією допетровської Русі І. Солоневичем.

Як ми вже зазначали, у питанні визначення змісту поняття «російська нація» російські фашисти виявляли не притаманну іншим фашистським

рухам толерантність, обираючи за основу не етнічну чи расову належність, а духовну спорідненість. Але уважний аналіз вказує на певну тонкість формулювань. «Усі народи Росії, які візьмуть участь у національній революції, отримують культурну, адміністративну і політичну автономію» [551, с. 230]. Отже, зазначеного раніше «довгого сумісного історичного життя, у рамках однієї держави і економічних зв'язків» буде вже недостатньо. Треба обов'язково підтвердити свою лояльність до фашистів участю у національній революції, щоб отримати рівні з усіма права, або доведеться вийти з «єдиного національного організму» російської нації. І це ще не останній приклад того, як спотворена антисемітська логіка заводить російських фашистів у глухий кут. І незважаючи на усі їхні розмови про історичні зв'язки, духовну єдність тощо, суттєво зближують їх з нацизмом.

Так, з їхньої точки зору, «повноправними членами російської нації вважаються тільки ті народи, які увійшли до складу Росії з власними землями... тому євреї ніякими правами, які надаються окремим народам Росії, не користуються» [551, с. 230].

Тобто, мільйони німців, греків, болгар, турків і представників інших народів, чії землі також далеко від Росії, але вони століттями вже жили на її території, також не отримують повних прав у майбутній фашистській Росії. І якщо навіть виникають певні сумніви, оскільки в наведеному нами уривку мова йде про права не окремих людей, а права окремих народів, то наступне речення знімає і цей слабкий сумнів. «З права на національну свободу, права бути повноправним членом російської нації витікає, у відомих рамках – свобода слова, зібрань і т. д.» [551, с. 233].

Отже, немає власних земель – немає і навіть у «відомих рамках» громадянських свобод. Натомість питання свободи совісті були вирішені у дусі толерантності і терпимості. Звісно, особливо була оговорена роль православ'я як головного творця духовної культури, проте іншим традиційним релігіям, за винятком іудаїзму, гарантувалася підтримка російської національної влади. Російський фашизм проголошував союз

церкви і держави у справі морального і релігійного оздоровлення російського народу [551, с. 242].

Саме такий союз К. Родзаєвський побачив у СРСР і відмічав його у своєму листі до Й. Сталіна. На спорідненість тоталітарних ідеологій і перетворення інтернаціонального характеру більшовизму у Радянському Союзі в націонал-більшовизм, свого часу вказував і М. Бердяєв. «Комунізм теж все більше і більше фашизується, приймає забарвлення цезаризму, тоталітарного етатизму, мілітаризму і націоналізму». Проте філософ не ставив між ними знаку рівняння. Об'єктивно оцінюючи сутність і висхідні ідеологічні принципи комунізму і фашизму, М. Бердяєв зазначає, що «ідеологія комунізму має перевагу перед ідеологією фашизму» [46, с. 235–236].

В основу комунізму покладено гуманістичні мрії про соціальну справедливість, про братське суспільство. Однак на практиці на зміну пацифістському ідеалу комунізму приходять засоби жорсткого насилля, а сам комунізм у реальності приходить до фашизму. «...Можна навіть сказати, – підкреслює М. Бердяєв, – що російський фашизм несе відповідальність за виникнення фашизму у світі. У сутності Ленін винайшов Фашизм і навчив Муссоліні і Гітлера, хоча у ньому були зовсім інші елементи» [46, с. 236].

Найбільше захоплення ідеями німецького націонал-соціалізму виявив І. Ільїн. У статті, що побачила світ у 1933 р., він у цілому схвалює діяльність і методи роботи нацистів і навіть наявні вже на той час злочини характеризує як «ексцеси боротьби», «окремі сутички», «тимчасові перебільшення» [232].

Серед головних причин виникнення німецького націонал-соціалізму І. Ільїн виокремлює загрозу проникнення у Німеччину «більшовицької отрути». На його думку, саме прихід до влади Гітлера спас Європу від «загальноєвропейської більшовизації». Позитивне ставлення І. Ільїна до націонал-соціалізму пов'язане з різким неприйняттям російської революції. Ентузіазм, який виявив І. Ільїн щодо німецького націонал-соціалізму, був настільки великим, що він навіть побачив спорідненість «нового духу»

націонал-соціалізму не тільки з італійським фашизмом, але і з духом російського білого руху [232].

Слід зазначити, що у І. Ільїна остаточного витверезіння так і не відбулося. Навіть у 1948 р., він визнає одіозне забарвлення фашизму і націонал-соціалізму, але не відкидає ідеологію як таку і намагається провести аналіз її помилок, тим самим зберігаючи за нею право на виправлення недоліків, а потім і повернення [239].

Більш того, І. Ільїн зазначає, що у часи наступу «лівого хаосу» фашизм був явищем здоровим, необхідним і невідворотним. І хоча з такими оцінками погодитися важко чи навіть неможливо, але можна погодитися з його припущенням, що час від часу можлива активізація праворадикальних рухів, або, словами І. Ільїна, відбуватиметься «концентрація державно-охоронних сил» навіть у самих демократичних державах [239, с. 109]. Слід зазначити, що час підтвердив прогноз І. Ільїна. Вже у XXI ст. навіть у провідних країнах Західної Європи праворадикальні партії займають вагоме місце у політичній палітрі, ведуть доволі успішну боротьбу за місця у парламентах, а їхні лідери претендують на найвищі державні посади.

М. Устрялов вважав російський фашизм проявом емігрантщини і чорносотенством. «Російський фашизм безнадійно запізнився – він був би ще у місця у 17 і 18 році, під час корнілівського виступу, у перші місяці громадянської війни. Але тепер він – кричущий анахронізм, він знятий, відмінений, подоланий, російська історія пішла іншим шляхом і жалкувати про це не доводиться» [574, с. 5]. М. Устрялов засуджував антисемітизм та емігрантський реваншизм і не бачив нічого спільного між режимом Муссоліні і «російським фашизмом» у Харбіні. На його думку, «російський фашизм» був ближчим до націонал-соціалізму Гітлера, особа і ідеологія якого викликала у нього обурення [209, с. 428].

Поразка фашизму в Європі, крах японського мілітаризму, очевидцем якого був К. Родзаєвський, викликали певний переворот у поглядах. У своєму листі до Й. Сталіна, написаному 22 серпня 1945 р., він із сумом

визнавав, що його боротьба була заснована на непорозумінні: «Сталінізм – ... це і є наш російський фашизм, тільки очищений від крайнощів, ілюзій і помилок» [326, с. 128]. Він визнає і успіхи радянської національної політики: «Фашисти свого часу просто не зрозуміли, що «російська нація» створюється саме у СРСР» [392, с. 95]. У повній відповідності до оцінки Г. Федотова, що позиція емігрантського націоналіста засновується на непорозумінні і, «... коли непорозуміння розвіюється, вчорашній активіст перетворюється на поворотця» [586, с. 407], у жовтні 1945 р. К. Родзаєвський добровільно здається представникам радянської влади. Наприкінці серпня 1946 р., незважаючи на щире каяття, він був розстріляний. Таким чином, у трагічній долі одного із засновників російського фашизму, разом переплелися і змінювисті пошуки примирення, і наївні сподівання поворотців, і націонал-більшовицьке сприйняття радянського ладу, і євразійський національний задум.

Тим не менш, російський фашизм відбувся як окреме явище російської пореволюційної політичної думки. Наведена вище неоднозначність оцінок цілком адекватна неоднозначності самого правого радикалізму, який, незважаючи на свою непривабливу історію, знову і знову виходить на політичну арену. Причини виникнення фашистських організацій російської післяреволюційної еміграції відповідали загальноєвропейським тенденціям і були здебільшого викликані розчаруванням в ідеології і методах роботи традиційних політичних організацій і рухів, що на той час виявляли певну неспроможність ефективно протистояти економічним і соціально-політичним викликам. Відмінною рисою політичної теорії російських фашистів є те, що вони у загальних рамках фашистської ідеології намагалися зберігати відданість ключовим традиціям російської державної ідентичності, нівелюючи праворадикальні тенденції самоідентифікації російськими державницькими ідеологемами.

5.3. Еволюція державної ідентичності у варіаціях солідаризму Національно-трудового союзу нового покоління

Серед молодіжних організацій російського зарубіжжя далеко не всі були настільки прямолінійні за своєю ідеологією, як фашисти. Особливе місце серед них по праву належить Національно-трудовому союзу (НТС). Це чи не єдина організація російської післяреволюційної еміграції, якій вдалося зберегтися у більш-менш активному стані до ХХІ ст. Як зазначав Б. Прянішніков, гуртки російської емігрантської молоді, що згодом стали основою нової організації, стихійно почали виникати ще в середині 1920-х рр. у багатьох країнах Європи і на Далекому Сході. Значну частину учасників цих стихійних гуртків становили колишні військові, і тому вони виконували вказівки колишніх начальників, які пропонували тактику «...збереження кадрів на випадок нової схватки ... Жили фантастикою «весняних походів» [449, с. 8].

З часом найбільш активна і самостійно мисляча частина учасників цих молодіжних гуртків об'єднується в союзи національної молоді російської еміграції в Югославії, Франції, Болгарії і Чехословаччині. Наступним етапом розвитку організації став з'їзд активу організацій, що проходив з 1 по 5 липня 1930 р. у Белграді. На з'їзді «чотири союзи, які до цього існували окремо, злилися в єдину організацію, спаяну єдністю ідеології і цілей» [449, с. 8].

Новостворена єдина організація отримала назву «Національний Союз Російської Молоді» (НСРМ). Але вже у грудні її було змінено на більш виразну – «Національний Союз Нового Покоління» (НСНП). Чергова зміна назви, що відбулася у 1936 р., відображала ідеологічну еволюцію, що стала результатом активної діяльності теоретиків союзу. Відтоді організація стала називатися «Національний Трудовий Союз Нового Покоління» (НТСНП), а з 1942 р. – «Національно-Трудовий Союз» (НТС). У 1956 р. у зв'язку з тим, що союз намагався активніше просувати свою діяльність на терени СРСР,

відбулася остання зміна назви організації. Не зовсім прийнятне для свідомості радянських громадян – інтернаціоналістів слово «національний» було замінене на більш нейтральне «народний». Керувало союзом «Виконавче бюро» і «Рада союзу». Серед керівників організації були: герцог С. Лейхтенбергський – пасинок великого князя Миколи Миколайовича, перший голова НСРМ, корнет Ізюмського полку, учасник Громадянської війни В. Байдалаков та ін. [288, с. 142]

Прийнятий на першому з'їзді «Тимчасовий статут» союзу діяв до другого з'їзду. З'їзд, що відбувся 25–28 грудня 1931 р. у Белграді, не тільки ухвалив статут, але і де-факто затвердив за Белградом роль організаційного й ідеологічного центру організації. Як наголошує Б. Прянішніков, саме у Белграді «... виношувалися ідеї майбутньої держави Російської, тут складалася і розвивалася ідеологія організації» [449, с. 11].

За рішенням з'їзду головним завданням організації мала стати національно-політична підготовка «малих і великих політичних діячів». Резолюції з'їзду підтвердили намагання новопокоління узгоджувати дії з іншими антикомуністичними організаціями і, зокрема, з Російським загально-військовим союзом – РОВС (історична абревіатура – *Прим. авт.*). У своєму намаганні відгородитися «від згубних впливів минулого» новопокоління пішли мабуть далі всіх інших молодіжних організацій російського зарубіжжя. Окремим пунктом до статуту організації було включено положення, яке вводило віковий ценз. До союзу приймалися люди, які народилися не раніше 1895 р. Проте обов'язково робилися винятки для більш літніх людей, що розділяли ідеї нового покоління, могли принести реальну користь організації і мали необхідні особисті якості.

Наприклад, згадує Б. Прянішніков, «Георгієвський був „перестарком“, що народився на добрих десять років раніше 1895 року», але він мав «потрібний для нового покоління темперамент... и великий потенціал динамізму». Зараз звичайно видається дещо дивним введення вікового цензу, але самі новопокоління вважали такий підхід цілком виправданим і

доцільним: «Для початкових років нового руху віковий ценз відіграв велику роль: світогляд новопокоління складався незалежно від старих правих і лівих партій, що наближалися до заходу» [449, с. 10].

Черговим етапом розвитку Національного союзу нового покоління став третій з'їзд НСНП, що відбувся у квітні 1934 р. Підбиваючи підсумки з'їзду, М. Георгієвський зазначив, що союз виріс і розвинувся, і відтепер члени організації усвідомили свою силу, свідченням чого стала «одностайність: при вирішенні навіть головних питань не довелося вдаватися до голосування, хоча з багатьох питань і висловлювалися різні думки» [110, с. 2].

Далі ідеолог організації пояснює зміст поняття «нове покоління» і обґрунтовує визнану з'їздом необхідність збереження його у назві, незважаючи на неоднозначність оцінок і ускладнення зі вступом нових, дещо старших однодумців. «З'їзд визнав необхідним зберегти найменування цілком ... Мова йде про „новий” не по літах, а за духом, за своїм рішенням побудувати політичне життя на нових підставах ... Нам, щоб стати дієвою політичною силою, є не тільки що охороняти, але є від чого і відмовитися – бо не приймуть старі міхи нового вина» [110, с. 2].

У резолюції з'їзду відкидалася боротьба класів як загроза руйнування держави і нації. Марксистському поняттю «класів» новопокоління протиставили власне поняття «трудова група», під якими вони розуміли «усі верстви населення, які беруть активну участь у господарському і культурному житті». Як зазначав Б. Прянішніков: «марксистському твердженню про неминучість боротьби класів протиставлялися співробітництво і соціальний мир. Згодом, і незабаром, з цього положення виросте доктрина солідаризму в національній державі» [449, с. 38].

На відміну від багатьох інших пореволюціонерів, що під враженням світової кризи і «Великої депресії» 1929–1933 рр. вважали за необхідне використати радянську систему, новопокоління заперечували надмірно забюрократизоване соціалістичне планове господарство. Його вони пропонували замінити не зовсім зрозумілим механізмом «ділового

співробітництва» під «верховним проводом національної державної влади» [449, с. 38].

Утім, зазначена декларативність і відсутність чітких конкретних параметрів була характерною рисою політичних програм багатьох ідейно-політичних течій і організацій російського зарубіжжя. Ідеологи новопокоління і самі добре розуміли, що їхні теорії можуть далеко розійтися з практикою їхньої реалізації. Зокрема, М. Георгієвський писав: «Як буде побудована наша трудова організація Нації намітяться в умовах живої трудової діяльності» [111, с. 2].

Творці ідеології новопокоління у цілому трималися в загальному руслі політичної думки російського зарубіжжя. Вони декларували необхідність сприймання не лише державно-територіальної єдності Росії, а й «сукупності національно-самобутніх ідей, культурних і побутових цінностей». Важливе місце в ідеології союзу зайняла і ідея «служіння Росії».

Знайшла відображення у програмі новопокоління і широко популярна в ідейно-політичних течіях 1920-х – 1930-х років ідея гармонізації приватних і загальнодержавних інтересів. Відчувався і вплив популярної у пореволюціонерів ідеї органічного розвитку суспільних і державних інститутів – «держава як складний живий організм». Невипадково серед співчуваючих Союзу нового покоління згадується розробник теорій органічної монархії та органічної демократії І. Ільїн [23, с. 191].

У поглядах на державний устрій майбутньої Росії новопокоління виступали з позицій «російського націоналізму твердої законності, приватної власності і свободи особистої творчості, освячених релігійно-моральним началом і загальнодержавними інтересами» [449, с. 9]. Слід зауважити, що устремління до дисципліни і націоналізму були характерними і спільними рисами багатьох молодіжних ідейно-політичних рухів російського зарубіжжя.

У риториці новопокоління також лунали звичні епітети, на кшталт, «відродження» і «велика Росія». Поміркованість і консервативні засади

ідеології виявлялися у заклику «узгодження з наступністю історичного розвитку Росії», а проявом свіжого бачення, притаманного ідейно-політичним течіям емігрантських «дітей», була запропонована установка на визначення і урахування «помилки і недоліків минулого». Свідченням принаймні декларованої поміркованості і здорового погляду на дійсність звучав заклик до критичного ставлення до «фактів сьогодення» [449, с. 10].

У цілому слід віддати належне серйозності підходів і теоретичної підготовки ідеологів нового покоління. Як підкреслював Б. Прянішніков: «ідеологи НТСНП знайомилися з працями французьких теоретиків солідаризму. Однак був і свій російський професор Юридичного факультету м. Харбіна Г. Гінс. Д. Алексєєв називає його основоположником російського солідаризму. Праці Г. Гінса уважно і з цікавістю вивчалися у НТСНП. І вся ця ідеологічна творчість незабаром вилилася в коротке, зручне для пропаганди в СРСР гасло: «Ні комунізм, ні капіталізм, а національно-трудова солідаризм» [449, с. 119].

Однак особливо важливою в організації була роль професора М. Георгієвського. «Озираючись назад, – пише Б. Прянішніков, – і аналізуючи ранні писання новопокоління, я дійшов висновку, що ніхто інший, як саме М. Георгієвський, і положив початок новопоколінству» [449, с. 10].

Слід зазначити, що, незважаючи на доволі різку критику старшого покоління і навіть віковий ценз, який новопокоління ввели до статуту організації, у програмних установках союзу спостерігалася виразна ідейна наступність. Зокрема, на основі аналізу матеріалів газети «За Росію», Л. Климович робить висновок, що члени союзу стояли на «позиціях непередрішенства» [287, с. 114].

Як зазначає С. Онєгіна, крім форми правління непередрішенство залишало відкритим і цілу низку інших, не менш важливих питань: соціальний лад, національний устрій, земельні відносини і таке інше [394, с. 91]. Проте слід зазначити, що новопокоління, на відміну від інших, ці

питання розглядали, і самі себе до табору непередрішенців не відносили.

М. Назаров дав непередрішенству неоднозначну оцінку: «Спочатку непередрішенство було лише тактичним прагненням до об'єднання сил на чисто негативній платформі: проти більшовиків, незалежно від переваги монархії чи республіки. У цьому можна бачити елемент скромності, відмову від нав'язування народу своєї волі з-за кордону. Тим більше така позиція була виправдана в армії, в якій не місце політичним розділенням. Однак зі зникненням надій на «весняний похід» і з поступовим розмиванням військових структур РОВС, мінуси непередрішенства стали переважати над плюсами» [369, с. 242].

Отже, на певному етапі ця ідеологічна установка сприяла консолідації антибільшовицьких сил еміграції, виводячи за рамки актуальних питань суперечливі концепції проблеми форми правління. Проте згодом найбільш активна частина еміграції втрачала реальні орієнтири своєї боротьби, і конкретна кінцева політична мета перетворювалася на абстрактну боротьбу за майбутню Росію. Причому і ця Росія також втрачала конкретну наповненість, а з ним розчинявся у невизначеності завдань і практичний сенс боротьби.

Натомість новопокоління чітко окреслювали свою мету – сильну центральну владу і унітарну державу. Можлива за таким устроєм надмірна концентрація повноважень, на їхню думку, мала бути урівноважена впровадженням принципу регіоналізму. «... ми вважаємо за необхідне, у сфері адміністративного устрою нашої Вітчизни, здійснити гармонійне поєднання начал духовної та державно-територіальної єдності Російської нації, керованої твердою центральною владою, з початками ділового місцевого (земського, міського, обласного) самоврядування – культурної самодіяльності» [449, с. 38].

Звертає на себе увагу, що новопокоління не пропонують враховувати національні ознаки. Скоріше за все, це було зроблено з метою уникнення можливих проявів національного сепаратизму, що у тій чи іншій мірі існує

завжди у багатонаціональних країнах. Причому такий сепаратизм, як правило, потенційно суттєво вищий, якщо територіально-адміністративний розподіл всередині країни проводиться за національною ознакою. З такими проблемами стикнулася Російська Федерація у 1990-х рр. Ці ж самі проблеми час від часу виникають в інших країнах, зокрема, в Іспанії і Великобританії.

Новопоколінці наголошували: «Федерація неминуче призведе до сепаратизму (під впливом дрібних демагогів-честолюбців), а сепаратизм означає розпад Росії» [289, с. 468]. Отже, в оцінках можливого прагнення народів майбутньої федерації до відділення, новопоколінці, в унісон із І. Солоневичем і І. Ільїним вважають, що ці настрої не мають об'єктивних причин.

Як і інші пореволюціонери, ідеологи Союзу нового покоління аналізували причини і наслідки революції 1917 р. Вони вважали, що революція була результатом «нещасного збігу випадковостей», до яких потім додалися «сукупні дії злих воль». Однак її масштаб вже був наслідком «столітнього невідворотного процесу розкладання держави ... відбулося не потрясіння державної споруди (як у смутний час), але крах (як у часи татар)» [287, с. 114].

Повалення влади більшовиків новопоколінці пов'язували з проведенням національної революції, але крім ідеологічної і виховної роботи орієнтувалися на організацію революційної боротьби. Як вказує Л. Климович, члени союзу намагалися відправляти людей до радянської Росії з метою пропаганди своїх ідей і розповсюдження літератури [287, с. 114]. З наведених вище прикладів аналогічних акцій російських фашистів відомо, що ці заходи були пов'язані зі значним ризиком для виконавців і в абсолютній більшості закінчувалися загибеллю людей, що були переправлені до СРСР.

У майбутній російській державі влада, на думку новопоколінців, мала належати позапартійній і надкласовій, високо відповідальній «твердій центральній владі», яка черпає силу в «ідеї служіння Росії» [449, с. 35]. Їхні

ідеологічні побудови щодо організації державної влади перегукувалися з поглядами Г. Гінса, який стверджував: «Де суспільство організується на началах солідаризму, там на усіх поверхах державної будівлі має панувати єднання живих сил нації, вершина держави має являти собою надкласове і позапартійне начало» [115, с. 86]. У свою чергу в новопоколінському апелюванні до «ідеї служіння Росії», на яку спиратиметься «тверда влада», достатньо ясно лунають мотиви євразійської ідеократії.

Гармонію суспільних відносин новопокоління пропонували досягти шляхом встановлення особистих свобод, загальної рівності перед законом і скасування класових і станових привілеїв. Вочевидь виходячи з досвіду минулого, новопокоління окремо обговорили проблему вирішення земельного питання. Для розв'язання цієї проблеми вони пропонували у дусі більшовицьких і есерівських гасел наділити незаможних і безземельних селян землею, а кінцева мета земельної політики висловлювалася вже у дусі дореволюційного реформатора П. Столипіна – «створення міцного дрібного землероба-власника як основного суспільно-господарського чинника».

Як ще один урок з минулого новопокоління добре усвідомлювали потенційну небезпеку, що криється у взаєминах праці і капіталу. Причому вони розуміли, що єдино можливим шляхом попередження може бути ефективна державна політика. Тому вони пропонували в інтересах держави обмежити свободу економічних відносин у цій сфері шляхом правової регламентації і «охорони економічно слабких верств населення» [449, с. 10].

У цілому економічна політика нового покоління багато у чому нагадує сучасний досвід скандинавських країн і окремих країн Західної Європи. Однак у цілому гуманістична ідея не пропонує достатньо ефективних рецептів захисту від поступового наростання паразитичних настроїв у цих, постійно незаможних «економічно слабких верств населення». Більш того, події останніх років свідчать, що ці верстви за певних обставин ще можуть кількісно збільшуватися за рахунок міграції населення з інших, менш розвинутих і успішних країн.

Головною метою політики майбутньої держави Національний союз нового покоління визначав забезпечення «можливо більш тісного культурно-політичного єднання слов'ян» на основі «здорового національного егоїзму» [449, с. 11]. Причому вони особливо підкреслювали, що захист інтересів слов'янства є складовою традиційної зовнішньої політики Росії. Слід зауважити, що зазначені традиції не лише обґрунтовувалися в російській суспільно-політичній думці, але були навіть наочно окреслені і до певної міри формалізовані з боку держави ще за часів Російської імперії так званим Слов'янським з'їздом, який відбувся у 1867 р. і сформулював новий базис для національної ідентичності.

За офіційною версією з'їзд було присвячено тисячоліттю слов'янської писемності й літератури і дню пам'яті Кирила та Мефодія. Але на практиці захід вийшов далеко за рамки історико-культурної події і більш за все нагадував політично-пропагандистську презентацію виключного місця Росії в історії і майбутньому слов'янського світу. Як вказує О. Майорова, у панславістському наративі з'їзду часові та просторові кордони російської нації виносилися далеко за межі російського простору та офіційної російської історії [422, с. 174].

Слов'янський з'їзд став грандіозним політичним турне, в якому було розігране відновлення початкової єдності всіх слов'ян та підкреслено візуально та вербально слов'янську ідентичність росіян. Російська історія вписувалася до загальнослов'янської, підкреслювала слов'янство росіян та вкоріненість росіян як нації в слов'янській історії. Важливим аспектом всіх урочистостей стало постійне акцентування уваги на мовну єдність, яка давала змогу гостям розуміти один одного без допомоги перекладачів. Організатори з'їзду кожен раз підкреслювали необхідність уніфікації мови, наполегливо пропонуючи всім слов'янським народам прийняти російську мову як загальнозрозумілу. Слов'янський з'їзд, на думку О. Майорової, став перформансом російської національної ідентичності та, одночасно, ефективним засобом її утвердження [341, с. 108].

Як бачимо, російська зовнішня політика ще в дореволюційні часи намагалася використовувати певні прийоми, які Н. Пелагеша визначає як соціокультурні механізми, «...за допомогою яких Росія намагається зберегти «російськість» колишніх колоніальних територій» [422, с. 174].

У питанні конкретного змісту поняття російський націоналізм новопокоління, на відміну від младоросів, доволі обережно говорять: «Об'єднує усі народи, але зі збереженням національного обличчя» [449, с. 38]. Новопокоління окремо виділяли національні особливості областей, враховуючи, що Росія багатонаціональна країна, але підкреслювали їхнє виключно адміністративне значення.

Філософське обґрунтування зазначеної позиції можна знайти і у концепції соборної єдності С. Франка. Як вказує Ю. Павленко, філософ вважав, що основу соборності становлять три «первинно-органічні форми»: родинна релігійна, спільність долі і життя будь-якої об'єднаної множини людей [404, с. 248]. У свою чергу органічну першість росіян підтверджує принцип ієрархізму етнонаціональних спільнот, що була визначена вперше у російській теоретичній думці Г. Федотовим. Український дослідник зауважує, що Г. Федотов стверджував, що Росія не нація, а цілий світ [404, с. 273].

Своє головне ідеологічне завдання новопокоління бачили у продовженні боротьби за «білу ідею», але дещо іншими, ніж у старшого покоління методами. Зовнішнім проявом активної ідеологічної роботи у середині організації стало спочатку додання в 1936 р. до назви НСНП підзаголовку «Національно-трудова союз», який згодом став назвою організації. М. Георгієвський зазначав, що національно-трудова солідарність, яку відстоює НТС, об'єднує в собі ідею служіння національним інтересам, яку висуває націонал-соціалізм, із фашистською ідеєю трудового солідаризму.

З огляду на таку термінологію російські демократи і соціалісти оголосили новопокоління фашистами. Проте, як зазначає Б. Прянішніков,

вплив зовнішнього світу на ідеологію НТС не був виключним. Ідеологи організації вивчали усі нові соціальні ідеї – від фашизму до «Нового курсу» Ф. Рузвельта і шукали свою власну відповідь на російські проблеми [449, с. 41].

Союз нового покоління в умовах міжвоєнної Європи, виникнення ідейних течій і приходу до влади політичних режимів, які в однаковій мірі відкидали і комунізм, і демократію, намагалися знайти свій власний шлях. «Не мали намір копіювати що-небудь іноземне, пам'ятаючи, що у Росії „особлива стаття” » [449, с. 114]. Новопокоління вивчали досвід організації і законодавства корпоративної держави італійських фашистів, політичні програми фалангістів Іспанії, ідеї австрійського корпоративізму, підхід націонал-соціалістів до розподілу націй за професіями.

У своїй газеті «За Россию» вони навіть виділили спеціальну смугу для аналізу досвіду різних фашистських держав. Але приміряючи фашистський режим до Росії, вони однозначно вказували на його неприродність. Зокрема, вже в 1934 р., коли значна частина Європи ще перебувала під зачаруванням фашизмом, Ю. Раппопорт наголошував: «Фашизм може слугувати оборонною зброєю, але наступальною зброєю проти комунізму може бути перш за все лозунг свободи» [287, с. 115]. Особливо цікавим для ідеологів нового покоління виявився «Новий курс» президента США Ф. Рузвельта, який проводився у найбільш капіталістичній країні світу.

Аналіз політичних побудов НСНП показав, що вони суттєво відрізнялися від фашистських ідеологічних установок. Характерною рисою усіх без винятку фашистських режимів є обмеження свободи і скасування демократії. Що, звичайно, не могло бути прийнятним для новопокоління, які прагнули звільнити Росію від комуністичної неволі, а не замінити її на неволю фашистську. Як наголошував Б. Прянішніков, «...слово „фашизм” не було популярним у середовищі НТСНП. Якщо спочатку і були окремі члени, налаштовані на користь фашизму, то і вони розчарувалися незабаром, розкусивши його сутність, особливо в особі гітлерівського націонал-

соціалізму» [449, с. 115].

Новопокоління намагалися зберегти цінність особистості від її тотального підкорення інтересам держави, що було в однаковій мірі притаманно і фашизму, і комунізму. У своєму орієнтуванні на особистість новопокоління значно ближче до теорії персоналістичної революції М. Бердяєва, ніж до будь-яких радикальних теорій.

Конкретизація НТСНП програми переходу від комунізму до нового ладу відбулася на з'їзді, що проходив наприкінці вересня 1938 р., у прийнятих на ньому «Програмних положеннях». Згідно з положеннями комуністичний лад мав бути повалений шляхом проведення національної революції. На перехідний період, до «прийняття звільненим народом нової конституції», пропонувалося встановлення диктатури на чолі з так званим «Правителем Росії», у руках якого мала бути зосереджена верховна влада. Такий сценарій подій передбачав і засновник російського солідаризму Г. Гінс: «При радикальній перебудові суспільства необхідна “сильна влада” і невідворотні виключні положення» [115, с. 101].

Проте слід підкреслити, що для новопокоління диктатура не була самоціллю. Вони планували використати її лише як засіб повалення більшовицького режиму і наведення порядку у звільненій країні. М. Георгієвський підкреслював: «Диктатура для нас – сильна влада, єдиний шлях здійснити національну революцію і встановити твердий порядок у хаосі розрухи» [287, с. 115].

Скоріше за все, причини такого ставлення до питання диктатури з боку супротивників диктатури більшовизму криються у загальній обстановці, що панувала в тодішньому світі. Саме диктаторські режими, що встановилися у Німеччині, Італії й Японії, значно успішніше долали наслідки світової економічної кризи. Безумовно, мало місце і певне засліплення, завдяки якому молоде покоління російської еміграції не звертало уваги, що економічне пожвавлення викликане, головним чином, інтенсивною підготовкою до війни і ведеться за рахунок зростання експлуатації трудящих, одурманених

безсоромною пропагандистською демагогією і встановленням більш жорстких умов праці. Саме таке засліплення спостерігалось і у лавах младоросів, і у зміновіхівців, які за успіхами перших п'ятирічок не бачили катастрофи колективізації і нелюдського напруження сил мільйонів людей.

Прийняті на з'їзді 1938 р. «Програмні положення» в черговий раз підтвердили суттєву розбіжність новопоколінців з фашистами. Зокрема, у них передбачалось встановлення усього комплексу основних громадянських свобод і виборча система формування національного і місцевого самоврядування на «основі вільних, рівних і таємних виборів відповідальних представників від побутових і трудових груп населення». Як бачимо, до принципу корпоративності у новопоколінців додається принцип обрання від побутових груп. Але основна ідея, що в колективі краще знаються на особистісних якостях кандидатів, залишається. Окремо підкреслювалася неприпустимість не лише політичного, а й економічного реставраторства. Тобто ніяких повернень фабрик і земель колишнім власникам не передбачалося.

Нове покоління виступало проти соціалізму з його матеріалізмом і інтернаціоналізмом. Новий лад НТСНП планували будувати на основі об'єднання суспільства ідеєю трудового солідаризму в «Єдину Трудову Організацію Нації». Проте особо підкреслювалося, що ця єдина організація не має нічого спільного ні з націонал-соціалістичною виробничою схемою, ні є вона і наслідуванням «фашизму з його єдиною партією і корпоративізмом» [449, с. 116].

Однак у такій самій мірі як комунізм, фашизм чи націонал-соціалізм цілком у традиціях пореволюційної політичної думки для новопоколінців був неприйнятним і ліберальний демократизм з його «безвідповідальною благодущністю». На відміну від нього свобода, за концепцією новопоколінців, мала бути обмеженою «правом на свободу іншого і вищими інтересами Нації». У коментарях до програми наголошувалося: «Наша рівність – є рівність можливостей ... наша власність – не капіталістичного

порядку. Нам потрібен не капіталіст, а господар» [449, с. 116]. М. Георгієвський наголошував: «Солідаризм не середнє пропорційне між ліберальним капіталізмом і соціалізмом, що знеособлює. Це – третє рішення» [111, с. 2].

Таким чином, солідаризм у трактуванні ідеологів НТС – це синтез активізму, ідеалізму і націоналізму, вільний від вад капіталізму і соціалізму, оскільки є самостійним рішенням, а не черговою спробою примирення чи компромісу. На їхню думку, ідеям марксизму і соціалізму успішно може протистояти лише ідея національно-трудової солідарності класів, заснованої на активній практичній реалізації теорії гармонійних відносин між класами під вищим арбітражем сильної держави. Свобода майбутньої Росії має бути позбавлена вад як ліберального індивідуалізму, так і демократичного плюралізму. Пропоновані обмеження свободи обумовлюються і відмовою від капіталістичної багатопартійності, і зосередженням ключових галузей економіки руках держави [326, с. 131].

Новопоколінці пропонували відмовитися від партійного представництва і парламентаризму та замінити їх «діловим представництвом», основу якого мають становити так звані «трудові групи». Причому, на думку новопоколінців, трудові групи вже існують. В їхньому трактуванні у своїй характеристиці вони об'єднують риси територіально-побутових громад, члени яких пов'язані «спільністю інтересів, психологією, і близькістю настроїв, звичками і способом життя», і профспілок, де люди об'єднуються за професіями і галузями економіки. Ця вже існуюча «жива тканина Нації» потребує лише державної організації, щоб перетворитися на нову досконалу форму – «ділову державу» [111, с. 2].

Як зазначає Г. Гінс, така держава складається не з «розпорошених громадян», а з організованих груп [115, с. 88]. У цілому можна зауважити, що солідаристська концепція державної ідентичності новопоколінців доволі сильно нагадує сучасне розуміння співвідносин держави і громадянського суспільства.

Своєрідним було ставлення новопоколінняців і до проблеми партійного будівництва і ролі партії у державі. М. Георгієвський зазначав: «Диктатура партії явище тимчасове, як і самі диктатори. Зазвичай партії мертвіють і перетворюються на кліку, як тільки сходять зі сцени люди, що їх створили, які вклали в них свій ентузіазм. Союз тому й не приймає назву «партії», що розглядає диктатуру як перехідне явище, за час якого трудова організація нації повинна не тільки розвинути функції контролю, допомоги, страхування і захисту праці, а й органічно зростися з адміністративним та державним апаратом» [111, с. 3].

Як ми бачимо, новопоколінняці були далекими від притаманної тоталітарним ідеологіям ідеалізації не тільки партійної системи, а й ролі партії у суспільстві зокрема. Виникає запитання: яка ж тоді буде роль НТСНП у майбутній державі? Завданням союзу, зазначає М. Георгієвський, буде організувати націю за принципом солідаризму і стати до «соціальної варті». А оскільки майбутня держава буде заснована на солідарності трудових груп, а не на партійній демократії, то «ми не збираємося змусити Націю увійти в Національно-Трудовий Союз» [111, с. 3].

Новопоколінняці висловлювали надію, що «народжується нова доктрина – доктрина солідарного співробітництва: «Її ідеал не суперництво, а змагання, не боротьба, а узгодження і взаємне розуміння. Саме в цих цілях Нації належить організуватися в Єдину Трудову Організацію. Розподіл в ній повинен пройти не по класовій, а по професійній лінії» [111, с. 3].

Новопоколінняці і особисто М. Георгієвський зовсім не були ідеалістами-романтиками, які можуть вважати, що достатньо людям пояснити, як треба жити, і все одразу стане добре. Тому для запобігання боротьбі між різними групами населення, для переведення суперництва в рамки змагання і узгодження інтересів планувалося вироблення трудового законодавства, на підставі якого державні органи будуть здійснювати відповідний арбітраж [111, с. 3].

«Боротьба може бути успішною лише при повному знанні свого ворога,

умов, що сприятимуть його виникненню і поширенню його методів роботи, головних завдань, тому для усіх членів Союзу визнається необхідним ґрунтовне знайомство з минулим Росії, із сучасним положенням у СРСР, з історією і діяльністю Комуністичної партії» [216, с. 54]. Отже, російські солідаристи не лише розуміли необхідність теоретичної підготовки до протистояння з ворогом, а й визнавали, що передумови його виникнення слід шукати в історії Росії.

Вони наголошували, що їхні ідеї сходять до усього комплексу російського минулого. Новопокоління наголошували: «Ми не видумали це вчення. Ми взяли його з побуту російської країни ... перші заповіді солідаризму і життя за ними створилися самі ще в Київській Русі. І перше їхнє оформлення мало місце у „Руській правді” Ярослава Мудрого. Цими заповідями створювався і жив весь побут, лад і уклад Росії до післяпетровських часів» [88, с. 107]. Отже, новопокоління самі стверджували властиву пореволюційній політичній думці наступність слов'янофільським традиціям ідеалізації Давньої Русі. У наведеному уривку також чітко лунає неприйняття позитивного іміджу петровських часів, притаманне у рівній мірі і І. Солоневичу, і євразійцям, і багатьом іншим, які вважали Петра винуватцем втрати російської самобутності.

Співзвучні міркування новопокоління і думкам П. Струве, що з епохи Петра I у Росію почали проникати згубні європейські ідейні течії, традиції і культура, які розмили культурно-духовну єдність російського народу, підірвали традиційні підвалини самодержавства, створили передумови революції і краху російської державності. Важливе місце в ідеології російського солідаризму займає і характерна для С. Булгакова, С. Франка і інших представників пореволюційної думки релігійна складова. Новий російській лад, наголошували новопокоління, буде вибудований на заповідях «Руської правди» – Правди Божої».

Проте, зазначена схожість окремих теоретичних положень, не заважала новопоколінням доволі різко висловлюватися з приводу спроб окремих

пореволюційних течій знайти позитивні риси у процесах, що відбувалися в середині СРСР і щодо доброзичливого ставлення еміграції до цих течій. «У дні важких розчарувань ... Розважувалися всілякими євразійцями, младоросами й іншими будівниками „нових градусів” на фундаменті більшовицької провокації, чванства і халтури ... І євразійці, і утвержденці, і Новоградці, і націонал-більшовики усіх напрямів, до монархічного включно, визнавши у комуністичній владі для себе хоча б один будь-який позитивний початок ... вже не могли втриматися і пішли ... до втрати власного обличчя і перетворення у закордонний підголосок сталінської деспотії» [88, с. 122].

У політичній програмі НТСНП наголошувалося: «Ми несемо нашій Батьківщині не реакцію, не сліпу, звірячу ненависть без розбору до усього, що не нами зроблено, не помсту. Ми несемо мир і бережну увагу до голосу життя. Ми несемо звільнення від мук і громадянську свободу» [445, с. 3]. Новопоколінці в черговий раз підтвердили своє неприйняття будь-яких реставраторських намірів і бажання орієнтуватися виключно на майбутнє, яке має бути засноване на усьому позитивному, що було створено на той час у Росії.

У доповіді голови союзу В. Байдалакова 22 лютого 1939 р. була висловлена чітка позиція союзу: «Ні зі Сталіним, ні з іноземними завойовниками, – а з усім російським народом» [287, с. 115]. З початком Другої світової війни новопоколінці лише підтвердили цю свою позицію і заявили про нейтралітет. «Члени Союзу виконують на місцях свої обов'язки до країн, що їх приютили. Увесь союз у цілому у сучасному збройному конфлікті займає позицію безкомпромісного нейтралітету» [401, с. 1].

Цією заявою керівництво союзу не лише визначило своє відношення до війни і позицію організації, але і намагалося попередити можливі гоніння на членів союзу, які могли опинитися по різні боки барикад. Крім того, можна погодитися і з думкою Л. Рара, що таке рішення «свідчить в першу чергу про прагнення Союзу бути незалежною російською силою взагалі, а не спеціально про небажання підпасти під політичний вплив Німеччини або

відмовитися від будь-якої співпраці за нею» [453, с. 134].

Певне підтвердження висловленої думки згодом проявилось у спробі союзу створити «третю силу», військовою основою якої, за їхнім задумом, мала стати Російська Визвольна Армія генерала А. Власова. У роки війни багато членів НТС співробітничали в нацистських окупаційних установах. Остаточне усвідомлення сутності німецького нацизму, на який члени союзу покладали свої надії, прийшло до них лише тоді, коли вони на власні очі побачили, що нацисти виявилися не тільки антикомуністами, а й русофобами. А нацистський «новий порядок» не має нічого спільного з їхніми уявленнями про нову Росію [326, с. 134].

Проте, попри численні приклади співробітництва НТС із нацистською Німеччиною, У. Лакер наголошував, що новопокоління не стали фашистською партією. Вони лише намагалися використати нацистів для повернення в Росію. Однак у цьому бажанні вони виявили значно більшу завзятість, ніж навіть дійсно фашистські партії.

Незважаючи на активну роботу у повоєнні роки повністю виправдатися новопокілінцям так і не вдалося. Навіть після фактичної легалізації НТС у Російській Федерації рух так і не набув у сучасній Росії серйозного розмаху. Причину такого стану речей, можливо, слід шукати не лише у неоднозначних взаємовідносинах новопокоління з нацистами, але і у невідповідності ідеології НТС політичному вектору розвитку країни. Ідеологи НТС доповнили теоретичні міркування Г. Федотова щодо можливості побудови у пострадянській державі громадянського суспільства власною концепцією сполучення традицій російського державотворення та європейських ідей солідаризму, що не узгоджується з наявною тенденцією відтворення російської державної ідентичності у рамках ортодоксальної імперсько-месіанської парадигми.

Висновки до п'ятого розділу

«Емігрантські діти», що об'єдналися у «Молоду Росію», хоча і засвоїли настрої та ідеї традиційного монархічного середовища «батьків», але на відміну від старшого покоління розуміли, що реставрація неможлива й слід шукати нових ідей і нових шляхів. Загалом програма політичного майбутнього Росії младоросів являла собою оригінальний симбіоз ідей. Младороси пропонували монархію як єдину більш сильну ідею, ніж більшовизм. Внутрішнє переродження більшовизму мали забезпечити «нові люди» – молоді рішучі вихідці із соціальних низів, які створять нову, особливу аристократію. Ідеал держави младоросів було представлено в гаслі «Цар і ради!». Не зважаючи на усю парадоксальність термінології, ця ідея була продовженням певної традиції російської суспільно-політичної думки, сформульованої у XIX ст. К. Леонтьєвим. У дусі ідеї соборності младороси відстоювали інтеграційну модель «безнаціонального» державного націоналізму, де інтереси держави вищі за інтереси окремих етносів.

Саме з утилітарних позицій младороси розглядали фашизм як один із засобів перебудови світу. З прагматичних і великодержавницьких позицій розуміння національних інтересів Росії, що межували із цинізмом, вони оцінювали і агресивну політику Італії, яка спрямовувала зусилля у далеку Африку проти, за їхнім визначенням, ієрархично нижчих народів.

Доволі заплутаним було трактування младоросами єврейського питання. З одного боку, у кращих конспірологічних традиціях підкреслюється відповідальність євреїв за крах імперії і поневолення російської нації, а з другого рішуче відкидається ворожість і пропонується таке саме ставлення до єврейської меншини, як і до інших національних меншин.

У моделі державного устрою ідеологи Младороської партії планували зберегти не тільки систему Рад, державне регулювання економіки і плановість господарства, а й принцип радянського федералізму, лише

додавши до нього більшої централізованості. «Союзна імперія» мала зібрати російські народи у новій формі державного об'єднання. Младороси, визнаючи історичну першість України, з якої «виросла наша імперія», наголошували, що вона рівнозобов'язаний член імперської родини і необхідна складова її могутності, а руйнування органічної і цілісної Східної ліги націй є найбільшим злочином. Оцінка політики західних країн щодо незалежності України у младоросів збігається як з думками інших по революціонерів, так і з деякими сучасними оцінками, що вбачають суто меркантильний інтерес, на кшталт «німецькому плугові потрібна слов'янська земля», або згадок про «натівський чобіт».

У питанні місця і ролі Росії у світі младороси наближалися до месіанського світогляду євразійців. Проте, на відміну від євразійців, вони місію Росії бачили не в гармонізації зв'язків Євразії і світу, а одразу виводили її на вселенській простір, що також корелюється із сучасними геополітичними претензіями.

Політичні концепції російських фашистів вирізняли намагання поєднати традиційні ідеологеми російської державності із пореволюційними новаціями, що зумовлювало виникнення дещо химерних варіантів «створення монархії фашистського типу, що спиратиметься на систему Рад», або провідної ролі меншості у дусі ідеї «керуючого відбору» та ідеократії.

Поряд із збереженням професійних спілок, колгоспів і радгоспів у формі національних синдикатів, вони планували створити земства як відродження «славетних традицій російської місцевої влади». Проблему подолання класових суперечностей російські фашисти намагалися вирішити двома шляхами. Перший – зміна психологічних пріоритетів за принципом «спочатку нація, потім вже клас». Другий – примирення труда й капіталу через створення корпоративної системи і міжкласовий арбітраж.

Ставлення до ліберальної демократії російських фашистів відображало загальну тенденцію критики недоліків формальної демократії та західного лібералізму, притаманної для пореволюційної думки російського зарубіжжя.

Єврейське питання у ідеології російських фашистів вирішується у виразно антисемітсько-конспірологічному напрямі через проблему усвідомлення і протистояння «підкоренню світовому єврейству».

У визначенні змісту поняття «російська нація» російські фашисти виявляли не притаманну іншим фашистським рухам толерантність, обираючи за основу не етнічну чи расову належність, а духовну спорідненість, втім обов'язково підтверджену участю у національній революції.

Загалом вони багато калькували і наслідували. Проте незважаючи на емігрантське становище, на іноді майже повну фінансову і політичну залежність, російські фашисти прагнули виробити власну версію фашистської ідеології з урахуванням специфічних обставин свого статусу, соціально-політичної ситуації у Росії, а головне і природно для пореволюційної думки – орієнтуючись на традиції російської державної ідентичності.

Творці ідеології новопоколінняців у цілому трималися в загальному руслі політичної думки російського зарубіжжя. Вони декларували необхідність сприймання не лише державно-територіальної єдності Росії, а й «сукупності національно-самобутніх ідей, культурних і побутових цінностей». Важливе місце в ідеології союзу зайняла й ідея «служіння Росії». У риторичі новопоколінняців також лунали звичні епітети, на кшталт, «відродження» і «велика Росія». Новопоколінняці виступали за сильну центральну владу і унітарну державу, оскільки федерація, побудована за національним принципом, може загрожувати сепаратизмом, який не має ніяких об'єктивних причин, крім егоїстичної жаги до влади «купки корисливих політичних ділків».

Гармонії суспільних відносин новопоколінняці пропонували досягти шляхом встановлення особистих свобод, загальної рівності перед законом, скасування класових і станових привілеїв і наділення селян землею. Також в інтересах держави пропонувалося обмежити свободу економічних відносин шляхом правової регламентації і «охорони економічно слабких верств

населення».

У трактуванні ідеологів Національно-трудового союзу, солідаризм – це синтез активізму, ідеалізму і націоналізму, вільний від вад капіталізму і соціалізму, оскільки є самостійним рішенням, а не черговою спробою примирення чи компромісу. Свобода майбутньої Росії, вибудована на заповітах «Руської правди», має бути позбавлена недоліків як ліберального індивідуалізму, так і демократичного плюралізму. Таким чином, новопокоління виявляли виразний пореволюційний характер і наступність слов'янофільським традиціям ідеалізації Давньої Русі.

Ідейно-теоретична спадщина новопоколінняців вирізняє намагання творчого розвитку ідей солідаризму, у рамках якого ідеї побудови гармонійного трудового суспільства доповнювалися концепцією державної ідентичності, що вбирала у себе ключові духовно-культурні й політичні принципи російського державотворення.

ВИСНОВКИ

Концептуалізація феномену політичної думки російського зарубіжжя 1920–30-х рр. вбачається саме у контексті осмислення державної ідентичності в ретроспективі та на сучасному пострадянському просторі. Теоретичне ж обґрунтування пореволюційного характеру, внутрішньої ідеологічної цільності та різноманітності теоретичного надбання російських мислителів-емігрантів доступне за допомогою сучасних політологічних підходів, категоріальних і методологічних можливостей політичної науки.

1. Поняття «ідентичність» вперше сформульоване у науковому дискурсі теорії психоаналізу. З другої половини ХХ ст. воно виокремлюється з початкового психоаналітичного дискурсу і впроваджується у фундаментальні й емпіричні дослідження, що охоплюють весь спектр гуманітарного знання. Проблема ідентичності стала предметом аналізу вітчизняної та зарубіжної політології, що сприяло переосмисленню зв'язків між учасниками політичних процесів, дослідженню шляхів раціоналізації ставлення суспільства до державних інститутів і політичних програм.

Доцільно виокремити основні наукові підходи до проблеми ідентичності: 1) макрополітичний, орієнтований на аналіз процесів формування геополітичних і цивілізаційних особливостей самоідентифікації держави як суб'єкта світової політики; 2) примордіалістський, у межах якого виявляється схильність завищувати роль етнічних чинників, покладаючи в основу концепції ідентичності споконвічність і прадавній характер нації, або біологічну спорідненість, або «культурні даності» суспільного буття; 3) конструктивістський, за яким формування ідентичності розкривається через механізм «винайдення традицій», а ідентичність розглядається як результат штучного конструювання. Враховуючи різноманітність підходів, конкретне розуміння терміну «ідентичність» залежить від контексту, в якому він вживається, від певної теоретичної традиції. У контексті ж концептуалізації суспільно-політичної думки російської еміграції аналіз

ідентичності здійснюється в межах конструктивістського підходу, що чіткіше визначає її сутність, дозволяє ґрунтовно дослідити структуру, особливості формування, виокремити небезпеки хибної самоідентифікації.

2. Джерела політичної думки російського зарубіжжя 1920–30-х рр. складають праці вчених і політичних діячів російського зарубіжжя, матеріали емігрантських друкованих видань, опубліковані документи, мемуарна література й епістолярна спадщина. Встановлено, що у роботах емігрантів розуміння сутності політичних концепцій російської еміграції поєднується зі суб'єктивізмом оцінок. Дослідження зарубіжних авторів характеризується ґрунтовністю і широким використанням архівних даних. Праці радянського періоду містять значний фактичний матеріал, але характеризуються надмірною ідеологізацією та тенденційністю. Сучасні російські дослідження визначає широкий плюралізм думок із переважанням схвального ставлення і наступності основних ідей. Праці українських вчених вирізняються більшою критичністю аналізу, але за кількістю поступаються роботам російських авторів.

Теоретико-методологічна база дослідження політичної думки російського зарубіжжя розширена за рахунок авторської інтерпретації поняття «пореволюційна політична думка», а також обґрунтування у політичному дискурсі терміну «державна ідентичність». Саме у координатах державної ідентичності розвивається можливість подолати інерцію радянських часів, позбутися змішування інтерпретацій у поняттях «нація», «етнос», «етнічна спільнота», а також, відповідно до інтеграційних прагнень нашої країни, узгодити вітчизняний політичний дискурс щодо ідентичності з прийнятою у західному суспільствознавстві термінологією.

Держава, яка має значні матеріальні, інформаційні, символічні ресурси, є потужним ідентифікатором і відіграє вагомий роль у процесі формування ідентичності громадянина. Державна ідентичність є важливим елементом суб'єктивної реальності, перебуває у діалектичному взаємозв'язку зі суспільством, та відповідно відображається і знаходить теоретичне

обґрунтування у політичній думці. У формуванні державної ідентичності важливе місце займає ціннісно-емоційний компонент, який у процесі самоідентифікації держави як суб'єкта цивілізаційного розвитку оформлюється у вигляді бачення деякої місії, що має двосторонній зв'язок з унікальними рисами культури, світогляду і державності. З огляду на зазначене, аналіз політичної думки російського зарубіжжя 1920–30-х рр., яка є важливою складовою російської державної самоідентифікації, дозволяє осмислити теоретичні підвалини сучасних геополітичних викликів, що постають перед Україною, та розкрити їхнє відображення у політичній свідомості та практиці.

3. Сучасний російський політичний дискурс характеризується схильністю до конфронтаційного, неоімперського мислення, звичних концепцій «історичної ролі», «месіанізму», «особливого світу», «етатизму», у координатах якого українська державність набуває виразно антиросійського забарвлення. Комплексний аналіз особливостей російської державної ідентичності орієнтований на виявлення цілком можливих підсвідомих запозичень негативних рис, що можуть увійти до модерної української ідентичності внаслідок минулого досвіду сумісного ідейно-політичного й державного конструювання.

Водночас з теоретико-методологічної точки зору, порівняльний аналіз, зокрема порівняння з «Іншим», є одним із головних шляхів пізнання себе. Причому для чіткішого визначення й розуміння власної, унікальної ідентичності, слід обирати найближчі до себе об'єкти з найменш виразною відмінністю. Тому проблему державної ідентичності України у поточних реаліях варто розглядати не лише крізь призму геополітичних, цивілізаційних, економічних проблем та інтересів, але також й у порівнянні з іншими країнами пострадянського простору і, в першу чергу, з Росією, усіляко намагаючись при цьому уникати зосередження виключно на негативних дихотоміях «імперія – колонія», «гнобитель – гноблений», ідеї народу-жертви і ланцюга «поразок». Важливо відстоювати й активно

пропагувати роль України у суспільно-політичному, соціально-економічному, культурному й військово-технічному розвитку колишніх імперій, частиною яких у різні часи були її землі та народи.

4. Політична думка післяреволюційної російської еміграції розвивалася у конкретних історико-культурних реаліях формування єдиного соціально-культурного організму – російське зарубіжжя, що існував протягом 1920–30-х рр. Процес інституціоналізації російського зарубіжжя відбувався одночасно за кількома напрямками: створення суспільних організацій сприяння соціально-економічній адаптації російської еміграції; відновлення в еміграції дореволюційних політичних організацій; заснування та видання різноманітних друкованих видань; створення в еміграції мережі російської освіти; організація культурного життя; ідейно-теоретична кристалізація пореволюційної політичної думки російського зарубіжжя.

Спроби об'єднання в єдиний антибільшовицький рух російських дореволюційних політичних партій, що відновили свою діяльність у еміграції, виявилися невдалими. Серед ключових причин виокремлюються: суперництво за лідерство, династичний конфлікт й ідейні розбіжності. Розкол російської післяреволюційної політичної еміграції на табори відбувався за двома підвалинами. Перша – це тактика дій. Праві виступали за всебічну зовнішню ізоляцію СРСР, військове вторгнення та організацію підривної роботи. Ліберальні кола наголошували на невідворотній еволюції більшовизму під впливом об'єктивних економічних і політичних процесів. Друга – ставлення до проблеми визначення форми державної влади постбільшовицької Росії. За цією підвалиною еміграція поділялася на «передрішенців», які вважали за необхідне виробити конкретні форми майбутньої державності, і «непередрішенців», які продовжуючи традиції Білого руху наголошували, що рішення має прийняти російський народ, а нав'язувати ззовні готові рецепти недоречно.

Головною причиною відчуження між російською та українською післяреволюційною еміграцією було різне бачення майбутнього

пострадянського політичного розвитку народів і держав. Українські автори значною мірою намагалися слідувати традиціям західного раціоналізму, а російські мислителі продовжували вибудовувати ірраціональну картину світу, вагому частку якої становили «українські міфи», які детально висвітлюються та обґрунтовуються у роботах російських емігрантів, вмонтовуються у сучасну російську державну ідентичність і знов актуалізуються у політичному дискурсі.

5. Теоретичний базис ідейно-теоретичного масиву російського зарубіжжя становлять роботи російських мислителів М. Бердяєва, С. Булгакова, І. Ільїна, П. Струве, Г. Федотова, С. Франка та інших.

На основі проведеного аналізу теоретичну спадщину російської післяреволюційної еміграції умовно розділено на два великі масиви. Перший становлять теоретичні напрацювання ідеологів дореволюційних російських партій П. Мілюкова, В. Шульгіна, В. Чернова та інших, які продовжували працювати у рамках політичних програм кадетів, монархістів, меншовиків тощо. Другий ідейно-теоретичний масив за своїм характером тісно пов'язаний зі змістом поняття «пореволюційний», що визначає події, факти і явища, зобов'язані своїм виникненням виключно революції.

Поряд із пореволюційними політичними теоріями консервативного, ліберального і соціалістичного спрямування, найбільш автентичний характер і варіативність виявили концепції, так званого, «третього шляху»: євразійство, націонал-більшовизм, міркування авторів журналу «Новий Град». Також пореволюційна політична думка зазнала впливу нових ідейних течій Заходу 1920–30-х рр.: солідаризму, фашизму й націонал-соціалізму.

6. Визначальною рисою феномену пореволюційної політичної думки є дотримання певного набору чітко сформульованих ідеологем, які становлять єдиний комплекс ціннісних і світоглядних орієнтирів формування державної ідентичності. Зокрема, проблема усвідомлення причин і наслідків революції була ключовою у визначенні позицій російських емігрантів щодо минулого і майбутнього Росії. В інтерпретації мислителів консервативного крила

еміграції, серед головних причин революції та руйнації Російської імперії виокремлюється західне втручання. У цьому висновку чітко виявляється характерна риса російської державної ідентичності – «антизахідництво», яка корелюється з риторикою політичного керівництва сучасної Росії і критикою західноєвропейської політики толерантності та мультикультуралізму. Основою пореволюційної концепції національності є ідея соборності, спільності історичної долі. Тому ідеологи пореволюційної думки у прагненні народів колишньої Російської імперії до самовизначення бачили виключно злочинний сепаратизм, меркантильні інтереси сусідніх країн або корисливий егоїзм місцевих еліт. Ідеологічна наступність і глибока вкоріненість у суспільну свідомість зазначених ідеологом проявилася у лозунгах «націоналістичних зазіхань» й «русского мира», міфи якого знайшли підтримку в рамках модерної російської державної ідентичності, достатньо виразно кореспондуються з ідеями російської пореволюційної політичної думки.

Своєрідність пореволюційної ліберальної політичної думки полягає в поєднанні традиційних західних і самобутніх російських ідей лібералізму. У теорії ієрархізму М. Бердяєва обґрунтовано антропоцентристську концепцію ліберальних цінностей. П. Струве відстоював ідею традиційності лібералізму в російській політичній думці. У рамках консервативно-ліберальної моделі вчений пропонував перевести конфронтаційну «біполярність» – «або західництво, або самобутність» – у нову «формулу»: «російська цивілізація проти російського варварства». І. Ільїн на основі аналізу й критики формальної демократії створює модель «органічної демократії», в якій основою втілення принципів лібералізму є сполучення органічної системи добору еліт із гармонічним поєднанням соціально-політичних принципів держави-установи і держави-корпорації.

Християнські мислителі-емігранти підкреслювали зв'язок соціалістичних ідеалів з іудейським хіліазмом, який живив епоху Реформації, у Новий час відродився у вигляді політичного демократизму, а потім вже і

соціалізму. Проте, під час зазначеної еволюції було втрачено первинний духовний сенс світогляду, відбулося спотворення матеріалізмом моральної основи соціалістичної ідентичності, що почала орієнтуватися виключно на економічні інтереси, ідоли натовпу, що ведуть до побудови тоталітарного суспільства. Розглядаючи економіку крізь призму релігійної етики, пореволюційні мислителі встановлюють наявність міцного причинно-наслідкового зв'язку між успішним економічним розвитком і комплексом духовних цінностей. Доповнюючи православну духовність практикою соціальної справедливості шляхом релігійної етизації світського життя, християнський соціалізм може стати протестантизмом православ'я, тобто не лише духовною основою, а й чинником суспільного процесу, в якому буде реалізовано ідеал християнської соціалістичної ідентичності – свобода духовного розвитку людини.

7. У міфологічному архетипі російської державності євразійців місія Росії конкретизується в імперській ідеї об'єднання народів і збирання земель. Це її надзавдання, у світлі якого російський колоніалізм має програмний характер, продиктований виключно об'єктивною логікою євразійського «місцерозвитку». Він є основою і спонукальним мотивом політики російської держави, незалежно від форми державного устрою та ідеології. Пореволюційна євразійська концепція спирається на ідею, що Росія – величезний світ, який охоплює нескінченне різноманіття, великий Схід-Захід, що перевищує обмежене поняття будь-якої етнічної та державної індивідуальності. Подібно до російського месіанізму, об'єктивний характер має і надмірний етатизм російської держави. Історичні, географічні й геополітичні фактори зумовили формування російської державності за принципом «держава понад усе».

Яскравий контраст між сильною державною владою і пластичністю державного організму євразійці вважали успадкованою від імперії Чингізидів рисою. Разом з тим, у будь-якій поліетнічній державі виникає нагальна потреба у наявності певної «„константи”», стрижня, який надаватиме стійкості

державному цілому». Такою константою, на думку пореволюціонерів, має стати «ідея-керівниця» і відповідний провідний прошарок суспільства, сформований на ідеократичних принципах «керуючого відбору». Особливе значення для подолання геополітичних міфів має євразійська концепція ролі української культури у становленні післяпетровської російської культурної традиції. Зазначена концепція культурної взаємодії, з одного боку, спонукає до подальшого переосмислення звичних ідеологем міжнаціональних відносин, а з іншого – служитиме створенню адекватного образу «Іншого», зв'язок з яким досі заважає процесу самоідентифікації.

8. Виразну глибину аналізу політичних процесів і незалежність від усталених ідеологем російської ідентичності виявили автори журналу «Новий Град». Зокрема, вони заперечували невідворотність етатизму і пропагували народження синтетичного ідейно-політичного напрямку, який шукатиме досягнення соціальної справедливості на тлі збереження і розвитку релігійної культури й духовної свободи особистості. Новоградці намагалися звільнити російську ідентичність від захоплення стихією та ідеєю «світової пожежі». Автори «Нового Граду» виступали і проти євразійської доктрини Росії-Євразії, що, на їхню думку, загрожує втратою національної державності, культури, духовності, і проти слов'янофільської утопічної ідеї російського месіанізму. Їхні теоретичні побудови – зразок дійсного толерантного синтезу, однаково вільного і від вульгарного матеріалізму, і від пишномовної аскези ідеалізму.

Яскравим прикладом звільнення від ідеологічних стереотипів є позиція Г. Федотова щодо українського питання. Він наголошує на різниці у сприйнятті держави, що склалася в українських землях і в Московії. Ознакою історичної об'єктивності його аналізу є заперечення однозначно негативних оцінок історичної постаті І. Мазепи, визнання самостійної не лише української культури і мови, але й окремої української нації, що для пореволюційної політичної думки можна вважати винятковим явищем.

Більшість пореволюціонерів підкреслювали суто західне походження

комуністичної ідеології, але визнавали і більшовизм, і революцію як органічні форми самовираження російського народу. Зміновіхівці розуміли більшовизм не стільки як різновид ідеології, скільки як прояв певних рис національного характеру, радикалізму, прагнення революційних змін. Ірраціональна природа цих настроїв відображалася й у класичній літературі XIX ст. Схожі міркування про глибоку вкоріненість «стихії» у державну ідентичність, у «душу Росії» зустрічаються і в сучасній російській суспільно-політичній думці. Визнання органічного характеру більшовизму приводило пореволюціонерів до висновку, що він здатен перетворитися з руйнівника російської державності у чинник здійснення російської месіанської ідеї. Націонал-більшовицька концепція взаємозв'язку історичної місії з державною величчю корелюється з позицією нинішнього керівництва Росії, яке висловлювало впевненість, що або Росія знов стане великою державою, або її не буде зовсім.

9. Наступність політичних установок як риса самоідентифікації пов'язана зі спадковістю суспільно-політичної свідомості й національних традицій державотворення. Так, продовженням імперської ідеї у російській державній ідентичності є її наднаціональний характер у координатах ідеології панрусизму.

Відтак наріжним каменем младороської теорії національної трансформації суспільства є ідея політичної консолідації та гомогенізації суспільства, яка згодом була реалізована у конструкті «нова історична спільнота – «радянський народ».

Саме у цій непереборній наступності проявляється стрижень державної самоідентифікації, який визначає певний вектор розвитку держави. Цей стрижень зумовив появу оригінальних сталінських словосполучень «слов'янофіли-ленінці», «слов'янофіли-більшовики, що стоять за союз слов'янських народів», або модерне відтворення младороського гасла побудови «Империи Русского Мира».

10. Політичні концепції російських фашистів вирізняли намагання

поєднати традиційні ідеологеми російської державності з пореволюційними новаціями, що зумовлювало виникнення химерних варіантів «створення монархії фашистського типу, яка спиратиметься на систему Рад», або провідної ролі меншості у дусі ідеї «керуючого відбору» й ідеократії. Імперські амбіції російських фашистів були продовженням парадигми російської державності, в якій імперська ідея одночасно є і характерною рисою державної ідентичності, і надзавданням державного будівництва. У політичній програмі російських фашистів притаманний пореволюціонерам антисемітизм було доповнено конспірологічною теорією світової сіоністської змови і закликом до звільнення Батьківщини від нав'язаної ззовні чужої національної традиції влади.

Ідеологи Союзу нового покоління доповнили теоретичні міркування Г. Федотова щодо можливості побудови в пострадянській державі громадянського суспільства власною концепцією державної ідентичності, заснованою на поєднанні європейських ідей солідаризму з традиціями російського державотворення. Універсальний характер мають окремі аспекти ідеї соборності, обґрунтованої у працях російських мислителів. Політичному керівництву поліетнічних держав в інтересах внутрішньої стабільності та єдності бажано втілювати інтеграційну ідею своєрідного державного націоналізму. Формування державної ідентичності у поліетнічних державах вимагає зміни пріоритетів ідентифікації, в межах якої громадяни, у першу чергу, ідентифікують себе з державою, а не з етносом. Відтак мешканці сусідніх країн, незалежно від ступеня етнічної спорідненості, у координатах консолідуючої державної самоідентифікації, розглядатимуться громадянами країни як «Інші».

Отже, основами російської державної самоідентифікації, що теоретично обґрунтовані у пореволюційній політичній думці, є: ідея месіанського покликання Росії та російського народу, східний ізоляціонізм і великодержавництво, ідеологеми «об'єктивного характеру етатизму», «історичної ролі», «панрусизму», «особливого світу», «збирання земель».

Сучасна рецепція пореволюційних ідейно-політичних концепцій наочно демонструє наступність світоглядної парадигми російської державності та є чинником відновлення традицій державної ідентичності.

Основою формування сучасної української державної ідентичності має стати усвідомлення державотворчого потенціалу українського народу, активне пропагування історичної ролі України у розбудові європейської цивілізації, утвердження у суспільній свідомості соціально-політичного значення становлення суверенної держави як самодостатнього суб'єкта міжнародних відносин. Зазначені цілі, незважаючи на безумовну складність, цілком досяжні, оскільки ідентичність окреслюється не як даність, а як багаторівнева динамічна структура, що піддається конструюванню і гостро актуалізується у часи формування й трансформування нових соціальних і політичних конфігурацій. Потреба вивільнення процесів самоідентифікації від впливу міфологізованого світогляду, від ретрансляції і відтворення цінностей етатизму, конфронтації, ізоляціонізму, зумовлює високу актуальність подальших наукових досліджень проблематики. Входження України у відкритий світ значною мірою залежатиме від державної самоідентифікації, що відповідала би модерним цінностям і викликам сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аблова Н. Е. КВЖД и российская эмиграция в Китае: международные и политические аспекты истории: первая половина XX в.: дис. ... д-ра ист. наук. Москва, 2005. 556 с.
2. Аблова Н. Е. Российская фашистская партия в Манчжурии. *Белорус. журнал междунар. права и междунар. отношений*. 1999. № 2. С. 58–61.
3. Авансова Е. Г. Религиозное измерение национализма. *Вестн. Томского гос. ун-та*. 2009. № 324. С. 60–62.
4. Агурский М. С. Идеология национал-большевизма. Москва, 2003. 318 с.
5. Актуальные аспекты истории и современности русского зарубежья: параллели и антитезы: сб. ст. Москва, 2007. 230 с.
6. Алексеев Н. Н. Государственный строй России. *Новый Град*. 1938. № 13. С. 91–114.
7. Алексеев Н. Н. На путях к будущей России. Русский народ и государство. Москва, 1998. 635 с.
8. Алексеев Н. Н. О будущем государственном строе России. *Новый Град*. 1938. № 13. С. 91–114.
9. Алексеев Н. Н. Русский народ и государство. *Путь*. 1927. № 8. С. 21–57.
10. Алексеев Н. Н. Русское западничество. *Путь*. 1929. № 15. С. 81–111.
11. Альшиц Д. Н. Начало самодержавия в России: Государство Ивана Грозного. Санкт-Петербург, 1988. 241 с.
12. Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ, 2001. 272 с.
13. Андреева О. М. Национальная безопасность Украины в контексті національної ідентичності і взаємовідносин з Росією: монографія. Київ, 2009.

359 с.

14. Андреева О. М. Особливості політики формування ідентичності в багатонаціональних державах. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 107(1). С. 113–121.
15. Антоненко Н. В. Идеология и программатика русской монархической эмиграции. Мичуринск, 2007. 204 с.
16. Антропов О. К. Российская эмиграция в поисках политического объединения (1921–1939 гг.). Астрахань, 2008. 326 с.
17. Аржаковский А. Журнал ПУТЬ (1925—1940): Поколение русских религиозных мыслителей в эмиграции. Киев, 2000. 656 с.
18. Аржаковський А. Отець Сергій Булгаков: нариси про християнського філософа та богослова (1871–1944). Львів, 2007. 200 с.
19. Арсеньев Ю. С. О фашизме. *К Молодой России: сб. младороссов*. Париж, 1928. С. 130–141.
20. Ахиезер А., Клямки И., Яковенко И. История России: конец или новое начало? Москва, 2013. 496 с.
21. Бабкіна О. В. Деякі методологічні проблеми аналізу політичних трансформацій та політичного розвитку. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2013. Вип. 11. С. 3–10.
22. Бабкіна О. В. Методологія дослідження політичного життя суспільства. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2009. Вип. 2. С. 3–8.
23. Базанов П. Н. Издательская деятельность политических организаций русской эмиграции: (1917–1988 гг.). Санкт-Петербург, 2004. 431 с.
24. Балашов Д. М. Через бездну (Россия на рубеже третьего тысячелетия). *Завтра*. 2000. № 6 (36). 28 марта.
25. Барихновский Г. Ф. Идеино-политический крах белоэмигрантов и

разгром внутренней контрреволюции. Ленинград, 1978. 160 с.

26. Басик И. И. Увезенная с собой Россия. Несбывшиеся надежды русской военной эмиграции в Европе. *Независимое военное обозрение*. 2001. № 1. 12 янв.

27. Бауман З. Индивидуализированное общество. Москва, 2005. 390 с.

28. Бахтин М. М. К методологии гуманитарных наук. URL: http://www.psylib.ukrweb.net/books/_bahtm01.htm (дата звернення: 26.06.2017).

29. Башмаков А. А. Творческая идея монархии и младоросская агитация. *Часовой*. 1935. № 152–153. С. 19–23.

30. Бебик В. М. Українська ідея як чинник формування національної свідомості: культурно-цивілізаційні аспекти. *Віче*. 2007. № 14. С.3-6.

31. Бебик В. М. Глобальна українська ідея (історична розвідка). *Зовнішні справи*. 2007. № 6. С. 41–44.

32. Безсмертний Р. Соціально-політичний устрій українського суспільства (концепція Д. Донцова): дис... канд. політ. наук. Київ, 1997. 179 с.

33. Беккер Г. Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении. Москва, 1961. 895 с.

34. Белов В. Белая печать, ее идеология, роль, значение и деятельность. Петроград, 1922. 128 с.

35. Белов В. Белое похмелье: русская эмиграция на распутье. Москва, 1923. 149 с.

36. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва, 1995. 323 с.

37. Бердяев Н. А. Гибель русских иллюзий. *Собр. соч.: в 5 т.* Париж, 1990. Т. 4. С. 113–122.

38. Бердяев Н. А. Демократия, социализм и теократия. *Новое средневековье. Размышление о судьбе России и Европы*. Москва, 1991. С. 52–55.

39. Бердяев Н. А. Духовные основы русской революции: Опыты 1917–1918 гг. Санкт-Петербург, 1998. 432 с.
40. Бердяев Н. А. Духовный и материальный труд в русской революции. *Собр. соч.: в 5 т.* Париж, 1990. Т. 4. С. 65–74.
41. Бердяев Н. А. Иллюзия и реальность в психологии эмигрантской молодежи. *Путь.* № 14. С. 3–30.
42. Бердяев Н. А. Испанская трагедия перед судом христианской совести. *Новый Град.* 1939. № 14. С. 15–26.
43. Бердяев Н. А. Кошмар злого добра. *Путь.* 1926. № 4. С. 103–116.
44. Бердяев Н. А. Народническое и национальное сознание. *Собр. соч.: в 5 т.* Париж, 1990. Т. 4. С. 133–144.
45. Бердяев Н. А. О политической и социальной революции. *Духовные основы русской революции: Опыты 1917–1918 гг.* Санкт-Петербург, 1998. С. 18–29.
46. Бердяев Н. А. О современном национализме. *Русские записки.* 1938. № 3. С. 232–238.
47. Бердяев Н. А. О социальном персонализме. *Новый Град.* 1933. № 7. С. 44–60.
48. Бердяев Н. А. Правда социализма. *Новое религиозное сознание и общественность.* Москва, 1999. С. 159–186.
49. Бердяев Н. А. Русская идея. Москва, 2000. 400 с.
50. Бердяев Н. А. Самопознание (опыт философской автобиографии). Москва, 1990. 336 с.
51. Бердяев Н. А. Социальный смысл русской революции. *Духовные основы русской революции.* Санкт-Петербург, 1998. С. 98–107.
52. Бердяев Н. А. Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности. Москва, 1990. 240 с.
53. Бердяев Н. А. Существует ли в православии свобода мысли и совести. *Путь.* 1939. № 59. С. 46–54.
54. Бердяев Н. А. Христианство и революция. *Новый Град.* 1937.

№ 12. С. 48–62.

55. Бердяев Н. А. Царство Духа и царство Кесаря. Париж, 1951. 165 с.

56. Бердяев Н. А. Человеческая личность и сверхличные ценности. *Современные записки*. 1937. № 43. С. 293–332.

57. Бесс О. Учение евразийцев. *Начала*. 1992. № 4. С. 89–98.

58. Библиотека Якова Кротова. URL: <http://krotov.info/> (дата звернення 26.06.2017)

59. Бицилли П. М. Г. П. Федотов «Святой Филипп Митрополит Московский». *Современные записки*. 1928. № 36. С. 539–542.

60. Білянська О. Ю. Екзистенціалізм у теорії пізнання М. Бердяєва. *Філософські пошуки*. Вип. XIV. 2002. С. 245–253.

61. Білянська О. Ю. Персоналістська інтерпретація теорії пізнання у філософії М. Бердяєва та французьких персоналістів. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. № 1. 2003. С. 56–62.

62. Білянська О. Ю. Сутність філософії нової релігійної свідомості у М. Бердяєва. *Перспективи*. № 2–3. 2004. С. 25–32.

63. Боровська Г. С. «Російська ідея» у філософсько-правовому вимірі (за М. О. Бердяєвим). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. Вип. 3. С. 428–439.

64. Боровська Г. С. Ідеологема творчого спадку М.О. Бердяєва: від марксизму до правого універсалізму. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. Вип. 3. С. 293–304.

65. Боровська Г. С. Проблема війни у рефлексії Миколи Бердяєва. *Військово-науковий вісник*. 2012. Вип. 17. С. 229–236.

66. Бородин П. А. Конституционно-демократическая партия за рубежом: организация и общественная деятельность в 1920-е годы. Москва, 2000. 100 с.

67. Бороздина Е. А. Социально-политическое учение И. А. Ильина: дис. ... канд. полит. наук. Москва, 2003. 144 с.

68. Бочарова З. С. Современная историография российского зарубежья 1920–1930-х гг. *Отечественная история*. 1999. № 1. С. 91–102.
69. Брубейкер Р. Этничность без групп. Москва, 2012. 408 с.
70. Булгаков С. Н. Сочинения: в 2 т. Москва, 1993. Т. 2. 751 с.
71. Булгаков С. Н. Автобиографические записки. Париж, 1991. 166 с.
72. Булгаков С. Н. Народное хозяйство и религиозная личность. *Сочинения в 2 т*. Москва, 1993. Т. 2. С. 343–368.
73. Булгаков С. Н. Хилиазм и социализм. *Сочинения в 2 т*. Москва, 1993. Т. 2. С. 417–427.
74. Булгаков С. Н. Христианство и социализм. *Христианский социализм*. Новосибирск, 1991. С. 111–131.
75. Булгаков С. Н. Христианство и социальный вопрос. *Два града. Исследования о природе общественных идеалов*. Москва, 1910. Т. 1. С. 206–233.
76. Булдаков В. П. Национальная правая прежде и теперь: Историко-социологические очерки. *Отечественная история*. 1994. № 3. С. 200–206.
77. Булычева М. В. Политическая концепция государства в теоретическом наследии Н. В. Устрялова: дис. ... канд. полит. наук, Саратов, 2007. 192 с.
78. Бурдые П. Идентичность и репрезентация: элементы критической рефлексии идеи «региона». *Ab Imperio*. 2002. № 2. С. 45–60.
79. Бушанський В. В. Етико-політичне вчення В'ячеслава Липинського. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2011. Вип. 1. С. 175–180.
80. Бушанський В. В. Критичний аналіз російських політико-історичних уявлень. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2015. Вип. 1 (75). С. 243–265.
81. Бушанський В. В. Маніпуляція свідомістю: від фрустрації до нової ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 5

(55). С. 74–86.

82. Бушанський В.В. Російська імперська ідеологія: політика міфотворчості. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 4 (78). С. 296–306.

83. Бушуев В. В., Титов В. В. Национально-государственная идентичность в современном мире и роль исторической политики в ее формировании (теоретико-методологический анализ). *Вестник МГТУ имени М. И. Шолохова*. 2011. № 4. С. 77–93.

84. Вандалковская М. Г. Историческая наука российской эмиграции: «евразийский соблазн». Москва, 1997. 349 с.

85. Варакса А. Н. Идея монархии в политической мысли Русского зарубежья (1920–1940-е гг.): дис. ... канд. полит. наук. Санкт-Петербург, 2003. 137 с.

86. Варзар І. М. Із контекстів минулих літ: Вибране в концептуальних і мемуарних вимірах. Київ, 2003. Кн. 1. Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. 592 с.

87. Варзар І. М. Тріада «етноісторична нація – політична нація – політичний клас» у політичній думці Європи Нового часу та сучасної України. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2010. № 5. С. 128–142.

88. Варшавський В. С. Незамеченное поколение. Нью-Йорк, 1956. 387 с.

89. Варшавський В. С. Перечитывая Новый Град. *Мосты*. 1965. № 11. С. 267–285.

90. Вежбицкая А. Семантика грамматики. Москва, 1992. 31 с.

91. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Донецьк, 2012. 864 с.

92. Вериста. Основные начала русского фашизма. Париж, 1938. 15 с.

93. Верменич Я. В. Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Київ, 2016. 356 с.

94. Вернадский Г. В. Начертание русской истории. *Очерк русской философии и истории. Антология*. Москва, 1996. 313 с.
95. Вид еркер Ш. «Континент Евразия»: классическое евразийство и геополитика в изложении Александра Дугина. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание*. 2010. № 1. С. 5–14.
96. Винайдення традиції. Київ, 2005. 448 с.
97. Винник А. В. «Сменовеховство» как обоснование необходимости возвращения в Россию: к вопросу об идеологических построениях Русского Зарубежья (первая половина 1920-х годов). *Вестник ТвГУ*. 2008. Вып. 4. С. 84–90.
98. Вітолін О. Історія України в науковій спадщині євразійців. *Українознавство*. 2006. № 3. С. 270–273.
99. Волкогонова О. Д. Образ России в философии русского зарубежья. Москва, 1998. 240 с.
100. Волошин М. А. Стихотворения. Статьи. Воспоминания современников. Москва, 1991. 478 с.
101. Воляннюк О. Я. Персоніфіковане минуле у сучасному політичному житті України та Росії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса*. 2015. Вип. 1. С. 265–276.
102. Воробьев О. А. «Третий путь» сменовеховства обзор парижского еженедельника «Смена веx» за 1921–22 гг. URL: <http://www.pseudology.org/Literature/SmenaVekh.htm> (дата звернення 26.06.2017).
103. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність. *Умови громадянства: Зб. ст.* Київ, 2005. С. 49–70.
104. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку. Москва, 1997. 540 с.
105. Гаджиев К. С. Политическая наука. Москва, 1994. 397 с.
106. Гальчинський А. С. Україна – на перехресті геополітичних

інтересів. Київ, 2002. 180 с.

107. Гантінгтон С. П. Протистояння цивілізацій та Зміна Світового Порядку. Львів, 2006. 472 с.

108. Геллнер Э. Нации и национализм. Москва, 1991. 319 с.

109. Генкина Э. Б. Из истории борьбы партии на идеологическом фронте (1921–1922). *Вопросы истории*. 1949. № 1. С. 16–38.

110. Георгиевский М. А. Итоги съезда. *За Россию*. 1934. № 27.

111. Георгиевский М. А. На далеком пути. *За Россию*. 1938. № 73.

112. Герасимов Ю. К. Религиозная позиция евразийства. *Русская литература*. 1995. № 1. С. 159–176.

113. Герцен А. И. Собрание сочинений: в 30 т. Москва, 1954. Т. 2: Статьи и фельетоны 1844–1846. Дневник, 1842–1845. 519 с.

114. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации. Москва, 2005. 528 с.

115. Гинс Г. К. На путях к государству будущего. От либерализма к солидаризму. Харбин, 1930. 210 с.

116. Гиренко Ф. И. Патология русского ума. Москва, 1998. 301 с.

117. Гнатюк О. Л. И. А. Ильин и П. Б. Струве: осмысление понятий «нация», «национализм», «национальное возрождение России»: сравнительный анализ. URL: http://cr-journal.ru/files/file/01_2016_11_48_26_1453117706.pdf (дата звернення: 26.06.2017).

118. Гнатюк О. Прощання з імперією: українські дискусії про ідентичність. Київ, 2005. 528 с.

119. Гнатюк О. Л. П. Б. Струве как социальный мыслитель. Санкт-Петербург, 1998. 374 с.

120. Говердовская Л. Ф. Общественно-политическая и культурная деятельность русской эмиграции в Китае в 1917–1931 гг. Москва, 2000. 174 с.

121. Голлербах Е. А. Идеология путейства: Моск. религиоз. – филос. изд-во «Путь» и его политич. философия. *Вече*. 1997. Вып. 9. С. 17–70.

122. Гомілко О. Посттоталітарний дискурс: відмова від минулого або попередження майбутньому? *Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників програми наукового стажування у США, Львів, 18–21 вересня 2003 р.* Київ, 2003. С. 26–29. URL: <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/Identity.pdf> (дата звернення 26.06.2017).

123. Горбатенко В. П. В'ячеслав Липинський і сучасні проблеми співвідношення традиції і модернізації. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2011. Вип. 1. С. 72–77.

124. Горбатенко В. П. Національна держава та її суверенність в умовах глобалізації. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2013. Вип. 3. С. 268–273.

125. Грицак Я. І ми в Європі? *Критика*. 2003. №. 4. С. 5–8.

126. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Київ, 2011. 350 с.

127. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ, 1991. 240 с.

128. Гудков Л. Идеологема «врага»: «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции. *Образ врага*. Москва, 2005. 334 с.

129. Гуль Р. Б. Я унес Россию: Апология эмиграции: в 3 т. Москва, 2001. Т. 1. Россия в Германии. 554 с.

130. Гуль Р. Б. Я унес Россию: Апология эмиграции: в 3 т. Москва, 2001. Т. 2: Россия во Франции. 518 с.

131. Гумилев Л. Н. От Руси до России. Очерки этнической истории. Санкт-Петербург, 2002. 352 с.

132. Гумилев Л. Н. Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации. Москва, 2003. 608 с.

133. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Москва, 2001. 560 с.

134. Дашевська О. Національно-державна ідентичність як шлях до геополітичного самовизначення України. *Сучасне суспільство*. 2015.

Вип. 2(1). С. 50–59.

135. Дем'яненко Б. Л. Українська влада як відображення посттоталітарних ціннісних орієнтацій. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса*. 2007. Вип. 36. С. 317–323.

136. Дем'яненко Б. Л. Три моделі тоталітаризму: Порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму. Київ, 2000. 254 с.

137. Десницький В. Печать белой эмиграции. *Книга и революция*. 1922. № 1(15). С. 46–50.

138. До 26-річниці Незалежності України: тенденції змін громадської думки. Результати загальнонаціонального опитування. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <http://dif.org.ua/article/do-26-richnitsi-nezalezhnosti-ukraini-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki> (дата звернення: 26.06.2017)

139. Доронченков А. И. Эмиграция «первой волны» о национальных проблемах и судьбе России. Санкт-Петербург, 2001. 214 с.

140. Дубинина М. А. Политические идеи И. А. Ильина в контексте реформирования современного российского государства: дис. ... канд. полит. наук. Москва, 2010. 214 с.

141. Дугин А. Г. В комиссарах дух самодержавья. *Элементы. Евразийское обозрение*. 1996. № 8. С. 63–73.

142. Дугин А. Г. Глобализация: планетарная или региональная. *Глобальный дискурс. Анализ процессов глобализации в свете различных методологий*. Сумы, 2003. 142 с.

143. Дугин А. Г. Евразийский путь как Национальная идея. Москва, 2002. 138 с.

144. Дугин А. Г. Евразийский реванш России. Москва, 2014. 254 с.

145. Дугин А. Г. Евразийский триумф. Послесловие. *Савицкий П. Н. Континент Евразия*. Москва, 1997. 461 с.

146. Дугин А. Г. Евразийство от философии к политике: Доклад на

Учредительном съезде ОПОД «Евразия». *Основы евразийства*. Москва, 2002. С. 16–26.

147. Дугин А. Г. Метафизика национал-большевизма. *Элементы. Евразийское обозрение*. 1996. № 8. С. 5–12.

148. Дугин А. Г. Мистерии Евразии. Москва, 1996. 191 с.

149. Дугин А. Г. Партия «Евразия» и сегодня востребована самой жизнью. *Основы евразийства*. Москва, 2002. 392 с.

150. Дугин А. Г. Проект «Евразия». Москва, 2004. 510 с.

151. Дугин А. Г. Теория евразийского государства. *Основы евразийства*. Москва, 2002. С. 521–534.

152. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. Москва, 1990. 575 с.

153. Элита-Вильчковский К. С. Наши ставки. *Младоросская Искра*. 1932. 15 октября.

154. Елькин А. В. Философия культуры Ф. А. Степуна и Г. П. Федотова. Новоградство: дис. ... канд. филос. наук. Москва, 2005. 156 с.

155. Ерасов Б. С. Антиевразийство и новое евразийство в канун XXI века. *Евразийство: проблемы осмысления*. Уфа, 2002. С. 15–23.

156. Ерасов Б. С. Социокультурные и геополитические принципы евразийства. *Полис*. 2001. № 5. С. 38–45.

157. Ефимовский Е. А. Децентрализация власти и отношение к окраинным образованиям. *Двуглавый Орел*. 1921. Вип. 13. 1 (14) августа. С. 21–22.

158. Євнух В. Ідентичність. *Політична енциклопедія*. Київ, 2012. С. 274–275.

159. Жаб енець Н. В. Політичні цінності та їх втілення у процеси демократизації українського суспільства: дис. ... кан. політ. наук. Київ, 2006. 210 с.

160. Жданов Д. Н. Русские национал-социалисты в Германии (1933–1939 гг.). *Россия и современный мир*. 1999. № 1(22). С. 234–247.

161. Жукова О. А. На пути к русской Европе. Интеллектуалы в борьбе за свободу и культуру в России. Москва, 2013. 208 с.
162. Закатов А. Н. Партия младороссов и идея социальной монархии. *Трибуна русской мысли*. 2008. № 9. С. 208–218.
163. Закиров М. Б. Актуализация теории демократии И. А. Ильина на рубеже веков. *Культура. Политика. Понимание*: Материалы международного симпозиума молодых ученых. (Белгород, 17 апреля 2013). Белгород, 2013. С. 24–29.
164. Закиров М. Б. Евразийская концепция кризиса русского традиционного общества. *Традиционные общества: неизвестное прошлое*: Материалы X Международная научно-практическая конференция (Челябинск, 21–22 апреля 2014). Челябинск, 2014. С. 47–50.
165. Закиров М. Б. Интегративный характер политической мысли Русского зарубежья. *Веснік Гродзенскага Дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя I. Гісторыя і Археалогія. Філасофія. Паліталогія*. 2015. № 2 (197). С. 145–150.
166. Закиров М. Б. Исторические пути, причины и особенности миграции украинцев в Россию (в XV – начале XX века). *История украинской науки на рубеже тысячелетий*. Киев, 2005. Вып. 19. С. 69–81.
167. Закиров М. Б. Концепция геополитического и национально-культурного развития России-Евразии. *Научные ведомости БелГУ. Серия: История. Политология, Экономика. Информатика*. Белгород, 2014. № 1 (172). Вып. 29. С. 192–197.
168. Закиров М. Б. Концепция российской государственности И. Л. Солоневича: компаративистский поход. *Веснік Гродзенскага Дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя I. Гісторыя і Археалогія. Філасофія. Паліталогія*. 2014. № 2 (174). С. 61–68.
169. Закиров М. Б. Концепция российской государственности Н. Н. Алексеева. *Вестник Университета «Кайнар»*. Алматы, 2014. № 1. С. 34–40.

170. Закиров М. Б. Концепция становления и развития общерусской культуры в работах Н. С. Трубецкого. *Идеи межславянского сближения и объединения славянских народов в общественной мысли России и зарубежных стран*: Материалы научно-практической конференции (Екатеринбург, 30 ноября 2013). Москва, 2014. С. 68–71.

171. Закиров М. Б. Н. А. Бердяев о тайне национальности и миссии России. *Философия права*. Ростов-на-Дону. 2014. № 3 (64). С. 25–29.

172. Закиров М. Б. Прошлое и будущее российской государственности в теории народной монархии И. Л. Солоневича. *Научные ведомости БелГУ. Серия: История. Политология, Экономика. Информатика*. Белгород. 2013. № 8 (151). Вып. 26. С. 197–202.

173. Закиров М. Б. Русское зарубежье как социально-культурный феномен. «*Політична наука в епоху суспільних перетворень: потенціал і його реалізація*»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (XXV Харківські політологічні читання). (Харків, 3–4 лютого 2012). Харків, 2012. С. 108–110.

174. Закиров М. Б. Русское Зарубежье: опыт осмысления понятия. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2012. Вип. 2 (12). С. 84–192.

175. Закиров М. Б. Социальный иерархизм Н. А. Бердяева: политологический аспект. *ПОЛИТЭКС*. СПбГУ. Санкт-Петербург. 2014. № 1. (том 10). С. 194–207.

176. Закиров М. Б. Актуалізація політичних концепцій Російського Зарубіжжя у риториці і політиці сучасної Росії. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук*: Матеріали III всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. (Дніпропетровськ, 20 грудня 2013). Дніпропетровськ, 2013. С. 164–166.

177. Закиров М. Б. Актуальність і наступність політичних концепцій російського зарубіжжя *Придніпровські соціально-гуманітарні читання*:

Матеріали Дніпропетровської сесії III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Дніпропетровськ, 29 листопада 2014). Дніпропетровськ, 2014. С. 28–31.

178. Закіров М. Б. Витоки і особливості ідейно-політичної доктрини журналу «Новий Град». *Політика: теорія та практика в сучасному суспільстві*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Берегове, 29 квітня 2015). Берегове, 2015. С. 5–9.

179. Закіров М. Б. Держава у політичній теорії євразійства. *Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні*: Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (Сімферополь, 26 квітня 2013). Дніпропетровськ, 2013. С. 57–59.

180. Закіров М. Б. Ефективність реалізації прав людини у перехідних суспільствах в контексті політичної теорії І. О. Ільїна. *Нові виміри прав людини: юридичні, філософські, політологічні аспекти*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 30 травня 2013). Львів, 2013. С. 45–48.

181. Закіров М. Б. Зовнішньополітичний імператив євроінтеграції України у світлі політичної думки російського зарубіжжя. *Асоціація Україна–ЄС: історичні та політико-правові аспекти*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. *Історико-політичні студії. Серія «Політичні науки»*. 2016. № 2 (6). С. 69–76.

182. Закіров М. Б. Концепція народної монархії І. Л. Солоневича. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання*: Матеріали Дніпропетровської сесії II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Дніпропетровськ, 22 лютого 2013). Дніпропетровськ, 2013. С. 109–112.

183. Закіров М. Б. Концепція синтезу культур у політичній теорії євразійства. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук*: Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції (Дніпропетровськ, 29–30 листопада 2013). Дніпропетровськ, 2013. С. 108–110.

184. Закіров М. Б. М. О. Бердяєв: переломлення ідей соціалістичної революції у реаліях російського світосприйняття. *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки»*. 2014. Вип. 19. С. 115–120.

185. Закіров М. Б. Молодіжні організації Російського Зарубіжжя у павутинні радикалізму. *Наукові праці: науково-методичний журнал. Серія «Політологія»*. 2015. Вип. 248. Т. 260. С. 85–92.

186. Закіров М. Б. Монархічна ідея у політичній теорії І. О. Ільїна. *Науковий журнал «Філософія і політологія в контексті сучасної культури»*. 2013. Вип. 5. С. 95–100.

187. Закіров М. Б. Народ, влада і демократія у політичній теорії Г. П. Федотова. *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки»*. Вип. 18. 2014. С. 36–40.

188. Закіров М. Б. Народний ідеал «Держава правди» у політичній теорії М. М. Алексеєва. *Науковий діалог «Схід-Захід»*: Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. (Бахчисарай, 12 жовтня 2013). Дніпропетровськ, 2013. С. 211–214.

189. Закіров М. Б. Націонал-більшовизм: примирення з непримиренним. *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки»*. 2014. Вип.. 21. С. 56–67.

190. Закіров М. Б. Нація, ідентичність і месіанство: за мотивами міркувань мислителів Російського Зарубіжжя. *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії*: Матеріали XII міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (Переяслав-Хмельницький, 30–31 березня 2015). Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 89–90.

191. Закіров М. Б. П. Б. Струве і російський ліберал-консерватизм. *Науковий діалог «Схід-Захід»*: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. (Кам'янець-Подільський, 10 липня 2013). Дніпропетровськ, 2013. ч. 3. С. 183–186.

192. Закіров М. Б. П. Б. Струве: свобода еволюції під контролем міри. *Науковий журнал «Філософія і політологія в контексті сучасної культури»*. 2014. Вип. 7. С. 271–278.
193. Закіров М. Б. Перші кроки політичної інституціоналізації російської післяреволюційної еміграції. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук*. Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. (Дніпропетровськ, 15 липня 2014). Дніпропетровськ, 2014. С. 20–22.
194. Закіров М. Б. Політична аксіологія М. О. Бердяєва. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія, політологія, соціологія*. 2014. Т. 22, Вип. 24 (2). С. 141–147.
195. Закіров М. Б. Політична думка Російського Зарубіжжя: структурування та аналіз досліджень феномену. *Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки»*. Електронне видання Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2015. №8. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2572 (дата звернення: 26.06.2017.)
196. Закіров М. Б. Політична теорія І. О. Ільїна у дослідженнях сучасних російських вчених. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 2 (16). С. 240–250.
197. Закіров М. Б. Політичні процеси в сучасній Україні в світлі концепції взаємовідносин народу і влади Г. П. Федотова. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції* (Кіровоград, 16 травня 2014). Дніпропетровськ, 2014. С. 105–108.
198. Закіров М. Б. Практика сучасної української держави як критерій політичної теорії Г. П. Федотова. *Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії держави і права: Матеріали XIII міжвузівської наукової конференції* (Луганськ, 27 березня 2014). Луганськ, 2014. С. 15–17.

199. Закіров М. Б. Проблема типології політичної думки Російського Зарубіжжя. *Evropský politický a právní diskurz*. Прага. 2015. Volume 2. Issue 2. S. 108–113.

200. Закіров М. Б. Проблема формування модерної української державної ідентичності: геополітичний і соціокультурний аспекти. *Evropský politický a právní diskurz*. Прага. 2017. Volume 4. Issue 2. S. 141–149.

201. Закіров М. Б. Проблеми демократичного розвитку України у світлі політичної теорії І. О. Ільїна. *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД: Матеріали ІХ міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції* (Переяслав-Хмельницький, 30–31 березня 2013). Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 172–174.

202. Закіров М. Б. Російське Зарубіжжя як історико-політичний і науковий феномен. *Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії держави і права: Матеріали ХІІ міжвузівської наукової конференції* (Луганськ, 20–21 березня 2013). Луганськ, 2013. С. 38–40.

203. Закіров М. Б. Російське Зарубіжжя як чинник збереження слов'янської духовності. *Богатство духовного мира восточных славян и его воплощение в словесно-художественном творчестве: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 70-летию создания подпольной молодежной организации «Молодая гвардия»* (Луганск, 17–18 сентября 2012). Луганск, 2012. С. 46–51.

204. Закіров М. Б. Становлення і перспективи російської державності у політичній теорії євразійства. *Вісник СевНТУ: зб. наук. праць. Серія: Політологія*. 2013. Вип. 145. С. 67–72.

205. Закіров М. Б. Теорія демократії І. О. Ільїна в контексті соціально політичної трансформації на пострадянському просторі. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія, політологія, соціологія*. 2013. № 9. С. 78–85.

206. Закіров М. Б. Україна у геополітичній концепції євразійства. *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД: Матеріали VIII міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції* (Переяслав-Хмельницький, 26–28 лютого 2013). Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 162–164.
207. Закіров М. Б. Українські реалії у світлі політичних концепцій діячів російського зарубіжжя. *XXVII Харківські політологічні читання: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (Харків, 5 червня 2014). *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2014. № 4 (23). С. 322–324.
208. Закіров М. Б. Фактори становлення державності і проблема аргументації у теоріях монархії І. О. Ільїна та І. Л. Солоневича. *Порівняльно-правові дослідження.* 2013. № 1–2. С. 48–53.
209. Закіров М. Б. Феномен політичної думки російського зарубіжжя в контексті української державної ідентичності: монографія. Київ, 2016. 564 с.
210. Закіров М. Б. Християнський соціалізм: «позитивне співвідношення» С. Булгакова і господарська свобода у рамках духовності і права С. Франка. *Наукові праці: науково-методичний журнал. Серія «Політологія».* Миколаїв, 2014. Вип. 224. Т. 236. С. 7–12.
211. Зарубежная Россия. 1917–1939: сб. ст. по материалам Междунар. науч. конф. «Культурное наследие рос. эмиграции 1917–1939 гг.». Санкт-Петербург, 2000. 444 с.
212. Звезда и свастика. Большевизм и русский фашизм. Москва, 1994. 316 с.
213. Зеленько Г. І. Методологія порівняльних досліджень. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.* 2010. Вип. 3. С. 184–189.
214. Зеньковский В. В. Из моей жизни. Воспоминания. Москва, 2014.

454 с.

215. Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2009.

221 с.

216. Злобин Ф. З. Национальный союз русской молодежи за рубежом: История и идеология. *За Россию*. 1930. № 1. С. 51–55.

217. Золина М. Б. Философия власти И. А. Ильина. *Социально-политический журнал*. 1996. № 3. С. 169–179.

218. Ибраев М. У. Н. Н. Алексеев – практическое воплощение евразийского политического проекта. *Вестник Евразийского гуманитарного института*. 2012. С. 48–55.

219. Иванов А. В. Попов Ю. В., Тюгашев Е. А., Шишин М. Ю. Евразийство: ключевые идеи, ценности, политические приоритеты: монография. Барнаул, 2007. 243 с.

220. Иванов В. П. Российское зарубежье на Дальнем Востоке. Москва, 2003. 160 с.

221. Иванов С. С. Идеология русского христианского социализма: дис. ... канд. полит. наук. Саратов, 2001. 261 с.

222. Иванов С. С. Христианский социализм как политический феномен: автореф. дис. ... д-ра полит. наук. Саратов, 2011. 39 с.

223. Иванов С. С. Христианский социализм как политический феномен: опыт России и Европы. Саратов, 2009. 255 с.

224. Идеология и тактика младороссов. *Последние новости*. 1930. 6 сентября.

225. Изергина В. П. Белая идеология и белое движение как концепты патриотизма в творчестве Ивана Ильина: дис. ... кан. полит. наук. Саратов, 2013. 210 с.

226. Изергина Н. И. Теория органической демократии И. А. Ильина и проблемы социально-политической трансформации современной России: дис. ... доктора полит. наук. Саранск, 2009. 376 с.

227. Ильин И. А. Белая идея. Молодая гвардия. Москва, 1992. № 1/2. С. 208–215.
228. Ильин И. А. За национальную Россию: Манифест русского движения. *Слово. Литературно-художественный ежемесячник Госкомиздатов СССР и РСФСР*. 1991. № 8. С. 79–85.
229. Ильин И. А. Заветы февраля. *Наши задачи. Статьи 1948–1954 гг.: в 2 т.* Москва, 2008. Т. 1. С. 205–206.
230. Ильин И. А. Кошмар Н. А. Бердяева. Необходимая оборона. *Ильин И. А. Собрание сочинений: в 10 т.* Москва, 1996. Т. 5. С. 236–243.
231. Ильин И. А. Национал-социализм. Новый дух. *Возрождение*. 1933. 17 мая.
232. Ильин И. А. Наши задачи. Статьи 1948–1954 гг.: в 2 т. Москва, 2008. Т. 1. 528 с.
233. Ильин И. А. Наши задачи. Статьи 1948–1954 гг.: в 2 т. Москва, 2008. Т. 2. 512 с.
234. Ильин И. А. О монархии и республике. *Собр. соч.: в 10 т.* Москва, 1994. Т. 4. С. 417–559.
235. Ильин И. А. О путях России. *Русская идея: в 2 т.* Москва, 1994. Т. 2. С. 128–134.
236. Ильин И. А. О русской идее. *Наши задачи. Статьи 1948–1954 гг.: в 2 т.* Москва, 2008. Т. 1. С. 437–449.
237. Ильин И. А. О сопротивлении злу силою. Берлин, 1925. 221 с.
238. Ильин И. А. О страданиях и унижениях русского народа. *Наши задачи. Статьи 1948–1954 гг.: в 2 т.* Москва, 2008. Т. 1. С. 219–224.
239. Ильин И. А. О фашизме. *Наши задачи. Статьи 1948–1954 гг.: в 2 т.* Москва, 2008. Т. 1. С. 109–112.
240. Ильин И. А. О формальной демократии. 30 октября 1950 года. *Собр. соч.: в 10 т.* Москва, 1993. Т. 2. 496 с.
241. Ильин И. А. О формальной демократии. *Наши задачи. Статьи 1948–1954 гг.: в 2 т.* Москва, 2008. Т. 1. С. 393–397.

242. Ильин И. А. Об органическом понимании государства и демократии. *Наши задачи. Статьи 1948–1954 гг.: в 2 т.* – Москва, 2008. Т. 1. С. 397–401.
243. Ильин И. А. Основы борьбы за национальную Россию. *Собр. соч.: в 10 т.* Москва, 1999. Т. 9/10. С. 317–396.
244. Ильин И. А. Основы демократии. *Наши задачи. Статьи 1948–1954 гг.: в 2 т.* Москва: Айрис-пресс, 2008. Т. 1. С. 191–194.
245. Ильин И. А., Шмелев И. С. Переписка двух Иванов (1927–1934). Москва, 2000. 553 с.
246. Ильин И. А. Предпосылки творческой демократии 15–30 мая 1951 года. *Наши задачи. Статьи 1948–1954 гг.: в 2 т.* Москва, 2008. Т. 1. С. 466–474.
247. Ильин И. А. Республика – монархия. *Возрождение*. 1926. № 341. 9 мая.
248. Ильин И. А. Родина. Русская философия. Православная культура. Москва, 1992. 159 с.
249. Ильин И. А. Собрание сочинений. [Доп. Т. 2.]: Письма, мемуары (1939–1954). Москва, 1999. 507 с.
250. Ильин И. А. Советский Союз – не Россия. *Собр. соч.: в 10 т.* Москва, 1998. Т. 7. 608 с.
251. Ионг Луи де. Немецкая пятая колонна во второй мировой войне. Москва, 1958. 447 с.
252. Исаев И. А. Евразийство: идеология государственности. *Общественные науки и современность*. 1994. № 5. С. 42–55.
253. Исаев И. А. Идеальный крах сменовеховства: (о политической программе «евразийства»). *Буржуазные и мелко-буржуазные партии России в Октябрьской революции и гражданской войне*. Материалы конференции. Калинин-Москва, 1980. С. 203–222.
254. Исмаилов А. С. Концепция «христианской демократии» Г. П. Федотова: дис. ... канд. полит. наук. Москва, 2013. 154 с.

255. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков): Краткий курс: Одобрен ЦК ВКП(б). 1938 г. Москва, 1944. 352 с.
256. История российского зарубежья: Проблемы адаптации мигрантов в XIX–XX вв.: сб. ст. Москва, 1996. 173 с.
257. Іванченко І. Український народ. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. Київ, 1996. 942 с.
258. Івахів О. Концепція євразійства та її відображення в теоретичній спадщині П. Савицького. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2007. Вип. 19. С. 26–32.
259. Йованович М. Русская эмиграция на Балканах, 1920–1940. Москва, 2005. 487 с.
260. К истории национал-большевизма. Письмо Н. В. Устрялова к П. Б. Струве (1920). *Россия и реформы: сб. ст. Вып. 3*. Москва, 1995. С. 155–158.
261. Казем-Бек А. Л. Генеральная линия Союза младороссов. *Младоросская Искра*. 1932. 15 янв.
262. Казем-Бек А. Л. К новому миру. *Бодрость!* 1939. 12 нояб.
263. Казем-Бек А. Л. Немцы и мы. *Бодрость!* 1939. 5 февр.
264. Казем-Бек А. Л. Решаем украинский вопрос. *Бодрость!* 1939. 22 янв.
265. Казем-Бек А. Л. Россия и Германия на перепутье. *Бодрость!* 1937. 21 февр.
266. Казем-Бек А. Л. Россия, младороссы и эмиграция. Париж, 1936. 95 с.
267. Казем-Бек А. Л. Украинцы или сепаратисты? *Бодрость!* 1939. 5 марта.
268. Канищева Н. И. Разработка П. Н. Милюковым тактического курса эмигрантских кадетских групп. *П. Н. Милюков: историк, политик, дипломат*. Материалы международной научной конференции Москва, 2000. С. 142–189.
269. Канищева Н. И. Эволюция идеологии и программы кадетской

партии в период гражданской войны и эмиграции. *Русский либерализм: исторические судьбы и перспективы*. Материалы международной научной конференции Москва, 1999. С. 339–355.

270. Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. Київ, 1998. 712 с.

271. Карамзин Н. М. История государства Российского: в 3 кн., заключающих в себе 12 т. Москва, 1989. Кн. 3, Т. 9–12. 702 с.

272. Карсавин Л. П. Н. А. Бердяев. «Смысл истории. Опыт философии человеческой судьбы» «Конец Ренессанса (К современному кризису культуры)». *Н. А. Бердяев: pro et contra*. Кн. 1. Санкт-Петербург, 1994. С. 327–330.

273. Карсавин Л. П. Ответ на статью Бердяева об евразийцах. *Путь*. 1926. № 2. С. 124–127.

274. Кассирер Э. Техника современных политических мифов. *Вестник МГУ. Сер. 7, Философия*. 1990. № 2. С. 58–65.

275. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. Київ, 1999. URL: <http://litopys.org.ua/kasian/kas.htm> (дата звернення: 26.06.2017)

276. Квакин А. В. Между белыми и красными. Русская интеллигенция 1920–1930 годов в поисках Третьего Пути. Москва, 2006. 413 с.

277. Кёсева Ц. Болгария и русская эмиграция: 1920–1950 годы. Москва, 2008. 310 с.

278. Кивель В. П. Государство и личность (некоторые вопросы теории). Электронная библиотека БГУ. URL: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/33236> (дата звернення 26.06.2017)

279. Кизеветтер А. Из размышлений о революции. *Современные записки*. 1930. № 42. С. 345–363.

280. Кизеветтер А. А. Евразийство. *Между Европой и Азией: Евразийский соблазн*. Москва, 1997. С. 266–277.

281. Кизеветтер А. А. Русская история по-евразийски. *Историческая наука российской эмиграции: «евразийский соблазн»*. Москва, 1997. С. 341–

348.

282. Кинева Т. С. Евразийство в современном идейно-политическом пространстве России : дис. ... канд. полит. наук. Москва, 2009. 159 с.

283. Киреевский И. В. Записка об отношении русского народа к царской власти. Разум на пути к Истине. Москва, 2002. 215 с.

284. Кісь Р. Фінал Третього Риму: Російська месіянська ідея на зламі тисячоліть. Львів, 1998. 744 с.

285. Классика геополитики, XX век. Москва, 2003. 720 с.

286. Климович Л. В. Европейский фашизм и русская эмигрантская молодежь. *Неприкосновенный запас*. 2008. № 5. С. 143–151.

287. Климович Л. В. Идеология национального союза нового поколения на страницах газеты «За Россию». *Власть*. 2008. № 10. С. 112–115.

288. Климович Л. В. По ту сторону советской власти: к истории Народно-трудового союза. *Неприкосновенный запас*. 2009. № 35. С. 141–150.

289. Климович Л. В. Политическое устройство России в программе Национального Союза Нового Поколения. *Былые годы*. 2014. № 33 (3). С. 466–471.

290. Ключников Ю. В. Смена вех. *Смена вех: сб. ст.* Тверь, [б. г.]. С. 3–44.

291. Ковалевський П. Е. Зарубежная Россия. Дополнительный выпуск. Париж, 1973. 147 с.

292. Ковалевський П. Е. Зарубежная Россия. История и культурно-просветительская работа русского зарубежья за полвека (1920–1970). Париж, 1971. 347 с.

293. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004. 352 с.

294. Кожин В. В. Евразийская концепция русской истории. *Евразия*. 1997. № 1–2. С. 12–19.

295. Кожин В. В. Историософия евразийцев. *Наши современники*. 1992. № 2. С. 140–144.

296. Кожин В. В. Россия. Век XX (1939–1964): Опыт беспристрастного исследования. Москва, 1999. 396 с.
297. Козловець М. А. Схід-захід: дилема чи проблема українського вибору? *Вісник Житомирського державного університету. Філософські науки*. 2003. Вип. 43. С. 3–9.
298. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир, 2009. 558 с.
299. Колеров М. А. Братство Святой Софии: «Веховцы» и «евразийцы» (1921–1925 гг.). *Вопросы философии*. 1994. № 10. С. 155–156.
300. Комин В. В. Политический и идейный крах русской буржуазной контрреволюции за рубежом. Калинин, 1977. 122 с.
301. Коментар Департаменту інформаційної політики МЗС України щодо подій у Львові 9 травня 2011 р. *Національне інформаційне агентство «Укрінформ»*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1188936_komentar_departamentu_nformatsyno_poltiki_mzs_ukrani_shchodo_pody_u_lvov_9_travnja_tsr_1012141.html (дата звернення: 26.06.2017).
302. Кондакові И. А. Служить родине приходится костями. Дневник Н. В. Устрялова 1935–1937 год. *Источник*. 1989. № 5–6. С. 3–100.
303. Коновалова І. Євразійство у творчій спадщині П. М. Біциллі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2012. Вип. 10. С. 339–350.
304. Коновалова О. В. В. М. Чернов о путях развития России. Москва, 2009. 383 с.
305. Коноплин Ю. С., Чемшит А. А. Модель демократии в консервативной политической мысли России на рубеже XIX–XX веков. *Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. Серія: Політологія*. Вип. 100. 2009. С. 12–17.
306. Корнющенко Д. И. Звезда и свастика. Советская Россия и русская эмиграция. URL: http://lit.lib.ru/k/kornjushenko_d_i/text_0210-1.shtml (дата звернення 26.06.2017).

307. Косач Т. М. Релігійно-філософська концепція Л. П. Карсавіна (проблема особистості): дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2008. 176 с.
308. Косик В. И. «Молодая Россия»: Вариации на тему национализма в маршах эпохи. Москва, 2013. 204 с.
309. Косик В. И. Молодая Россия в эмиграции. *Славяноведение*. 2000. № 4. С. 3–15.
310. Костиков В. В. Не будем проклинать изгнание. Пути и судьбы русской эмиграции. Москва, 1990. 462 с.
311. Костюков А. Е. Концепция евразийской государственности в политическом учении Н. Н. Алексеева (1879–1964). Москва, 2009. 112 с.
312. Котигоренко В. О. Щодо стратегії державної етнонаціональної політики. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 1(6). С. 40–52.
313. Кочубей О. И. Исход и возвращение (Русская эмиграция в Китае 20–40-е годы). Владивосток, 1998. 250 с.
314. Краус Т. Советский термидор. Духовные предпосылки сталинского поворота (1917–1928). Будапешт, 1997. 251 с.
315. Кресіна І. О. Громадянсько-політична концепція української нації (за В. Липинським). *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2011. Вип. 1. С. 237–247.
316. Кресіна І. О. Теоретичні засади формування української національної ідентичності. *Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Політичні науки*. 2015. Вип. 67. С. 53–68.
317. Кривошеина Н. А. Четыре трети нашей жизни. Париж, 1984. 280 с.
318. Кротова М. В. Русские эмигранты в межвоенной Манчжурии: манипуляции с гражданством как способ выживания. *Новый исторический вестник*. 2012. № 32. URL: http://www.nivestnik.ru/2012_2/11.shtml (дата звернення: 26.06.2017).
319. Кувшинов В. А. Кадетская эмиграция: историография, организация, политика. Год первый (май 1920 – июль 1921): 250-летнему

юбилею МГУ им. М. В. Ломоносова посвящается. Москва, 2005. 277 с.

320. Кувшинов В. А. Кадеты в России и за рубежом: (1905–1943 гг.). Москва, 1997. 151 с.

321. Кузнецов П. Многоликий Янус: (нео)евразийство в России. *Звезда*. URL: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2010/6/ku17-pr.html> (дата звернения: 26.06.2017).

322. Кукушкин И. А. Путь социалистов-революционеров в эмиграцию (1918–1922). *Русский сход: сб. ст.* Санкт-Петербург, 2004. С. 79–105.

323. Культура Российского Зарубежья: сб. ст. Москва, 1995. 270 с.

324. Культурное наследие российской эмиграции: 1917–1940-е годы. Москва, 1994. Кн. 1. 520 с.; Кн. 2. 519 с.

325. Лавров С. Б. Лев Гумилев. Судьба и идеи. Москва, 2003. 608 с.

326. Лакер У. Черная сотня. Происхождение русского фашизма. Москва, 1994. 432 с.

327. Ларюэль М. Идеология русского евразийства или Мысли о величии империи. Москва, 2004. 287 с.

328. Лебедев С. В. Слово и дело национальной России. Очерки истории русского патриотического движения. Москва, 2007. 576 с.

329. Левицкий С. О. Сергей Булгаков. *Русская религиозно-философская мысль XX века : сб. ст.* Питтсбург, 1975. С. 205–213

330. Ленин В. И. Детская болезнь «левизны» в коммунизме. *Полное собрание сочинений в пятидесяти пяти томах*. Москва, 1981. Т. 41 (май–нояб. 1920). С. 1–104.

331. Ленин В. И. Еще раз о профсоюзах, о текущем моменте и об ошибках тт. Троцкого и Бухарина. *Полное собрание сочинений в пятидесяти пяти томах*. Москва, 1970. Т. 42 (нояб. 1920–март 1921). С. 264–304.

332. Ленин В. И. Удержат ли большевики власть. *Полное собрание сочинений в пятидесяти пяти томах*. Москва, 1969. Т. 34 (июль–октяб. 1917). С. 287–339.

333. Леонтьев К. Н. Избранные письма (1854–1891). Санкт-Петербург,

1993. 640 с.

334. Ли Жэньнянь. Произведения русских писателей – эмигрантов в Пекинской библиотеке. *Проблемы Дальнего Востока*. 1993. № 1. С. 168–174.

335. Ли Шу Хиао. Деятельность Харбинской православной епархии. *Дальний Восток России – Северо-Восток Китая: исторический опыт взаимодействия и перспективы сотрудничества*. Хабаровск, 1998. С. 172–174.

336. Линник Ю. В. Евразийцы. *Север*. 1990. № 12. С. 138–141.

337. Лосский Н. О. Свобода и хозяйственная демократия. *Новый Град*. 1932. № 3. С. 54–59.

338. Лымарь С. И. Сменовеховство как явление российской политической культуры: дис. ... канд. полит. наук. Уссурийск, 2006. 183 с.

339. Лисенко Е. А. История идеологии национал-большевизма Н. В. Устрялова 1900-е гг.–1925 г.: дис. ... канд. ист. наук. Санкт-Петербург, 2007. 307 с.

340. Люкс Л. Заметки о «революционно-традиционалистской» модели «евразийцев». *Вопросы философии*. 2003. № 7. С. 23–34.

341. Майорова О. Славянский съезд 1867 года: Метафорика торжества. *Новое литературное обозрение*. 2001. № 51. С. 89–110.

342. Маланюк Є. До проблеми большевизму. Нью-Йорк, 1956. 83 с.

343. Мамай Н. Коммунистическая партия в борьбе за идейно-политическое воспитание масс в первые годы НЭПа. Москва, 1954. 136 с.

344. Маслоу А. Г. Мотивация и личность. Санкт-Петербург, 2001. 479 с.

345. Массип М. Истина – дочь времени. Александр Львович Казем-Бек, русский эмигрант (1902–1977). *Звезда*. 2000. № 10. С. 184–195.

346. Мас сип М. Истина – дочь времени: Александр Казем-Бек и русская эмиграция на Западе. Москва, 2010. 743 с.

347. Мацузато К. Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство и малороссийская идентичность. *Український гуманітарний*

огляд. Вип. 7. Київ, 2002. С. 69–82.

348. Медіауподобання та політичні погляди населення 6 областей України. URL: <http://www.gfk.com/uk-ua/rishennja/news/media-and-political-preferences-in-6-ua-regions/> (дата звернення: 26.06.2017).

349. Мелехов Г. В. Белый Харбин: Середина 20-х. Москва, 2003. 440 с.

350. Мелехов Г. В. Маньчжурия далекая и близкая. Москва, 1991. 317 с.

351. Мельников Ю. Н. Русские фашисты в Манчжурии. *Проблемы Дальнего Востока*. 1991. № 2. С. 109–121.

352. Мельничук О. С. Право і держава в концепції правосвідомості І. О. Ільїна: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2005. 196 с.

353. Мелков Ю. О. Єдність, множинність і фрактальність культури в сучасному світі. *Філософські науки*. 2016. № 2. Вип. 2. С. 93–98. URL: [http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal paper/2017/aug/5884/mielkovviziyyi 22016.pdf](http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal%20paper/2017/aug/5884/mielkovviziyyi%202016.pdf) (дата звернення: 26.06.2017).

354. Мещеряков Н. Л. Евразийцы. *Большая Советская энциклопедия*. Москва, 1931. Т. 23. С. 827–828.

355. Мещеряков Н. Л. На переломе. (Из настроений белогвардейской эмиграции). Москва, 1922. 73 с.

356. Милюков П. Н. Национальный вопрос. Прага, 1925. 193 с.

357. Милюков П. Н. Русский расизм. *Историческая наука российской эмиграции: «евразийский соблазн»*. Москва, 1997. С. 331–335.

358. Милюков П. Н. Третий максимализм. *Историческая наука российской эмиграции: «евразийский соблазн»*. Москва, 1997. С. 326–330.

359. Милюков П. Н. Эмиграция на перепутье. Париж, 1926. 137 с.

360. Милютин В. П. На экономические темы: «Размышления» г. Петра Струве. *Красная новь*. 1921. № 4. С. 198–203.

361. Михальченко М. І. Україна – не Росія: ціннісний аспект відмінностей і загального. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса*. 2011. Вип. 4. С. 6–19.

362. Мичурин В. А. Двадцатое столетие в России через призму теории этногенеза Л. Н. Гумилева. *Интернет-портал Gumilevica*. URL: <http://gumilevica.kulichki.net/MVA/mva04.htm> (дата звернення: 26.06.2017).
363. Мозговой Л. И. Людина в метафізиці «неосяжного» С. Франка. *Мультиверсум: Філософський альманах*. 2004. Вип. 41. С. 41–50.
364. Мунтян М. А. Концепция творческой демократии И. А. Ильина в свете современной теории демократии. *VIPERSON*. URL: <http://viperson.ru/articles/m-a-muntyan-kontseptsiya-tvorcheskoy-demokratii-i-a-ilina-v-svete-sovremennoy-teorii-demokratii> (дата звернення: 26.06.2017).
365. Мухачев Ю. В. Идеино-политическое банкротство планов буржуазной реставрации в СРСР. Москва, 1982. 270 с.
366. Нагорна Л. П. Поняття національна ідентичність і національна ідея в українському термінологічному просторі. *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 14–30.
367. Нагорна Л. П. «Війни ідентичностей»: сценарії і ризики. *Політичний менеджмент*. 2007. № 2. С. 47–54.
368. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ, 2011. 272 с.
369. Назаров М. В. Миссия русской эмиграции. Москва, 1994. 416 с.
370. Незабытые могилы: Российское зарубежье: Некрологи 1917–2001: в 6 т. Москва, 1999–2006.
371. Ненароков А. П. Последняя эмиграция Павла Аксельрода. Москва, 2001. 166 с.
372. Никандров Н. Иван Солоневич: народный монархист. Москва, 2007. 669 с.
373. Никитин В. А. Прощеное воскресенье младоросса. К 100-летию со дня рождения и 25-летию со дня смерти А. Л. Казем-Бека. URL: <http://archive.is/QxnjF#selection-919.0-1593.251> (дата звернення: 26.06.2017).
374. Нильсен Е. П. П. Милюков и И. Сталин. О политической эволюции Милюкова в эмиграции (1918–1943 гг.). *Новая и новейшая*

история. 1991. № 2. С. 124–152.

375. Новакова О. В. Параметри конструктивної взаємодії політичних сил. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2014. Вип. 15. С. 3–8.

376. Новакова О. В. Сучасний демократичний транзит: перспективи «другого переходу». *Політологічні записки*. 2011. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2011_4_6 (дата звернення: 26.06.2017).

377. Новикова Л. И. Политическая программа евразийцев: реальность или утопия? *Общественные науки и современность*. 1992. № 1. С. 104–109.

378. Новикова Л. И., Сиземская И. Н. Евразийский искус. *Философские науки*. 1991. № 12. С. 103–108.

379. Новикова Л. И., Сиземская И. Н. Россия между Европой и Азией: евразийский соблазн. Москва, 1993. 369 с.

380. Новый Град. 1932. № 3. С. 33–45.

381. Обичкина Л. Г. Из истории борьбы РКП(б) против антисоветских партий и течений. *Вопросы истории КПСС*. 1969. № 2. С. 100–110.

382. Обращение Государя Императора к русским людям. *Младоросская Искра*. 1932. 15 янв.

383. Обухова О. В. Русская эмиграция «первой волны» в Китае как политическое явление: дис.... канд. полит. наук. Уссурийск, 2007. 193 с.

384. Обушний М. І. Етнонаціональна ідентичність в контексті формування української нації: автореф. дис ... докт. політ. наук. Київ, 1999. 34 с.

385. Общественная мысль России XVIII – начала XX века: Энциклопедия. Москва, 2005. 640 с.

386. Общественная мысль русского зарубежья: энциклопедия. Москва, 2009. 704 с.

387. Овчинников А. И., Овчинникова С. П. Евразийское правовое мышление Н. Н. Алексеева. Ростов-на-Дону, 2002. 264 с.

388. Окорочков А. В. Фашизм и русская эмиграция (1920–1945). Москва, 2001. 593 с.
389. Омельченко Н. А. «Исход к Востоку»: евразийство и его критики. *Евразийская идея и современность*. Москва, 2002. С. 10–29.
390. Омельченко Н. А. В поисках России: Общественно-политическая мысль русского зарубежья о революции 1917 г., большевизме и будущих судьбах российской государственности. Санкт-Петербург, 1996. 560 с.
391. Омельченко Н. А. Споры о евразийстве: Опыт исторической реконструкции. *Полис*. 1992. № 3. С. 156–163.
392. Онегина С. В. Письмо К. В. Родзаевского И. В. Сталину. *Отечественная история*. 1992. № 3. С. 92–100.
393. Онегина С. В. Пореволуционные политические движения российской эмиграции 1925–1945 гг. Варианты российской государственной доктрины: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1997. 27 с.
394. Онегина С. В. Пореволуционные политические движения российской эмиграции в 1920–1930 годы. *Отечественная история*. 1998. № 4. С. 87–99.
395. Орлова И. Б. Евразийская цивилизация. Социально-историческая ретроспектива и перспектива. Москва, 1998. 275 с.
396. Основные положения принятые съездом Хозяйственного Восстановления России в Рейхенгалле (Бавария) с 16 по 24 мая (1921 г. *Двуглавый Орел*. 1921. Вып. 9. 1 (14) июня. С. 7–10.
397. Основы евразийства. Москва, 2002. 800 с.
398. Остапенко М. А. Політична ідентичність в умовах політичного плюралізму: множинний характер та механізми формування. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 75. С. 470–472.
399. Остапенко М. А. Політична ідентичність як синтезуючий концепт політичної науки. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2015. Вып. 16. С. 93–99.

400. Остропольская З. Н. Концепция хозяйства С. Н. Булгакова: социокультурные аспекты: монография. Харьков, 2006. 152 с.
401. От Исполнительного бюро Совета. *За Россию*. 1939. № 90.
402. Очирова Т. Н. Геополитическая концепция евразийства. *Общественные науки и современность*. 1994. № 1. С. 47–55.
403. Очирова Т. Н. Евразийство и пути русского исторического самопознания. *Известия РАН. Сер. литература и язык*. 1993. № 4. С. 34–47.
404. Павленко Ю. В. Народы. Цивилизации. Человечество. Проблемы идентичности. Киев, 2012. 420 с.
405. Павленко Ю. В. Україна в системі глобального цивілізаційного простору. *Економіка і прогнозування*. 2003. № 3. С. 41–57.
406. Павлюк О. М. Культурно-історичні концепції євразійців початку ХХ ст. *Немцы Украины и России в конфликтах и компромиссах XIX–XX веков*: материалы междунар. конф. Днепропетровск, 24–27 сентяб. 2007 г. Дніпропетровськ, 2007. С. 385–395.
407. Павлюк С. Драматичність процесу самоідентифікації українців у сучасних умовах: влада і суспільство. *Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство*: конф. укр. випускників прогр. наук. стажування у США, Львів, 18–21 верес. 2003 р. Київ, 2003. С. 6–11. URL: <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/Identity.pdf> (дата звернення: 26.06.2017).
408. Пайпс Р. Струве: левый либерал. 1870–1905. Москва, 2001. 552 с.
409. Пайпс Р. Струве: правый либерал. 1905–1944. Москва, 2001. 680 с.
410. Палій Г. О. Становлення єдиної національної ідентичності в контексті реалізації національних інтересів України: автореф. дис ... канд. політ. наук. Київ, 2005. 16 с.
411. Палій Г. О. Становлення єдиної національної ідентичності в контексті реалізації національних інтересів України: дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2005. 168 с.

412. Панарин А. С. «Вторая Европа» или «Третий Рим»? Москва, 1996. 156 с.
413. Панарин А. С. Западники и евразийцы. *Общественные науки и современность*. 1993. № 6. С. 68–69.
414. Панарин А. С. Россия в Евразии: вызовы и ответы. *Вестник Московского университета. Сер. 12. Социально-политические исследования*. 1994. № 5. С. 25–35.
415. Панарин А. С. Россия в Евразии: геополитические вызовы и цивилизационные ответы. *Вопросы философии*. 1994. № 12. С. 19–31.
416. Панарин А. С. Россия в Евразии: геополитические вызовы и цивилизационные ответы. *Социальная философия и философская антропология: Труды и исследования*. Москва, 1995. 242 с.
417. Панарин А. С. Стратегическая нестабильность в XXI веке. URL: <http://www.e-reading.club/book.php?book=111249> (дата звернення: 26.06.2017).
418. Пара хіна М. Теорія «боротьби двох культур» – у пошуках російсько-українського історіографічного консенсусу (минуле і сучасне однієї концепції). *Український історичний збірник*. 2012. Вип. 15. С. 303–316.
419. Пасхальное обращение Главы Российского Императорского Дома Великого Князя Владимира Кирилловича 24 марта/6 апреля 1939 года. *Сборник Обращений Главы Династии Великого Князя Владимира Кирилловича*. Нью-Йорк, 1971. 111 с.
420. Пашкина Е. Г. Журнал «Новый град» в идейно-политической жизни русской эмиграции : дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2008. 267 с.
421. Пащенко В. Я. Идеология евразийства. Москва, 2000. 445 с.
422. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. Київ, 2008. 288 с.
423. Пелагеша Н. Є. Українська державна ідентичність в контексті євроінтеграції. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2006. Вип. 25. С. 113–122.
424. Петрович Р. Младороссы. Онтарио, 1973. 41 с.

425. Печерица В. Ф. Духовная культура русской эмиграции в Китае. Владивосток, 1999. 276 с.
426. Пивовар Е. И. Российское Зарубежье XIX – первой половины XX в.: некоторые итоги изучения проблемы. *Исторические записки*. 2000. № 3. с. 237–253.
427. Пивовар Е. И. Российское зарубежье: социально-исторический феномен, роль и место в культурно-историческом наследии. Москва, 2008. 545 с.
428. Пивоев В. М. Философия смысла, или Телеология. Петрозаводск, 2004. 114 с.
429. Писаревская Я. Две России в Маньчжурии: социальная адаптация и реэмиграция (20-е–начало 30-х гг.). *Новый исторический вестник*. 2000. № 2. С. 52–70.
430. Пишун К. В. Политическое учение евразийства: Опыт системной реконструкции и интерпретации: дис. ... канд. полит. наук. Владивосток, 1999. 172 с.
431. Покровский М. Н. Идеология эсеров за два последние года (1921–1922). *На идеологическом фронте борьбы с контрреволюцией: сб. ст.* Москва, 1923. С. 125–150.
432. Политическая история русской эмиграции, 1920–1940 гг.: Документы и материалы. Москва, 1999. 774 с.
433. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. Москва: РОССПЭН, 1996. 800 с.
434. Політична енциклопедія. Київ: Парламентське видавництво, 2012. 808 с.
435. Політологічний енциклопедичний словник. Київ, 2004. 736 с.
436. Політологія: терміни, поняття, персоналії, схеми, таблиці. Київ, 2001. 320 с.
437. Пономарева Л. В. Вокруг евразийства: споры в русской эмиграции. *Евразийская идея и современность*. Москва, 1992. С. 10–18.

438. Попков В. В. Актуальный Бердяев. *Гуманитарный вестник ЗДИА*. 2012. № 48. С. 189–196.
439. Попков В. В. Бердяев о революции в аспекте проблем современной эпохи. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2014. № 5. С. 210–215.
440. Попков В. В. Зміст історії у філософській інтерпретації М. Бердяєва. *Гілея*. 2010. № 30. С. 329–336.
441. Попков В. В. М. Бердяєв про особливості російського нігілізму. *Гуманітарний вісник ЗДИА*. 2011. Вип. 45. С. 187–195.
442. Попков В. В. Философские идеи Н. Бердяева и социальные проблемы постмодерна. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2011. Вип. 47. С. 66–74.
443. Потапов В. М. Агиографическое измерение философии культуры в творчестве Г. П. Федотова. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. 2014. № 1093. Вип. 49. С. 91–96.
444. Потехин Ю. Н. Физика и метафизика русской революции. *Смена вех. Сборник статей Ю. В. Ключникова, Н. В. Устрялова и др. Июль 1921*. Прага, 1921. С. 144–148.
445. Программные положения. *За Россию*. 1938. № 70.
446. Прокудин Б. А. Идея славянского единства в политической мысли XIX века: генезис, основные направления и этапы развития: дис. ... канд. полит. наук. Москва, 2007. 180 с.
447. Пронин А. А. Историография российской эмиграции. Екатеринбург, 2000. 187 с.
448. Прудников А. Ю. Проблема идеального государства в политических учениях евразийства и неоевразийства: дис. ... канд. полит. наук. Пермь, 2011. 214 с.
449. Прянишников Б. В. Новопоколенцы. Силвер Спринг (Мэриленд), 1986. 296 с.
450. Публицистика русского зарубежья (1920–1945): сб. ст. Москва,

1999. 352 с.

451. Радыгин Г. Белая печать о правом уклоне. *Спутник коммуниста*. 1929. № 1–2. С. 22–31.

452. Раев М. И. Россия за рубежом: История культуры русской эмиграции: 1919–1939. Москва, 1994. 292 с.

453. Рар Л. А. НТС до войны. *Посев*. 1990. № 4. С. 123–137.

454. Распоряжение Президента Республики Казахстан от 23.05.1996 № 2995 «Концепция формирования государственной идентичности Республики Казахстан». URL: http://kazakhstan.news-city.info/docs/sistems/dok_pegeez.htm (дата звернення: 26.06.2017).

455. Редакция. *Новый Град*. 1931. № 1. С. 3–7.

456. Результаты соціологічного дослідження Центру Разумкова «Зовнішньополітичні орієнтації громадян України». URL: <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiolohichni-doslidzhennia/rezultaty-sotsiolohichnoho-doslidzhennia-tsentru-razumkova-zovnishnopolitychni-orientatsii-hromadian-ukrainy> (дата звернення: 26.06.2017).

457. Результаты интеграционного мониторинга Эстонского общества 2015 г. URL: http://www.kul.ee/sites/kulminn/files/news-related-files/kokkuvote_rus.pdf (дата звернення: 26.06.2017).

458. Рикер П. Повествовательная идентичность. *Герменевтика. Этика. Политика: Московские лекции и интервью*. Москва, 1995. С. 19–37.

459. Рікер П. Сам як інший. Київ, 2002. 456 с.

460. Родзаевский К. В. Отчет о моей 20-летней антисоветской деятельности. *Кентавр*. 1993. № 3. С. 95–114.

461. Родин С. С. «Отрекаясь от русского имени». Украинская химера. Историческое расследование. Москва, 2006. 476 с.

462. Родин С. С. «Украинцы». Антирусское движение сепаратистов в Малороссии в 1847–2009 годах». Санкт-Петербург, 2010. 448 с.

463. Рожнева С. С. Либеральная концепция государственной власти в работах мыслителей русского зарубежья: дис. ... канд. полит. наук. Санкт-

Петербург, 2006. 189 с.

464. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення : монографія. Київ, 2016. 196 с.

465. Романовский В. К. Идеолог сменовеховства Н. В. Устрялов. *Исторические личности России*: Материалы XI Всероссийской заочной научной конференции. Санкт-Петербург, 1998. С. 206–208.

466. Романовский В. К. Н. В. Устрялов – профессор Харбинского юридического факультета. *Проблема Дальнего Востока*. 2007. № 2. С. 125–131.

467. Российская интеллигенция на родине и в зарубежье: Новые документы и материалы: сб. науч. ст. Москва, 2001. 224 с.

468. Российская интеллигенция на родине и в зарубежье: сб. науч. ст. к 30-летию начала научно-педагогической деятельности профессора кафедры истории Российского государства МГУ им. М. В. Ломоносова А. В. Квакина. Москва, 2005. 303 с.

469. Российский либерализм: идеи и люди. Москва, 2007. 904 с.

470. Россия и российская эмиграция в воспоминаниях и дневниках: аннот. указатель книг, журн. и газ. публикаций, изд. за рубежом в 1917–1991 гг.: в 4 т. Москва, 2003. Т. 1. 672 с.

471. Рукомеда Р. М. Неоєвразійство в сучасній політиці Росії: дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2007. 167 с.

472. Русская военная эмиграция 20–40-х годов XX века: Документы и материалы: в 6 т. Москва, 2013. Т. 6. 820 с.

473. Русская военная эмиграция 20-х – 40-х годов. Документы и материалы: в 6 т. Москва: Гей; Триада-Х; Триада-ф, 1998–2002: Т. 1. Так начиналось изгнание. 1920–1922 гг. 1998. 432 с.; Т. 2. Несбывшиеся надежды. 2001. 484 с.; Т. 3. Возвращение. 2002. 576 с.; Т. 4. У истоков «Русского общевойскаского союза» 1924. 2007. 984 с.; Т. 5. Раскол. 1924–1925. 2010. 776 с.; Т. 6: Схватка: 1925–1927. 2013. 820 с.

474. Русские без отечества: Очерки антибольшевистской эмиграции

20–40-х годов. Москва, 2000. 495 с.

475. Русский узел евразийства. Восток в русской мысли. Сборник трудов евразийцев. Москва, 1997. 525 с.

476. Русское Зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века: энцикл. биогр. словарь. Москва, 1997. 748 с.

477. Рябова Т.И. П. Б. Струве: идеал «Великой России». *Либеральный консерватизм: история и современность*. Москва, 2001. С. 346–361.

478. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ, 2000. 304 с.

479. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. Київ, 2003. 335 с.

480. Рябчук М. Російський вимір «української кризи». *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса*. 2015. Вип. 1. С. 115–129.

481. Сабенникова И. В. Российская эмиграция (1917–1939): сравнительно-типологическое исследование. Тверь, 2002. 429 с.

482. Сабенникова И. В. Русская эмиграция как социо-культурный феномен. *Мир России*. 1997. № 3. С. 155–184.

483. Савицкий П.Н. Географические и геополитические основы евразийства. *Классика геополитики, XX век*. Москва, 2003. С. 677–687.

484. Савицкий П. Н. Евразийство как исторический замысел. *Основы Евразийства*. Москва, 2002. С. 281–294.

485. Савицкий П. Н. Евразийство. *Классика геополитики, XX век: сб.* Москва, 2003. С. 655–676.

486. Савицкий П. Н. Россия и эмиграция. *Новый град*. 1937. № 13. С. 114–127.

487. Савин И. А. Л. П. Карсавин. *Евразийство. Мысли о России*. Тверь, 1992. Ч. 1. С. 3–6.

488. Савченко В. В. Становление взглядов Н. А. Бердяева на общество и государство в дореволюционный период. *Известия Тульского*

государственного университета. 2013. Вып. 1. С. 38–43.

489. Самохин А. В. Евразийство как идейно-политическое течение в России XX века : дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2004. 229 с.

490. Саркисянц М. Россия и мессианизм: к «русской идее» Н.А. Бердяева. Санкт-Петербург, 2005. 270 с.

491. Сафронов Р. Ю. «Новый град» и идеи преобразования России. *Культура Российского Зарубежья*. Москва, 1995. С. 79–90.

492. Свод законов Российской империи: в 5 кн. Санкт-Петербург: Русское книжное товарищество «Деятель», 1912. Кн. 1: Т. I–III. 405 с.

493. Седых Т. Н. Учение о симфонической личности как концептуальное основание политической теории евразийства: дис. ... канд. полит. наук. Москва, 2006. 160 с.

494. Семенов Ю. Ф. Сущность и назначение Зарубежной России. *Возрождение*. 1926. № 308. 6 апр.

495. Семенченко Ф. Г. Типологізація та функції політичних цінностей. *Нова парадигма*. 2013. Вип. 118. С. 98–108.

496. Сендеров В. А. Ноевразийство: реальности, опасности, перспективы. *Вопросы философии*. 2004. № 6. С. 22–37.

497. Синякин С. В. Развитие общественно-политической мысли в трудах П. Н. Савицкого : дис. ... канд. полит. наук. Уссурийск, 2002. 176 с.

498. Ситнянский Г. Евразийство подлинное и мнимое. Ч. 1. *Информационно-аналитический центр*. URL: <http://ia-centr.ru/expert/4107/> (дата звернення: 26.06.2017).

499. Ситник О. В'ячеслав Липинський і Дмитро Донців: дві концепції української державності. *Українознавчий альманах*. 2011. Вип. 5. С. 108–111. URL: <http://uaznavstvo.univ.kiev.ua/ua/Almanac/Almanac%2005/sytnyk.pdf> (дата звернення: 26.06.2017).

500. Скуратівський В. Євразійський синдром. *Політична думка*. 1995. № 2–3. С. 81–88.

501. Словник української мови: в 11 т. Київ : Наук. думка, 1973. Т. 4.

(І-М). 840 с.

502. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. Київ, 1994. 224 с.

503. Смолянчук В. Ф. Патріотичні дискурси України та Російської Федерації: компаративне співставлення. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2016. Вип. 6. С. 81–90.

504. Смолянчук В. Ф. Україна та Російська Федерація: духовне розмежування (на прикладі патріотичних стратегем). *Суспільно-політичні процеси*. 2016. Вип. 3. С. 87–106.

505. Соколов А. В. Князь Трубецкой и евразийство. *Литературная учеба*. 1991. № 6. С. 121–130.

506. Соколов А. В. Полюса евразийства. Л. П. Карсавин (1882–1952), Г. В. Флоровский (1893–1979). *Новый мир*. 1991. № 1. С. 180–182.

507. Соколов Д. Е. Геополитическая теория П. Н. Савицкого: дис. ... канд. полит. наук. Санкт-Петербург, 2008. 163 с.

508. Соколов С. М. Философия русского зарубежья: евразийство: монография. Улан-Удэ, 2003. 135 с.

509. Соколов-Баранский В. П. Доклад по основам тактики и организации Монархического движения. *Двуглавый Орел*. 1921. Вип. 11. 1 (14) июля. С. 14–22.

510. Солома дин І. Гуманітарне мислення у пошуках ідентичності на «болючих швах» полікультурності. *Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство: конф. укр. випускників прогр. наук. стажування у США, Львів, 18–21 верес. 2003 р. Виступи учасн. та дискусія*. Київ, 2003. С. 18–25. URL: <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/Identity.pdf> (дата звернення: 26.06.2017).

511. Солоневич И. Л. Великая фальшивка Февраля. Москва, 2007. 304 с.

512. Солоневич И. Л. Вся власть русским мозгам. Санкт-Петербург, 2003. 192 с.

513. Солоневич И. Л. Монархия и штабс капитаны. *Наша газета*. 1939. 19 апр.
514. Солоневич И. Л. Народная монархия. Москва, 2010. 624 с.
515. Солоневич И. Л. О сепаратных виселицах. *Кіевскій телеграфЪ*. URL: <http://telegrafua.com/social/11698/> (дата звернення: 26.06.2017).
516. Солоневич И. Л. Разбиратели Русской земли. Смолин М. Б., Солоневич И. Л. *Наша страна. XX век*. Москва, 2001. 446 с.
517. Сомин Н. В. С. Н. Булгаков: христианство и социализм. *Философия хозяйства*. Москва, 2003. № 4. С. 131–141.
518. Сопілко І. М. Витоки формування інформаційної ідентичності: методологічний аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2013. № 6–3. Т 1. С. 107–110.
519. Сталин И. В. Доклад на торжественном заседании Московского совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями города Москвы 6 ноября 1943 года. *Соч.: в 18 т.* Москва, 1997. Т. 15. С. 162–174.
520. Сталин И. В. Речи на обеде в честь Э. Бенеша. *Соч.: в 18 т.* Москва, 1997. Т. 18. С. 359–363.
521. Стейнберг С. Кризис – это возможность. Москва, 2015. 304 с.
522. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ, 2011. 336 с.
523. Степун Ф. А. Бывшее и несбывшееся. Нью-Йорк, 1956. Т. 1. 398 с.
524. Степун Ф. А. Бывшее и несбывшееся. Нью-Йорк, 1956. Т. 2. 432 с.
525. Степун Ф. А. Г. П. Федотов. *Новый журнал*. 1957. № 49. С. 222–242.
526. Степун Ф. А. Г. П. Федотов. *Русские философы. Антология*. Вып 3. Москва, 1996. С. 81–98.
527. Степун Ф. А. Еще о человеке «Нового Града». *Новый Град*. 1932.

№ 4. С. 64–68.

528. Степун Ф. А. Задачи эмиграции. *Новый Град*. 1932. № 2. С. 15–27.

529. Степун Ф. А. Идея России и формы ее раскрытия. *Новый Град*. 1934. № 8. С. 15–26.

530. Степун Ф. А. О свободе. (Демократия, литература и «Новый Град»). *Новый Град*. 1938. № 13. С. 11–45.

531. Степун Ф. А. Путь творческой революции. *Новый Град*. 1931. № 1. С. 8–20.

532. Степун Ф. А. Россия накануне революции. *Мосты*. 1965. № 11. С. 253–266.

533. Стефан Д. Д. Русские фашисты: Трагедия и фарс в эмиграции 1925–1945. Москва, 1992. 441 с.

534. Стишов М. И. История идейно-политического банкротства и организационного распада мелкобуржуазных партий в СССР (1917–1930-е гг.). Москва, 1981. 208 с.

535. Стокалич І. Семен Франк про засади суспільного буття. *Науковий вісник Чернівецького ун-ту. Філософія*. 2014. Вип. 726–727. С. 174–179.

536. Струве Г. П. Русская литература в изгнании: опыт исторического обзора зарубежной литературы. Нью-Йорк, 1956. 408 с.

537. Струве П. Б. *Patriotica*: Политика, культура, религия, социализм. Москва, 1997. 527 с.

538. Струве П. Б. Австро-германское «украинство» и русское общественное мнение. *Нация и империя в русской мысли начала XX века*. Москва, 2004. С. 236–238.

539. Струве П. Б. Великая Россия. Из размышлений о проблеме русского могущества. *Patriotica: Политика, культура, религия, социализм*. Москва, 1997. С. 50–63.

540. Струве П. Б. Два национализма. *Patriotica: Политика, культура, религия, социализм*. Москва, 1997. С. 164–172.

541. Струве П. Б. Дневник политика (1925–1935). Москва, Париж, 2004. 880 с.
542. Струве П. Б. Еще на тему об «отцах» и «детях». *Россия и славянство*. 1932. 26 марта.
543. Струве П. Б. Избранные сочинения. Москва, 1999. 472 с.
544. Струве П. Б. Историческая задача зарубежного съезда. *Возрождение*. 1926. № 307. 5 апр.
545. Струве П. Б. Молодые чувства, свежие и свободные мысли. *Россия и славянство*. 1930. 19 июля.
546. Струве П. Б. Освобождение и возрождение. *Возрождение*. 1925. № 1. С. 1.
547. Струве П. Б. Размышления о русской революции. *Избр. соч.* Москва, 1999. С. 258–288.
548. Струве П. Б. Речь на открытии Русского зарубежного съезда. *Возрождение*. 1926. № 307. 5 апр. С. 3.
549. Струве П. Б. Россия. *Patriotica: Политика, культура, религия, социализм*. Москва, 1997. С. 408–420.
550. Субботин А. Л. Классификация. Москва, 2001. 96 с.
551. Тараданов Г. В., Кибардин В. В. Азбука фашизма. *Звезда и свастика. Большевизм и русский фашизм*. Москва, 1994. С. 191–270.
552. Тарле Г. Я. Российское зарубежье и родина. Москва, 1993. 98 с.
553. Тейлор Ч. Джерела себе. Київ, 2005. 696 с.
554. Тимонин Е. И. Исторические судьбы русской эмиграции: (1920–1945-е гг.). Омск, 2000. 291 с.
555. Толочко О. The Good, the Bad and the Ugly. *Критика*. 1998. № 7–8. С. 24–29.
556. Толочко О. Ментальність ясиру. *День*. 1996. 25 грудня.
557. Толочко П. П. Несповідимі путі України: вибрані науково-популярні та публіцистичні праці за 1998–2003 рр. Київ, 2004. 240 с.
558. Только стовор великих наций обеспечит мир. *Бодрость!* 1935.

6 октября.

559. Томсинский С. Г. Октябрь в белогвардейском освещении. *Историк-марксист*. 1927. Т. 5. С. 184–190.

560. Топоров В. Н. Николай Сергеевич Трубецкой – ученый, мыслитель, человек. *Советское славяноведение*. 1990. № 6. С. 78–99.

561. Трифонов И. Я. Из истории борьбы Коммунистической партии против сменовеховства. *История СССР*. 1959. № 3. С. 64–82.

562. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ, 1994. 259 с.

563. Трубецкой Н. С. К украинской проблеме. *Евразийский современник*. 1927. Кн. 5. С. 165–184.

564. Трубецкой Н. С. Наследие Чингисхана. Москва, 1999. 554 с.

565. Трубецкой Н. С. Об идее-правительнице идеократического государства. *Основы Евразийства*. Москва, 2002. С. 194–199.

566. Трубецкой Н. С. Общеєвразийский национализм. *Евразийская хроника*. 1927. Вып. 9. С. 24–31.

567. Трубецкой С. Е. Генерал Кутепов (Материалы для биографии). *Генерал Кутепов: сб. ст.* Париж, 1934. С. 308–317.

568. Тэджфел Г. Социальная идентичность и межгрупповые отношения. Москва, 2002. 224 с.

569. Тютюкин С. В. Меньшевизм: страницы истории. Москва, 2002. 560 с.

570. Угрин Л. Я. Теоретичний аналіз державної ідентичності. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 113. С. 365–369.

571. Устрялов Н. В. *Patriotica. Смена вех. Сб. ст. Июль 1921*. Прага, 1921. С. 42–71.

572. Устрялов Н. В. Белый Омск. Дневник колчаковца. *Альманах «Русское прошлое»*. 1991. № 2. С. 283–338.

573. Устрялов Н. В. Германский национал-социализм. Москва, 1999. 140 с.

574. Устрялов Н. В. Зарубежная смена. *Утверждения*. 1932. № 3. (окт.). С. 1–6.
575. Устрялов Н. В. Итальянский фашизм. Харбин, 1928. 173 с.
576. Устрялов Н. В. Мемуари. Москва, 2012. 107 с.
577. Устрялов Н. В. Моя переписка с разными людьми. *Архив Гугеровского Института войны, революции и мира Стэнфордского Университета. Коллекция Н. В. Устрялова 1920–1935.* URL: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/ustryalov/ustry009.htm> (дата звернения: 26.06.2017).
578. Устрялов Н. В. Национал-большевизм. Москва, 2003. 654 с.
579. Устрялов Н. В. Письмо Н. А. Цурикову *Архив Гугеровского Института войны, революции и мира Стэнфордского Университета. Коллекция Н. В. Устрялова 1920–1935.* URL: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/ustryalov/ustry009.htm> (дата звернения: 26.06.2017).
580. Устрялов Н. В. Под знаком революции. Харбин, 1927. 415 с.
581. Устрялов Н. В. Сменовехизм. *Новости жизни*. 1925. 4 янв.
582. Федотов Г. П. В плену стихии. *Новый Град*. 1932. № 4. С. 8–20.
583. Федотов Г. П. Защита России. *Судьба и грехи России: в 2 т.* Санкт-Петербург, 1991. Т. 1. С. 123–126.
584. Федотов Г. П. Народ и власть. *Россия и свобода*. Нью-Йорк, 1981. С. 157–173.
585. Федотов Г. П. Наша демократия. *Новый Град*. 1934. № 9. С. 11–25.
586. Федотов Г. П. Новый идол. *Современные записки*. 1935. № 57. С. 397–411.
587. Федотов Г. П. О демократии формальной и реальной. *Христианин в революции: сб. ст.* Париж, 1957. С. 156–161.
588. Федотов Г. П. О национальном покаянии. *Новый Град*. 1933. № 6. С. 3–11.

589. Федотов Г. П. Основы христианской демократии. *Новый град*. 1934. № 8. С. 3–14.
590. Федотов Г. П. Ответ Бердяеву. *Новый Град*. 1933. № 7. С. 81–89.
591. Федотов Г. П. Письма о социализме. *Христианин в революции: сб. ст.* Париж, 1957. С. 68–73.
592. Федотов Г. П. Социальный вопрос и свобода. *Современные записки*. 1931. № 47. С. 421–438.
593. Федотов Г. П. Судьба империи. *Новый град*. Нью-Йорк, 1952. С. 171–199.
594. Федотов Г. П. Сумерки отечества. *Новый Град*. 1931. № 1. С. 21–30.
595. Федотов Г. П. Христианин в революции. *Новый Град*. 1937. № 12. С. 62–78.
596. Федотов Г. П. Что такое социализм? *Новый Град*. 1932. № 3. С. 21–33.
597. Франк С. Л. Крушение кумиров. *Сочинения*. Москва, 1990. С. 113–180.
598. Франк С. Л. Проблема «христианского социализма». *Путь*. 1939. № 60. С. 18–32.
599. Франк С. Л. Религиозно исторический смысл русской революции. *Мосты: сб. ст. к 50-летию русской революции*. Мюнхен, 1957. С. 7–32.
600. Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений. Москва, 1989. 448 с.
601. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности. *Философские и политические статьи*. Донецк, 1999. 252 с.
602. Хагемайстер М. Европейская эмиграция. *Начала*. 1993. № 1. С. 121–142.
603. Хаиндрава Л. Отчий дом. *Харбин. Ветка русского дерева. Проза. Стихи*. Новосибирск, 1991. С. 85–132.
604. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной

идентичности. Москва, 2004. 635 с.

605. Хардеман Х. Н. В. Устрялов. Объединение с большевиками ради спасения «Великой России». *Клио*. 2002. № 4. С. 187–208.

606. Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года. Санкт-Петербург, 1998. 305 с.

607. Хобта В. В. Евразийство как явление российской политической культуры : дис. ... канд. полит. наук. Уссурийск, 2001. 194 с.

608. Хома Н. М. Методологічні підходи до аналізу комунікаційної політики. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2016. Вип. 15. С. 360–366.

609. Хорунжий С. С. Жизнь и учение Льва Карсавина. *Карсавин Л. П. Религиозно-философские сочинения*. Москва, 1992. Т. 1. С. V–LXXII.

610. Цепилова В. И. Историческая наука Русского зарубежья 1920–1930-х годов в отечественной и зарубежной историографии: дис. ... д-ра ист. наук. Екатеринбург, 2010. 429 с.

611. Цивілізаційні моделі сучасності та їх історичні корені. Київ, 2002. 630 с.

612. Чахотин С. С. В Каноссу. *Смена вех*. 1921. Прага, 1921. С. 159–161.

613. Чемшит А. А. Поздние славянофилы: геополитическое предчувствие евразийства. *Вісн. СевНТУ: зб. наук. пр. Серія: Політологія*. 2010. Вип. 112. С. 3–6.

614. Чернов В. М. Гипноз успеха. *Народное дело*. 1920. № 104. 5 декаб.

615. Чернов В. М. Народность, национальность, нация. *Революционная Россия*. 1929. № 74. С. 5–11.

616. Чжан Цзунхай. Русская православная церковь в Харбине (до захвата Маньчжурии Японией). *Россия и АТР*. 2001. № 4. С. 102–103.

617. Чистяков К. А. И. Л. Солоневич в современной историографии. *Иван Солоневич идеолог Народной Монархии: материалы второй Науч.-практ.*

- конф. (Санкт-Петербург, 25 апреля 2004 г.). Санкт-Петербург, 2005. С. 35–52.
618. Что делать? Наша фашистская трехлетка против коммунистических пятилеток. Харбин, 1935. 38 с.
619. Шадже А. Ю. Николай Бердяев о нации и национальных отношениях (По сборнику Н. А. Бердяева «Судьба России»). *Вестник Адыгейского государственного ун-та*. 2010. № 2. С. 57–64.
620. Шайгородський Ю. Ж. Об'єднавчий потенціал сучасного політичного міфу. *Український соціум*. 2012. № 2(41). С. 135–146.
621. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу. Київ, 2009. 400 с.
622. Шевырин В. М. Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. *Вопросы истории*. 1998. № 3. С. 162–163.
623. Шеррер Ю. В поисках «христианского социализма» в России. *Вопросы философии*. 2000. № 12. С. 88–135.
624. Ши Гохуа. Русские в Китае. *Проблемы Дальнего Востока*. 1990. № 2. С. 228–230.
625. Ширко К. Н. Исторический процесс в интерпретации Н. А. Бердяева: диалектика божественного и человеческого. *Вест. Томс. гос. ун-та*. 2005. № 285. С. 113–120.
626. Широкоград А. Б. Дмитрий Пожарский против Михаила Романова. Загадка 4 ноября. Москва, 2005. 416 с.
627. Шкаренков Л. К. Агония белой эмиграции. Москва, 1981. 231 с.
628. Шпор люк Р. Імперія та нації. Київ, 2000. 354 с.
629. Штейн С. И. Размышления о России и революции. *Новый град*. 1932. № 4. С. 87–91.
630. Шулепова Э. А. Проблемы адаптации российской эмиграции. *Культурное наследие российской эмиграции, 1917–1940: в 2 кн*. Москва, 1994. Кн. 1. С. 169–170.
631. Шульга М. А. Геополітичні положення концепції євразійства. *Учёные записки Таврического национального университета*

- им. В. И. Вернадского. *Политические науки*. 2004. Т. 17(56). № 2. С. 189–200.
632. Шульга М. А. Євразійство Миколи Трубецького: від культури до геополітики. *Учёные записки Таврического национального ун-та имени В. И. Вернадского. Политические науки*. 2004. Т. 18 (57). № 1. С. 36–43.
633. Шульга М. А. Російський дискурс геополітики. Київ, 2006. 524 с.
634. Шульга М. А. Сучасні російські геополітичні концепції: витоки, засади, еволюція: дис. ... д-ра політ. наук. Київ, 2006. 467 с.
635. Шульгин В. В. Дни. 1920. Москва, 1989. 560 с.
636. Щербін Л. В. Українське питання в діяльності Петра Струве як члена Конституційно-демократичної партії Росії. *Схід*. 2010. № 7 (107). С. 126–130.
637. Электронная библиотека Одинцовского благочиния. URL: <http://www.odinblago.ru> (дата звернення: 26.06.2017).
638. Элен П. Введение в специфику философского мышления Франка. *Логос*. Москва, 2004. № 1. С. 186–207;
639. Элен П. Семен Франк как политический мыслитель. *Вопросы философии*. Москва, 2003. № 11. С. 135–151.
640. Элиас Н. О процессе цивилизации: Социогенетические и психогенетические исследования. Москва, Санкт-Петербург, 2001. URL: http://krotov.info/library/26_ae/li/as_00.htm (дата звернення: 26.06.2017).
641. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва, 1996. 344 с.
642. Ядов В. А. Социальная идентификация личности. Москва, 1994. 298 с.
643. Янів В. М. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен, 1993. 217 с.
644. Григорова Д. Евразийството в Русия. София, 2008. 366 с.
645. Кьосева Ц. България и руската емиграция 20-те -50-те години на XX в. София, 2002. 591 с.
646. Манилов С. Антиевропеизмът на руските мислители Фьодор Достоевски и Николай Бердяев. *VIA EVRASIA*: URL:

<http://www.viaevrasia.com/bg/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B8> (дата звернення: 26.06.2017).

647. Bauman Z. *Intimations of Postmodernity*. London, New York, 1992. 232 p. URL: http://web.unair.ac.id/admin/file/f_20003_Zygmunt_Bauman_Intimations_of_Postmodernity.pdf (Last accessed: 26.06.2017).

648. Böhler A. Denker der Freiheit: Hinweise auf Nikolai Berdjajew. *Neue Wege*. 1981. № 75. S. 23–28.

649. Boobbyer P. S. L. Frank: the life and work of a Russian philosopher, 1877–1950. Ohio, 1995. 292 p.

650. Breakwell G. M. *Coping with Threatened Identities*. London–New York, 1986. 222 p.

651. Brubaker R., Cooper F. Beyond «Identity». *Theory and Society*. 2000. Vol. 29. P. 1–47.

652. Brubaker R. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Harvard University Press, 1992. 270 p. URL: http://www.sscnet.ucla.edu/soc/faculty/brubaker/Publications/Brubaker_Dissertation.pdf (Last accessed: 26.06.2017).

653. Castells M. *The Power of Identity*. Oxford, Malden, 1997. 537 p.

654. Copleston F. C. *Philosophy in Russia: from Herzen to Lenin, N. Berdyaev*. Junbridge wells, 1986. 445 p.

655. Czardybon B. *Realizm mistyczny Siemiona L. Franka*. E-bookowo, 2008. 173 s.

656. Ehlen P. *Russische Religionsphilosophie im 20. Jahrhundert: Simon L. Frank. Das Gottmenschliche des Menschen*. München, 2009. 350 p.

657. Freud A. *Das Ich und die Abwehrmechanismen*. Wien, 1936. 208 s. URL: https://archive.org/stream/Freud_Anna_1936_Das_Ich_und_die_Abwehrmechanismen_k/Freud_Anna_1936_Das_Ich_und_die_Abwehrmechanismen_k_djvu.txt (Last accessed: 26.06.2017).

658. Gellner E. *Nationalism in Vacuum. Thinking Theoretically About Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*.

A. J. Motyl (Ed.) New York, 1992. P. 243–254.

659. Giddens A. *The Consequences of Modernity*. Stanford, 1990. 186 p.
URL:

660. Giddens A. *Modernity and self Identity. Self and Society in Late Modern Age*. Stanford, 1991. 264 p.

661. Habermas J. *Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe*. *Praxis International*. 1995. Vol. 12. Is. 1. P. 1–19.

662. Halperin C. J. *Russia and the Steppe: George Vernadsky and Eurasianism*. Berlin, 1985. Bd. 36. P. 56–194.

663. Hayes N. *Kazem-bek and Young Russians' Revolution*. *Slavic Review*. 1980. Vol. 39. № 2. P. 225–268.

664. Hobsbawm E., Ranger T. *The Invention of Tradition*. Cambridge, 1992. 322 p. URL: http://psi424.cankaya.edu.tr/uploads/files/Hobsbawm_and_Ranger_ed_The_Invention_of_Tradition.pdf (Last accessed: 26.06.2017).

665. Leszek A. *Myslenie z wnetrza objawienia: Studium filozofii Siemiona L. Franka*. Krakow, 2003. 262 s.

666. Luks L. *Das Ringen um die Demokratie – Georgij Fedotov über die russische Revolution und über die europäische Krise der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. *Forum noveishei vostochnoevropaiskoi istorii i kul'tury*. 2013. Heft 2. S. 118–152.

667. Luks L. *Gegen den rechten und den linken Totalitarismus. Die Exilzeitschrift Novyj Grad über die europäische Krise der 1930er Jahre*. *Forum noveishei vostochnoevropaiskoi istorii i kul'tury*. 2012. Heft 2. S. 177–185.

668. Luks L. *Sergej Bulgakov über den religiösen Sinn der revolutionären und totalitären Ideologien. Anlässlich des 70. Todestages des Philosophen*. *Forum noveishei vostochnoevropaiskoi istorii i kul'tury*. 2014. Heft 2. S. 331–354.

669. Marcia J. E. *Identity in adolescence*. *Handbook of adolescent psychology*. Adelson J. (Ed.) New York, 1980. Vol. 5, P. 145–160.

670. Raeff M. *Russia abroad: A Cultural History of the Russian Emigration, 1919–1939*. New-York, 1990. 239 p.

671. Rimscha H. Russland jenseits der Grenzen 1921–1926. Jena, 1927. 238 p.
672. Schopflin G. Nationalism and Ethnicity in Europe, East and West. Kupchan C. A. (ed.). *Nationalism and Nationalities in the New Europe*. Ithaca, New York, 1995. P. 37–65.
673. Slaatte Howard A. Time, Existence and Destiny. Nicolas Berdyaev's Philosophy of Time. New York, 1988. 202 p.
674. Smith A. National identity and idea of European unity. *International Affairs*. Cambridge, 1992. Vol. 68. № 1. P. 55–76.
675. Snyder J. Nationalism and the Crisis of the Post-Soviet State. *Ethnic Conflict and International Security*. M.E. Brown (Ed.). Princeton, New York, 1993. 288 p.
676. Szombath A. Die antinomische Philosophie des Absoluten: ein Mitdenken mit S. L. Frank. Munchen, 2004. 228 p.
677. Tajfel H. Social identity and intergroup relations. Cambridge, 1982. 546 p.
678. Volkmann H.-E. Die russische Emigration in Deutschland 1919–1929. Würzburg, 1966. 150 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Закіров М. Б. Феномен політичної думки російського зарубіжжя в контексті української державної ідентичності: монографія. Київ, 2016. 564 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

2. Закіров М. Б. Русское Зарубежье: опыт осмысления понятия. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* Харків, 2012. Вип. 2 (12). С. 184–192.

3. Закіров М. Б. Теорія демократії І. О. Ільїна в контексті соціально – політичної трансформації на пострадянському просторі. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія, політологія, соціологія.* Дніпропетровськ, 2013. № 9. С. 78–85.

4. Закіров М. Б. Монархічна ідея у політичній теорії І. О. Ільїна. *Науковий журнал «Філософія і політологія в контексті сучасної культури».* Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. 2013. Вип. 5. С. 95–100.

5. Закіров М. Б. Політична теорія І. О. Ільїна у дослідженнях сучасних російських вчених. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків, 2013. № 2 (16). С. 240–250.

6. Закіров М. Б. Фактори становлення державності і проблема аргументації у теоріях монархії І. О. Ільїна та І. Л. Солоневича. *Порівняльно-правові дослідження.* Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького

НАН України. 2013. № 1–2. С. 48–53.

7. Закіров М. Б. П. Б. Струве: свобода еволюції під контролем міри. *Науковий журнал «Філософія і політологія в контексті сучасної культури»*. Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. 2014. Вип. 7. С. 271–278.

8. Закіров М. Б. Народ, влада і демократія у політичній теорії Г. П. Федотова. *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки»*. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету. 2014. Вип. 18. С. 36–40.

9. Закіров М. Б. Становлення і перспективи російської державності у політичній теорії євразійства. *Вісник Севастопольського національного технічного університету: зб. наук. праць. Серія: Політологія*. Севастополь, 2013. Вип. 145. С. 67–72.

10. Закіров М. Б. Політична аксіологія М. О. Бердяєва. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія, політологія, соціологія*. Дніпропетровськ, 2014. Т. 22. Вип. 24 (2). С. 141–147.

11. Закіров М. Б. М. О. Бердяєв: переломлення ідей соціалістичної революції у реаліях російського світосприйняття. *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки»*. Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету. 2014. Вип. 19. С. 115–120.

12. Закіров М. Б. Християнський соціалізм: «позитивне співвідношення» С. Булгакова і господарська свобода у рамках духовності і права С. Франка. *Наукові праці: науково-методичний журнал. Серія «Політологія»*. Миколаїв: Чорноморський державний університет імені Петра Могили. 2014. Вип. 224. Т. 236. С. 7–12.

13. Закіров М. Б. Націонал-більшовизм: примирення з непримиренним. *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні*

науки». Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету. 2014. Вип. 21. С. 56–67.

14. Закіров М. Б. Політична думка Російського Зарубіжжя: структурування та аналіз досліджень феномену [Електронний ресурс]: *Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки»*. Електронне видання Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2015. №8. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2572 (дата звернення: 26.06.2017.)

15. Закіров М. Б. Молодіжні організації Російського Зарубіжжя у павутинні радикалізму. *Наукові праці: науково-методичний журнал. Серія «Політологія»*. Миколаїв: Чорноморський державний університет імені Петра Могили. 2015. Вип. 248. Т. 260. С. 85–92.

Статті у зарубіжних наукових виданнях:

16. Закиров М. Б. Прошлое и будущее российской государственности в теории народной монархии И. Л. Солоневича. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология, Экономика. Информатика*. Белгород, 2013. № 8 (151). Вып. 26. С. 197–202.

17. Закиров М. Б. Концепция геополитического и национально-культурного развития России-Евразии. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология, Экономика. Информатика*. Белгород, 2014. № 1 (172). С. 192–197.

18. Закиров М. Б. Концепция российской государственности Н. Н. Алексеева. *Вестник Университета «Кайнар»*. Алмати, 2014. №1. С. 34–40.

19. Закиров М. Б. Концепция российской государственности И. Л. Солоневича: компаративистский поход. *Веснік Гродзенскага*

Дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя і Археалогія. Філасофія. Паліталогія. Гродно, 2014. № 2 (174). С. 61–68.

20. Закиров М. Б. Н. А. Бердяев о тайне национальности и миссии России. *Философия права.* Ростов-на-Дону: Ростовский юридический институт. 2014. № 3 (64). С. 25–29.

21. Закіров М. Б. Проблема типології політичної думки Російського Зарубіжжя. *Evropský politický a právní diskurz.* Прага, 2015. Volume 2. Issue 2. P. 108–113.

22. Закіров М. Б. Социальный иерархизм Н. А. Бердяева: политологический аспект. *Политическая экспертиза.* Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет. 2014. № 1. (том 10). С. 194–207.

23. Закіров М. Б. Интегративный характер политической мысли Русского зарубежья. *Веснік Гродзенскага Дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя і Археалогія. Філасофія. Паліталогія.* Гродно, 2015. № 2 (197). С. 145–150.

24. Закіров М. Б. Проблема формування модерної української державної ідентичності: геополітичний і соціокультурний аспекти. *Evropský politický a právní diskurz.* Прага, 2017. Volume 4. Issue 2. P. 141–149.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати:

25. Закиров М. Б. Русское зарубежье как социально-культурный феномен. *Політична наука в епоху суспільних перетворень: потенціал і його реалізація: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (XXV Харківські політологічні читання).* (Харків, 3–4 лютого 2012). Харків, 2012. С. 108–110.

26. Закіров М. Б. Російське Зарубіжжя як чинник збереження слов'янської духовності. *Багатство духовного мира восточных славян и его*

воплощение в словесно-художественном творчестве: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 70-летию создания подпольной молодежной организации «Молодая гвардия» (Луганск, 17–18 сентября 2012). Луганск, 2012. С. 52–58.

27. Закіров М. Б. Концепція народної монархії І. Л. Солоневича. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання: Матеріали Дніпропетровської сесії II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Дніпропетровськ, 22 лютого 2013).* Дніпропетровськ, 2013. С. 109–112.

28. Закіров М. Б. Україна у геополітичній концепції євразійства. *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД: Матеріали VIII міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (Переяслав-Хмельницький, 26–28 лютого 2013).* Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 162–164.

29. Закіров М. Б. Російське Зарубіжжя як історико-політичний і науковий феномен. *Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії держави і права: Матеріали XII міжвузівської наукової конференції (Луганськ, 20–21 березня 2013).* Луганськ, 2013. С. 38–40.

30. Закіров М. Б. Проблеми демократичного розвитку України у світлі політичної теорії І. О. Ільїна. *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД: Матеріали IX міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (Переяслав-Хмельницький, 30–31 березня 2013).* Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 172–173.

31. Закиров М. Б. Актуализация теории демократии И. А. Ильина на рубеже веков. *Культура. Политика. Понимание: Материалы международного симпозиума молодых ученых.* (Белгород, 17 апреля 2013). Белгород, 2013. С. 24–29.

32. Закіров М. Б. Держава у політичній теорії євразійства. *Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні: Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю*

(Сімферополь, 26 квітня 2013). Дніпропетровськ, 2013. С. 57–59.

33. Закіров М. Б. Ефективність реалізації прав людини у перехідних суспільствах в контексті політичної теорії І. О. Ільїна. *Нові виміри прав людини: юридичні, філософські, політологічні аспекти*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 30 травня 2013). Львів, 2013. С. 45–48.

34. Закіров М. Б. П. Б. Струве і російський ліберал-консерватизм. *Науковий діалог «Схід-Захід»*: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. (Кам'янець-Подільський, 10 липня 2013). Дніпропетровськ, 2013. ч. 3. С. 183–186.

35. Закіров М. Б. Народний ідеал «Держава правди» у політичній теорії М. М. Алексєєва. *Науковий діалог «Схід-Захід*: Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. (Бахчисарай, 12 жовтня 2013). Дніпропетровськ, 2013. С. 211–214.

36. Закіров М. Б. Концепція синтезу культур у політичній теорії євразійства. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук*: Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції (Дніпропетровськ, 29–30 листопада 2013). Дніпропетровськ, 2013. С. 108–110.

37. Закиров М. Б. Концепция становления и развития общерусской культуры в работах Н. С. Трубецкого. *Идеи межславянского сближения и объединения славянских народов в общественной мысли России и зарубежных стран*: Материалы научно-практической конференции (Екатеринбург, 30 ноября 2013). Москва, 2014. С. 68–70.

38. Закіров М. Б. Актуалізація політичних концепцій Російського Зарубіжжя у риториці і політиці сучасної Росії. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук*: Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. (Дніпропетровськ, 20 грудня 2013). Дніпропетровськ, 2013. С. 164–166.

39. Закіров М. Б. Практика сучасної української держави як критерій політичної теорії Г. П. Федотова. *Актуальні питання вітчизняної, світової*

історії та історії держави і права: Матеріали XIII міжвузівської наукової конференції (Луганськ, 27 березня 2014). Луганськ, 2014. С. 15–17.

40. Закиров М. Б. Евразийская концепция кризиса русского традиционного общества. *Традиционные общества: неизвестное прошлое: Материалы X Международной научно-практической конференции (Челябинск 21–22 апреля 2014). Челябинск, 2014. С. 47–50.*

41. Закіров М. Б. Політичні процеси в сучасній Україні в світлі концепції взаємовідносин народу і влади Г. П. Федотова. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (Кіровоград, 16 травня 2014), Дніпропетровськ, 2014. С. 105–108.*

42. Закіров М. Б. Українські реалії у світлі політичних концепцій діячів російського зарубіжжя. *XXVII Харківські політологічні читання: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Харків, 5 червня 2014). Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2014. №4 (23). С. 322–324.*

43. Закіров М. Б. Перші кроки політичної інституціоналізації російської післяреволюційної еміграції. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук. Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. (Дніпропетровськ, 15 липня 2014). Дніпропетровськ, 2014. С. 20–22.*

44. Закіров М. Б. Актуальність і наступність політичних концепцій російського зарубіжжя. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання: Матеріали Дніпропетровської сесії III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Дніпропетровськ, 29 листопада 2014). Дніпропетровськ, 2014. С. 28–31.*

45. Закіров М. Б. Нація, ідентичність і месіанство: за мотивами міркувань мислителів російського зарубіжжя. *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії: Матеріали XII міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції.*

(Переяслав-Хмельницький, 30–31 березня 2015). Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 89–90.

46. Закіров М. Б. Витоки і особливості ідейно-політичної доктрини журналу «Новий Град». *Політика: теорія та практика в сучасному суспільстві*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Берегове, 29 квітня 2015). Берегове, 2015. С. 5–9.

47. Закіров М. Б. Зовнішньополітичний імператив євроінтеграції України у світлі політичної думки російського зарубіжжя. *Асоціація Україна – ЄС: історичні та політико-правові аспекти*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 25 лютого 2016). *Історико-політичні студії. Серія «Політичні науки»*. Київ: Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. 2016. №2 (6). С. 69–76.

Додаток Б

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення дисертації обговорювалися на засіданні кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, а також пройшли апробацію на наукових і науково-практичних конференціях:

- Міжнародній науково-практичній конференції (XXV ювілейні Харківські політологічні читання) «Політична наука в епоху суспільних перетворень: потенціал і його реалізація» (Харків, 3–4 лютого 2012 року; форма участі – усна доповідь);

- Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 70-річчю створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія» (Луганськ, 17–18 вересня 2012 року; форма участі – усна доповідь);

- Дніпропетровській сесії II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Дніпропетровськ, 22 лютого 2013 року; форма участі – усна доповідь);

- VIII Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» (Переяслав-Хмельницький, 26–28 лютого 2013 року; форма участі – заочна);

- Дванадцятій Міжвузівській науковій конференції з актуальних питань вітчизняної, світової історії та історії держави і права (Луганськ, 20–21 березня 2013 року; форма участі – усна доповідь);

- IX Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» (Переяслав-Хмельницький, 30–31 березня 2013 року; форма участі – заочна);

- Міжнародному симпозіумі молодих вчених «Культура. Політика.

Розуміння» (Белгород, 17 квітня 2013 року; форма участі – усна доповідь);

- III Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні» (Сімферополь, 26 квітня 2013 року; форма участі – заочна);

- Міжнародній науково-практичній конференції «Нові виміри прав людини: юридичні, філософські, політологічні аспекти» (Львів, 30 травня 2013 року; форма участі – заочна);

- Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (Кам'янець-Подільський, 10 липня 2013 року; форма участі – заочна);

- II Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (Бахчисарай, 12 жовтня 2013 року; форма участі – заочна);

- II Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 29–30 листопада 2013 року; форма участі – усна доповідь);

- Науково-практичній конференції «Ідеї міжслов'янського зближення та об'єднання слов'янських народів у суспільній думці Росії та зарубіжних країн» (Єкатеринбург, 30 листопада 2013 року; форма участі – заочна);

- III Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 20 грудня 2013 року; форма участі – заочна);

- XIII Міжвузівській науковій конференції з актуальних питань вітчизняної, світової історії та історії держави і права (Луганськ, 27 березня 2014 року; форма участі – усна доповідь);

- X Міжнародній науково-практичній конференції «Традиційні суспільства: невідоме минуле» (Челябінськ, 21–22 квітня 2014 року; форма участі – заочна);

- III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Кіровоград, 16 травня 2014 року; форма

участі – заочна);

- Всеукраїнській науково-практичній конференції (XXVII Харківські політологічні читання) «Україна перед глобальними викликами сучасності» (Харків, 5 червня 2014 року; форма участі – заочна);

- IV Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 15 липня 2014 року; форма участі – заочна);

- Дніпропетровській сесії III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Дніпропетровськ, 29 листопада 2014 року; форма участі – заочна);

- XII Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (Переяслав-Хмельницький, 30–31 березня 2015 року; форма участі – заочна);

- Всеукраїнській науково-практичній конференції «Політика: теорія та практика в сучасному суспільстві» (Берегове, 29 квітня 2015 року; форма участі – заочна);

- Всеукраїнській науково-практичній конференції «Асоціація Україна – ЄС: історичні та політико-правові аспекти» (Київ, 25 лютого 2016 року; форма участі – усна доповідь).